Rune Ottosen: **Ytringsfrihet under press**
Anne Hege Simonsen: **Norge mellom krigsmaktene**
Hans Christian Erlandsen: **Rowland Kenney – britisk påvirkningsagent**
Nils E. Øy: **Jubileumsutstillingen 1914 – pressens rolle**
Arnhild Skre: **Sensur og hemmelighold**
Sven Egil Omdal: **Presseminne Evig eies kun det betalte**

NORSK PRESSEHISTORISK FORENING

NORSK PRESSE UNDER FØRSTE VERDENSKRIG

Pressehistorisk tidsskrift nr. 22 2014

Norsk Pressehistorisk Forening
www.pressetidsskrift.no

Norsk presse under første verdenskrig

Utgitt av
Norsk Pressehistorisk Forening

Redaksjon for dette nummeret av Pressehistorisk Tidsskrift:

Erika Jahr (ansv. red.)
Marte Stapnes (red.sekr.)
© 2014 Forfatterne

Design: Endre Barstad
Omslagsfoto: Russiske soldater i skyttergrav 1914, slaget ved Sarkamish.
Grafisk produksjon: Endre Barstad

ISSN 1891-9472

Utgitt av Norsk Pressehistorisk Forening
Abonnementet er inkludert i medlemskontingenten.

Adresse:
Norsk Pressehistorisk Forening
c/o Mediebedriftenes Landsforening
Kongensgate 14
0153 Oslo

Hjemmeside: www.pressetidsskrift.no

Redaksjonsadresse:
Pressehistorisk tidsskrift
v/ Redaktør Erika Jahr
Drammensveien 113
0273 Oslo
Telefon: 97141306
E-post: erika.jahr@gmail.com

Neste nummer
Pressens rolle etter 1814.

Leder:
Norsk presse og første verdenskrig

Erika Jahr
Redaktør
erika.jahr@gmail.com

> … smeldene kom såa voldsomt, at man likesom kjente den sammenpakkede luftballe puffe imot sig som et stødd og fysisk berøre ens legeme. Da jeg gikk fremover jordet, havde jeg indtryk af at balancere paa høie, vaklende tuer, jeg gikk og bøiede fingrene og talte høit hvert skud.

Setningene ovenfor er et utdrag fra reportasjen Aftenpostens korrespondent i Paris, Frøis Frøisland leverte etter sin trøstesløse vandring mot den fransk-britiske fronten i i Nord-Frankrike i oktober 1914. Han sover i høyløer, blir stanset flere ganger, og også arrestert, men snakker seg ut av situasjonene eller bestikker en britisk soldat med en gammel britisk avis. En personlig reflekterende reportasje fra krigens første fase.

Reportasjen er gjengitt i Anne Hege Simonsens bidrag til dette nummeret, en omfattende studie av journalistikken gjennom krigsårene representert ved Høyreorgan og riksdekkende Aftenposten og den lokale Lillesandsposten som var Venstre-avis. Den ble utgitt og drevet av Noan Christian Gauslaa, som satt på Stortinget fra 1906 til 1909 og fra 1913 til 1918. Aftenposten hadde morgen- og aftenutgave tirsdag til og med søndag, bare aftenutgave på mandager, mens Lillesandsposten kom ut tirsdager og fredager. Den lille avisen er like utenrikspolitisk orientert som den store. Simonsen følger de to avisenes krigsdekning tema for tema: nøytralitetslinjen, provianteringspolitikken, Nordsjøsperringen, dyrtid, og krigen til sjøs; ubåtkrigen. Da Lillesandsbarken Norma blir torpedert får dette store og detaljerte oppslag i Lillesandsposten:

> Man fik babords livbaat sat paa vandet og fik redet de 3 paa hvælvet. U-baaten gikk sin vei og skibet sank i løpet av 10 minutter. Man led frygtelig i den høie sjø og den strenge kulde. Særlig hadde den saarede og de som hadde været i vandet vanskelig for at klare sig. (Lillesandsposten 13. mars 1917)

Rune Ottosens artikkel handler om presse- og ytringsfrihetens kår før, under og etter første verdenskrig. Da første verdenskrig brøt ut, var norsk presse i vekst med et stort antall aviser. I årene før krigsutbruddet var det flere nyetableringer, Norge hadde om lag 260 aviser i 1914. Prisen på de nye rotasjonspressene sank og pressene spredte seg rundt i landet. Selv om papirprisene var høye, økte avisopplagene i løpet av krigen. Pressen var også splittet langs politiske skillelinjer og ulikt syn på militærapparatet var en del av konflikten. Avisen Ny Tid i Trondheim ble i mars 1914 av postmesteren nektet distribuert fordi avisen hadde merket Det brukne gevær på forsiden, et uttrykk for avisens antimilitaristiske holdning. Saken ble behandlet både i Stortinget og i Norsk Presseforbund, som i et vedtak på den ene siden uttalte seg mot pressesensur, men indirekte aksepterte restriksjoner overfor antimilitarismen. I årene som fulgte, ble mange journalister og redaktører på venstresiden fengslet for sine antimilitaristiske artikler. Rettsakene splittet norsk presse.

En kontinuerlig kamp pågikk mellom pressen og statsmakten om grensene for ytringsfrihet i spørsmål som berørte forholdet til fremmede makter. Norske myndigheter forventet at pressen skulle være lojal i saker som angikk Norges forhold til fremmede makter. Det var viktig for det nøytrale Norge å balansere mellom de krigførende aktørene. Kampen ble satt på spissen da justisminister Andreas Urbye i 1917 presenterte forslag til ny presselov, der to av paragrafene begrenset ytringsfriheten sterkt. Norsk Presseforbund holdt ekstraordinært landsmøte, formulerte en sterk protest der det het at de to paragrafene

> (...) vil tilintetgjøre den ytringsfrihet, som er den norske presses ret, og det vil utsætte pressen for at komme i falsk stilling overfor utlandet og for utilbørlig paatryk fra fremmed hold. Man kan ikke indrømme, at den norske presse under krigen har optraadt paa en utilbørlig eller utæskende maate. Dertil kommer at pressen i særlig grad vil bli skadelidende ved den straffebehandling og straffeutmaaling som forslaget forutsætter.

De omstridte paragrafene ble nedstemt i Stortinget. Urbye selv måtte gå av. Første verdenskrig fikk utvilsomt konsekvenser for journalistikken, viser Ottosen. Det ble innført telegramsensur, og opprettet sensurkontor i Utenriksdepartementet. Informasjon er et viktig våpen i krig, og det var en propagandadominert krig, der ikke minst tysk presse klaget over at tyske synspunkter i liten grad slapp til i norsk presse. Journalister ble arrestert og mistenkt for spionasje, og i mange år etter første verdenskrig fortsatte rettssakene mot radikale pressefolk.

Hans Christian Erlandsen forteller historien om den britiske påvirkningsagenten som i august 1916 tok inn på Victoria Hotel i Oslo. Offisielt kom han til Norge som korrespondent for Reuters, men i realiteten var han betalt av det britiske utenriksdepartementet. Hans navn var Rowland Kennedy, den revolusjonære journalisten som ble en god tjener for sitt land i Norge. Kenney hadde tidligere bodd i Norge, var gift med en norsk kvinne, behersket språket og hadde et stort kontaktnett. Kenney leverte detaljerte opplysninger om norske redaktører og deres holdninger til krigen, på samme måte som han analyserte de norske avisenes dekning av krigen. Morgenbladet var hovedfienden og redaktør C.J. Hambro hadde etter Kenneys mening gått fra en nøytral linje ved krigsutbruddet til å utvikle en nasjonalisme som ble anti-britisk. Og Kenney brukte mange virkemidler i sin påvirkning – fra forlagsforhandlinger om å gi ut britiske bøker, til beordring av whiskeyflasker som gaver til den norske pressen.

1914 og krigsutbruddet skulle også bli den trolig mest ukjente avissuksessen i norsk avisbransje. På den store jubileumsutstillingen på Frogner i anledning grunnlovsjubileet var pressen i høy grad med. Nils Øy har gravd i historien bak Pressepaviljongen på utstillingsområdet, pressens egen utstilling, og ikke minst utgivelsen av «Utstillingsavisen». Den utkom daglig, med få unntak, med to utgaver i nesten hele utstillingsperioden, fra 15. mai til 30. september, inkludert på søndager. Små og store avisredaksjoner bidro til å lage avisen på skift, og avisen ble satt og trykket i pressepaviljongen der publikum kunne se arbeidsprosessen. Utstillingsavisen var en kamelonavis, preget av vekslende redaksjoners politiske holdninger. Da krigen brøt ut tok krigsstoffet mer og mer over både i oppslag og spalteplass. Krigen bidro til å gjøre avisen til Jubileumsutstillingens største attraksjon. 3. august kunne avisen melde at gårdagens utgave hadde vært så populær at folk gikk til stormangrep på avisselgerne, og politi måtte tilkalles for å holde styr på folkemengden.

Også anmeldelsen i dette nummeret reflekterer sensur og ytringsfrihet. Arnhild Skre anmelder to av høstens utgivelser: *En pokkers Skrivesyge. 1700-tallets dansk -norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* av Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvei og Øystein Rians *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Skre finner bildet de to bøkene gir av sensur og ytringsfrihet i perioden

motstridende, men begge gir bidrag til en lite beskrevet periode i norsk pressehistorie.

Evig eies kun det betalte er tittelen på Sven Egil Omdals presseminne. Han følger kampen mot tekstreklame fra Kristiania Journalistklubbs første resolusjon i 1910 via en samlet presses engasjement mot tekstreklamen, inkludert sitt eget, i ulike omganger, frem til i dag:

> Vi har mistet mange redaktører i kampen mot tekstreklamen. Ikke alle, men mange nok til at det er uklart om det lenger er noen felles pressefront mot kommersialiseringen av den redaksjonelle troverdigheten.

God lesning!
Erika Jahr
Oslo, november 2014

Innhold

Leder:
Erika Jahr: Norsk presse og første verdenskrig 5

Rune Ottosen
Pressens og ytringsfrihtens vilkår ved og etter utbruddet
av første verdenskrig 9

Anne Hege Simonsen
«En jættekamp saa frygtelig …»
Den første verdenskrig i to norske aviser 1914–1918 30

Hans Christian Erlandsen
Journalist i Norge under første verdenskrig:
Rowland Kenney – britisk påvirkningsagent. 82

Nils E. Øy:
Jubileumsutstillingen 1914:
Stor suksess for avisdugnad – Presse-paviljongen en hovedattraksjon 92

Arnhild Skre
Bøker: Sensur og opning. 107

Sven Egil Omdal
Evig eies kun det betalte 110

Forfattere 113

Pressehistoriske skrifter 115

Pressens og ytringsfrihtens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig

Rune Ottosen
Professor ved Institutt for journalistikk og mediefag ved Høgskolen i Oslo og Akershus.
Rune.Ottosen@hioa.no

Innledning

Hvordan så norsk presse ut ved og etter utbruddet av første verdenskrig i 1914? Partipressen var befestet og det ble foretatt en rekke nyetableringer av lokale aviser i de tre-fire siste årene før utbruddet (Dahl 2010:18). Forestillingen om at et parti måtte være representert på alle steder der konkurrentene hadde aviser, var en viktig drivkraft i nyetableringer, selv om en slik sammenheng aldri var dokumentert (Ottosen 1996:47). Det kom ut rundt 260 aviser i 1914 og det tallet har vært forbausende stabilt siden, men på noe lavere nivå (Dahl 2010:26). Styrkeforholdet mellom de tre største partipressegruppene (H, V og Ap) var ganske jevnbyrdig selv om Arbeiderparti-pressen akkurat i disse årene var inne i sin mest ekspansive fase (Dahl 2010:34).

«Det kom ut rundt 260 aviser i 1914»

I denne perioden foregikk det en omfattende teknologisk revolusjon på en rekke områder i pressen som bidro til å gjøre avisene til masseprodukter. Rotasjonspressen var her en viktig forutsetning for utbredelse av aviser til et masseopplag. For arbeiderpressen betydde det at mange flere fikk råd til individuelle abonnementer, fram til da hadde det ikke vært uvanlig at flere arbeiderfamilier inngikk spleiselag rundt ett abonnement (Ottosen 2010). Alt rundt 1900 hadde alle de største hovedstadsavisene gått over til rotasjonspresse. I perioden rundt 1914 var spredningen av rotasjonspresser i full gang til resten av landet. Tor Are Johansen, som har skrevet om teknologiutviklingen i verket Norsk Presse Historie 1660-2010, og i Norsk Pressehistorisk Tidsskrift nr. 19 2013, skriver at det fantes 32 rotasjonspresser i landet i 1909. Tretten av disse befant seg i Kristiania og antallet vokste i løpet av første verdenskrig. I årene 1914–1918 kom det til 20 nye (Johansen 2007:24-30). Utbruddet av første verdenskrig skapte noen nye problemer for avisproduksjonen, særlig på to områder: høye papirpriser og mangel på arbeidskraft. Men krigen førte paradoksalt nok til prisfall på trykkpresser. Det hang sammen med at de fleste trykkpressene i Norge kom fra Tyskland. Flere hundre aviser ble lagt ned i Tyskland på grunn av krigen. Redusert omsetning, kanselleringa av inngåtte kontrakter og økt tilbud i markedet på brukte presser ga norske leverandører gunstige tilbud og eksport til blant annet Norge var en metode tyske produsenter brukte for å skaffe seg nye markeder (ibid.:30).

Moderne settemaskiner ble introdusert rundt århundreskiftet og de mest populære var Linotypemaskinene. I 1914 begynte også mange av de mindre avisene i landet å skaffe seg settemaskiner som et resultat av veksten i avismarkedet. Bare første halvår i

1916 solgte eneforhandler av Linotype-maskinen E.C. Gjestvang i Kristiania 52 maskiner (ibid.:108)

På grunn av de gode tidene bidro opplagsvekst og økt fortjeneste til introduksjonen av fotografier og illustrasjoner. I tiden rundt utbruddet av første verdenskrig, skjedde det et teknologisk gjennombrudd for bruk av fotografier i pressen. Her kan Social-Demokraten stå som eksempel. I april 1912 kjøpte Social-Demokraten en ny rotasjonspresse som også gjorde det mulig å bruke fargetrykk og flere illustrasjoner. Samme år overtok Jacob Vidnes redatørkrakken etter Carl Jeppesen (Bjørnsen 1984). Vidnes har fått æren for å modernisere Social-Demokraten. Den gotiske skriften ble erstattet av latinske typer. Det ble større overskrifter og et nytt lørdagsmagasin hadde ny design og økt billedbruk. Vidnes gikk i bresjen for å bygge opp egen klisjéavdeling på Aktietrykkeriet slik at billedbruken kunne utvides. Våren 1915 ble nyvinningen synlig med økt bruk av portrettbilder og nyhetsfotografier. Vi fikk de første eksemplene på reportasjefotografier i full sidebredde. Vidnes fikk gjennomført moderniseringen og kunne vise til en opplagsøkning fra 20 000 til 40 000 før han måtte gå på det turbulente landsmøte i 1918 (Johansen 2013:82-83). Olav Scheflo som stod på den radikale fløyen overtok redaktørjobben. Scheflo gikk over til NKP i 1923 da partiet ble splittet i synet på Moskvatesene (Terjesen 2009).

«Våren 1915 ble nyvinningen synlig med økt bruk av portrettbilder og nyhetsfotografier»

Første verdenskrig førte til økt interesse for nyheter, og annonseveksten var formidabel. Narvesen Kiosk-kompani tyvedoblet salget av aviser i de første krigsårene og Postvesenets distribusjon av aviser økte med 10 millioner eksemplarer. Aviseierne viste investeringsvilje og denne veksten fortsatte også et par år etter at krigen var over. Men i 1920 var det brått slutt. Prisfall, omsetningssvikt og arbeidsledighet fulgte. Innkjøp av nye presser stoppet brått. I 1922 var investeringsnivået 13 prosent av nivået i perioden 1919–1920 (Johansen 2013:32).

Presseorganisasjonene

I denne perioden skjedde det mye i presseorganisasjonene. Norsk presseforbund ble etablert i 1910 og mange viktige spørsmål knyttet til arbeidsforhold i pressen, forholdet mellom eiere og redaktører, etikk og ytringsfrihet stod på dagsorden. Også Norsk Bladeierforening ble etablert i 1910 og innkjøp av papir og avtale med papirfabrikantene var et viktig arbeidsområde for den nye foreningen. På grunn av disse avtalene ble prisene holdt stabile helt til utbruddet av første verdenskrig. Allerede i krigens første uke 5. august 1914 påberopte papirfabrikkene seg force majeure og mente seg løst fra kontraktene. Bladeierne svarte kontant at en slik tolkning ikke var juridisk holdbar og benektet «tilstedeværelsen av force-majuere», siden det ikke kunne påvises noen effekt på fabrikkenes leveringsevne. Papirprisene fortsatte å stige og i 1917 henvendte Bladeierforeningen seg til staten om innføring av lov om maksimumspriser på papir. Papirloven ble en realitet 18. juli 1917 og sikret pressen papir til en akseptabel pris. I 1920 nådde prisnivået 800 kroner per tonn for rotasjonspapir. Utgangspunktet var et prisnivå på 160 kroner i 1914, og selv om det faktisk var en prisvekst i disse årene på nærmere 200 prosent, snakker vi likevel om en omfattende kostnadsvekst (Ottosen 2010:80).

Journalister i egne organisasjoner

I denne periodens atmosfære fikk den gamle tanken om separat fagorganisering for journalister vind i seilene og mange journalister ville komme seg løs fra det organisatoriske felleskap med eiere og redaktører i Norsk Presseforbund. Ved årsskiftet 1917/1918 brøt de underordnede journalistene i Telemark ut av den lokale presseforeningen og dannet Bratsberg Journalistlag. På tross av advarende røster fra redaktørhold om en mulig splittelse av Norsk Presseforbund ble Norsk Journalistforbund (NJ) stiftet på et møte i Frimurerlosjen Kristiania 1. februar 1918. Redaktør av Journalisten, Sigvard Friid-Christensen ble valgt til ny leder til tross for at han i Journalistens spalter

hadde advart mot å lage en organisasjon som representerte «snevre journalistinteresser». Når den nye formannen tok denne holdningen med seg inn i ledelsen for et forbund som nettopp skulle organisere journalister, måtte det bli krise. Arbeiderpressejournalistene gikk umiddelbart til angrep på den nye lederen som svarte med passivitet eller stille sabotasje av forbundets arbeid. Christian Hilt, journalist i Ny Tid i Trondheim, og Friid-Christensen hadde foreslått opprettelsen av det nye forbundet. Ny Tid tilhørte den mest revolusjonære delen av arbeiderpressen og fulgte med NKP etter splittelsen i 1923. Som erstatning etablerte da DNA Arbeider-Avisa i Trondheim (Ottosen m. Fl. 2002:62).

I Norsk Presseforbund var det i enkelte kretser bekymring for at journalistene organiserte seg i en separat forening. På landsmøte i NP rett etter at det nye Journalistforbundet var etablert, ble det fra landsmøtesalen uttrykt engstelse over at det nye forbundet skulle komme til å sprenge Presseforbundet. Ledelsen i Journalistforbundet prøvde å berolige som best de kunne med forsikringer om at bare NP kunne være en «felles representativ organisasjon for hele den norske presse – dags- og fagpresse" (Saxe 1935:87).

«Politiske motsetninger i arbeidskamper og i de pågående streikene i arbeidslivet lå latent i det nystartede Journalistforbundet»

Politiske motsetninger i arbeidskamper og i de pågående streikene i arbeidslivet lå latent i det nystartede Journalistforbundet. En del av problemet dreide seg også om forholdet til det tekniske personalet i egen bedrift. Disse motsetningene kom til uttrykk i en kampvotering i Kristiania Journalistklub våren 1919 om hvorvidt journalistene skulle stille seg bak en søknad om dispensasjon fra fabrikktilsynsloven om forbud mot søndagsarbeid. Dispensasjon måtte til for å kunne gi ut søndagsaviser. Skulle journalistene støtte det tekniske personalet i deres ønske om søndagsfri, eller skulle de slutte seg til redaktørene og eiernes ønske om å gi ut søndagsavis. Journalistene i arbeiderpressen stilte seg solidarisk med det tekniske personalet og fikk flertall for sitt syn i en kampvotering. Et annet spørsmål som splittet journaliststanden var synet på streikerett for journalistene selv. Dette var den direkte foranledningen til at Norsk Journalistforbund ble oppløst i 1923.

I 1917 var det klassekampstemning i landet, dyrtidsaksjoner og streiker i arbeiderklassen. Fagopposisjonen fikk i 1918 under ledelse av Martin Tranmæl kontroll over Arbeiderpartiet og fagbevegelsen. Flere pressefolk var involvert i radikaliseringen av Arbeiderpartiet og støttet fagopposisjonens kamp for å vinne flertall på landsmøtet i 1918. Dette vakte, som ventet, reaksjoner blant konservative redaktører. Myndighetene burde være mer på vakt mot sosialistisk agitasjon, skrev C.J. Hambro i Morgenbladet, og applauderte finske dødsdommer over sosialistledere. «Så lenge Høyre går rundt som et vilt dyr, er partiet farlig», svarte Arbeiderbladets redaktør (Ottosen 2010:263). Andreas Norland skriver i Schibsteds historie at det ikke var noe grunnlag for revolusjon i Norge, men at revolusjonsfrykten likevel var utbredt i borgerlige kretser og engstelsen hadde sin egen dynamikk, ikke minst i forbindelse med konfrontasjonen rundt storstreiken 1921. Dette skulle være en slags generalprøve på den revolusjonære styrken, en styrkeprøve den mest radikale delen av arbeiderbevegelsen ikke bestod (Norland 2011:352-353). Spørsmålet om hvilke mottiltak som kunne legitimeres for å møte arbeidernes revolusjonær retorikk, ble senere drøftet av Frede Castberg på en måte som har relevans for dette historiske skisma (Castberg 1971). I straffeloven av 1902 ble det innført et generelt forbud mot å oppfordre til straffbare handlinger. Straffebudet kom bare til anvendelse når det gjaldt tale om «iverksettelse» av straffbare handlinger. Det skulle fortsatt være fritt for å anbefale eller agitere for revolusjon innenfor rammen av ytringsfrihet. Revolusjonær agitasjon var altså tillat som lære. Først i overgangen til konkrete forberedelser til omveltning, f.eks. ved ansamling av våpen, har vi nådd grensen for lovbrudd (Dahl og Bastiansen 1999:14-15).

Det antimilitaristiske brukne gevær-symbolet, her som frimerker.

I perioder med krig og unntakstilstand har normale forhold for presse- og ytringsfrihet opphørt. I forrige århundre var det både i første og andre verdenskrig perioder der sensur, restriksjoner og overgrep mot journalister ble en del av virkeligheten.

Formell ytringsfrihet garanterer retten til å ytre seg uten restriksjoner, men for å konkretisere hva en *reell* ytringsfrihet innebærer må vi også trekke inn ulike *evner* til å uttrykke seg blant annet sett i lys av eierskap og kontroll over redaksjonelle produkter. Vi må videre være klar over at de fleste samfunn som kaller seg demokratiske har formelle og reelle grenser for tillatte ytringer. Kampen for ytringsfrihet må derfor sees i en politisk kontekst (Ottosen 1996:53–69). Det er i denne sammenheng verdt å minne om at Den norske Arbeiderpartiet (DNA) i 1918 vedtok en revolusjonær plattform. Sterkt inspirert av den russiske revolusjonen ble arbeiderbevegelsen radikalisert. Dette var også omstridt innad i arbeiderbevegelsen. Striden om dette skulle i de kommende år bidra til to partisplittelser. En høyrefløy (Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti) brøt ut i forbindelse med striden rundt Moskvatesene og fikk med seg fire av 37 aviser. Da Arbeiderpartiet brøt med Moskva i 1923 brøt venstrefløyen ut og fikk med seg 11 aviser. Arbeiderpartiet satt igjen med 25 aviser (Ottosen, Røssland og Østbye 2002:61-62). Det er ikke tvil om at arbeiderpressen samlet sett ble svekket av disse partisplittelsene. Men paradoksalt nok førte de også til mange nyetableringer, mange av dem kortvarige riktignok, siden både Arbeiderpartiet og NKP prøvde seg med flere nyetableringer på steder der de mistet kontrollen over den lokale avisen. Blant annet ble Bergens Social-Demokrat (forløperen til Bergens Arbeiderblad) etablert i 1922 da NKP fikk kontroll over Arbeidet (ibid.:62).

«I perioder med krig og unntakstilstand har normale forhold for presse- og ytringsfrihet opphørt»

Det er naturligvis ikke vanskelig å forstå at høyresiden ble skremt av bolsjevikrevolusjonen i Russland og at de fryktet at sterke krefter i arbeiderbevegelsen hadde denne som sitt revolusjonære forbilde. Det er nettopp i slike situasjoner viljen til å respektere ytringsfriheten blir satt på prøve.

Pressefrihetens grense under truslene om revolusjonær oppstand

Det pågikk en kontinuerlig kamp mellom pressen og statsmakten rundt første verdenskrig om grensene for ytringsfrihet i spørsmål som berørte forholdet

til fremmede makter. I denne kampen var pressen splittet langs politiske skillelinjer. Ulikt syn på militærapparatet var en del av konflikten. Venstresiden var antimilitaristisk og så de væpnede styrker i et internasjonalt perspektiv som redskaper i imperialismens tjeneste. Den internasjonale arbeiderbevegelsen reiste parolen «krig mot krigen» og ville at arbeiderbevegelsen skulle legge ned våpnene framfor å slåss mot klassebrødre i andre land. De mest revolusjonære ville rette geværene mot sitt eget borgerskap og erobre statsmakten gjennom en revolusjon. Militærstreik og «det brukne geværs» politikk var en del av dette bildet.

For høyresiden ble antimilitaristisk agitasjon betraktet som en trussel mot rikets sikkerhet fordi den bidro til å svekke de væpnede styrker, moralsk og politisk (Agøy 1994). Myndighetene gikk på tå hev, og vilje til inngrep mot pressefriheten var absolutt til stede.

«er det med departementets vidende og billigelse, at postmesteren i Tronhjem har negtet at forsende med posten to numre av bladet Ny Tid?»

Antimilitarisme og distribusjonsforbud

Postmesteren i Trondheim hadde to dager på rad, 23. og 24. mars 1914, nedlagt distribusjonsforbud mot avisen Ny Tid fordi avisen hadde et antimilitaristisk merke på forsiden – det brukne gevær[1]. Disse sakene ble tatt opp i Stortinget allerede 1. april av redaktør Anders Buen i Ny Tid.

I referatet fra stortingsdebatten heter det:

> Representanten Buen ville vite om «en saa usedvanlig handling og av den karakter, at det har sin offentlige interesse at faa bragt paa det rene, hvorvidt dette er en enkeltstaaende embedsmandshandling paa egen haand, eller om det er i forstaaelse med statens administration og ledelse, det er skedd. Jeg har derfor tillatt mig at stille det spørsmaal til den ærede arbeidsminister: er det med departementets vidende og billigelse, at postmesteren i Tronhjem har negtet at forsende med posten to numre av bladet Ny Tid?[2]»

Av referatet går det også fram at Stortingspresidenten informerte om en oppfordring til Stortinget fra et folkemøte med 1500 deltakere. Møtet henstilte til Stortinget å sette en stopper «for denne frihetsfiendske trafik».

Av statsrådens svar går det fram at dette hadde vært postmesterens avgjørelse, men at han hadde fått støtte fra ekspedisjonssjefen i poststyret gjennom telefonisk kontakt. Statsråden støttet postmesterens handling i stortingsdebatten. Men han presiserte at han ikke så dette som et brudd på ytringsfriheten. Han betraktet tvert imot Ny Tids handlemåte som en provokasjon. Statsråden siterte fra en artikkel fra det samme nummer av Ny Tid, der det gikk fram at hensikten med artikkelen var å latterliggjøre forbudet mot ungdomsforbundets emblem:

> Og vi antar, at folk vil le, naar de tænker paa, at postmester Bryn idag maa ekspedere «Ny Tid» med et antimilitaristisk billede, som er betydelig virkningsfuldere end ungdomsforbundets høist uskyldige merke (Ibid.).

Etter statsrådens høytlesning kom den prinsipielle uenigheten i saken til uttrykk i to forslag som til slutt ble satt opp mot hverandre. Buens forslag lød slik:

> I anledning Trondhjems postkontors forhold overfor bladet Ny Tid uttaler Stortinget: Det er ikke stemmende med den fulde menings- og ytringsfrihet, som grundloven har villet sikre og som bør være alle civiliserte folks fælleseie, at potsvæsenet øver censur over indholdet av postsakerne (Ibid.).

1 *Det følgende er i stor grad basert på Ottosen 1996:61-65.*

2 *St. forhl. 1914 s. 619–620 sitert fra Ottosen 1996.*

Ny Tid

Frihet! Likhet! Broderskap!

Nr. 74. Mandag den 23. mars 1914 16. aarg.

Tiedemanns Snus er den bedste.

Hjalmar Hansens Restaurant & Spiseforretning

Postmesterens obstruktion.

Forfatskning av historien.

Det virkningsfulde skud.

Revolveren.

Det Tyvende Aarhundrede,

Opsparing ved Knasi station.

Protest mot dommen i Buviksaken.

Forholdene ved Aura-anlægget.

Forsiden av Ny Tid, med det antimilitaristiske merket oppe i venstre hjørnet. Faksimilie av Ny tid, 23. mars 1924.

Odelstingspresident Johan Ludwig Mowinckel fra Venstre hevdet i debatten at det ikke var politiske meningsytringer han ville til livs, men «den agitation, som gaar ut pa i saa farlige tider som dette isolert at lægge Norge aapent». Høyre-representanten Wollert Konows sluttet seg til Mowinckels resonnement og fremmet følgende motforslag:

> Da resolutionene av 20de mars d.a. (forbudet mot ungdomsforbundets merke forf. anm.) ikke tilsigter at øve nogen censur over indholdet av postsaker eller hindre ytringsfriheten, gaar Stortinget over til dagsorden (Ibid.).

Konows forslag ble vedtatt med 82 mot 25 stemmer. Stortingsflertallet hadde dermed stemt ned Buens forslag uten å ta stilling til det. Ved sin tilslutning til Konows forslag markerte Stortinget at det ikke skulle åpnes for generell postsensur av publikasjoner, men samtidig ville man ikke påføre regjeringen et nederlag ved å ta avstand fra den sensuren av Ny Tid som allerede hadde funnet sted.

Norsk Presseforbund behandlet spørsmålet på årsmøtet i 1914 under punktet «Forskjellige saker» i årsberetningen. Her het det:

> I styremøte 20. april, hvor 11 styremedlemmer var tilstede, foreslo redaktør Vidnes en uttalelse om, at (NP) misibilliget den kgl. resolution om de antimilitaristiske merker og den uheldige form, den hadde faat, saaledes at den hadde git anledning til meget beklagelige indgrep i pressefriheten; subsidiært foreslog han en protest mot stansningen av Ny Tid[3].

Etter en omfattende debatt ble følgende forslag av Ove Mossin enstemmig vedtatt:

> Den 24. mars negtet postmesteren i Trondhjem at ekspedere Ny Tid, fordi der paa bladets første side i de almindelige tekstspalter var gjengit en tegning med overskriften «Ned med militarismen». Denne beslutning ble senere godkjent av arbeidsdepartementets chef.

I den anledning finder Norsk Presseforbunds styre at maatte protestere mot, at der under nogensomhelst form etableres administrativ censur over avisernes indhold av tekst og billeder.

Hermed vil man intet ha uttalt om forbudet mot det antimilitaristiske merke (Ibid.).

«Hermed vil man intet ha uttalt om forbudet mot det antimilitaristiske merke»

Slik prøvde NP å balansere ved å uttale seg mot pressesensur, men samtidig indirekte akseptere restriksjoner overfor antimilitarismen. Jacob Vidnes reserverte seg mot den siste setningen i vedtaket. Det betydde i praksis at stortingsflertallet ikke var på linje med NPs senere standpunkt i denne saken.

Dette tilbakeblikket på perioden noen få måneder før verdenskrigen brøt ut viser at NP med visse forbehold støttet en avis på ytterste venstre mot inngrep fra statsmakten. Lex Urbye-saken tre år senere viste at NP ikke aksepterte generelle lovbestemmelser som innebar en innskrenkning av ytringsfriheten. Pressen aksepterte restriksjoner på hva som kunne skrives i en krigstid, men man ønsket en løpende dialog med myndighetene om et sensursystem som begrenset seg til vern om rikets sikkerhet (Ottosen 1996).

Krigsrett mot redaktør

Mange revolusjonære pressefolk skulle komme til å bli fengslet i årene som fulgte. Redaktør Jørgen Hustad i Nordlys, ble dømt til fengselsstraff for antimilitaristiske artikler og ble satt i fengsel i mars 1917. Selv om Hustad sa opp jobben og reiste fra Tromsø da han slapp ut, ville ikke myndighetene slippe tak i ham. Han måtte vende tilbake til byen i november 1917 for å møte i lagmannsretten. Nok en gang ble

3 Riksarkivet-NPP s. 61–62 boks 12–2, sitert fra Ottosen 1996.

han dømt, denne gangen til 24 dagers ubetinget fengsel og 25 kroner i saksomkostninger.«En ny klassedom» lød overskriften i Nordlys (Jønsson 1977:44). Hustad fikk enda en dom i september 1918 og måtte da ut med 100 kroner i bot.

Høsten 1917 ble fem redaktører fra arbeiderpressen dømt for antimilitaristiske artikler. Det var Martin Tranmæl fra Ny Tid, Trygve Nygaard fra Finmarken i Vardø, Edvard Jørstad fra Nordlands Social-Demokrat i Bodø, Jon Vraa fra Fremtiden i Drammen og Peder Kaasmoli fra Nordlys i Tromsø. Disse rettssakene splittet pressen. Det var ikke slik at «lauget» slo vakt om «sine», sannsynligvis fordi disse opprørske og anti-militaristiske redaktørene slett ikke ble inkludert i «pressens gode selskap». Tvertimot gikk en avis som Tidens Tegn i spissen for å kreve at redaktør Kaasmoli burde dømmes av en militær domstol. Nordlys polemiserte mot dette og tolket på sin side Tidens Tegns motiv for å innta dette standpunktet: «Derved kan en sikre sig at ialfald en blir dømt. For ved krigsret spørres der aldrig om hva som er ret eller sandt.» (sitert fra Ottosen 1996).

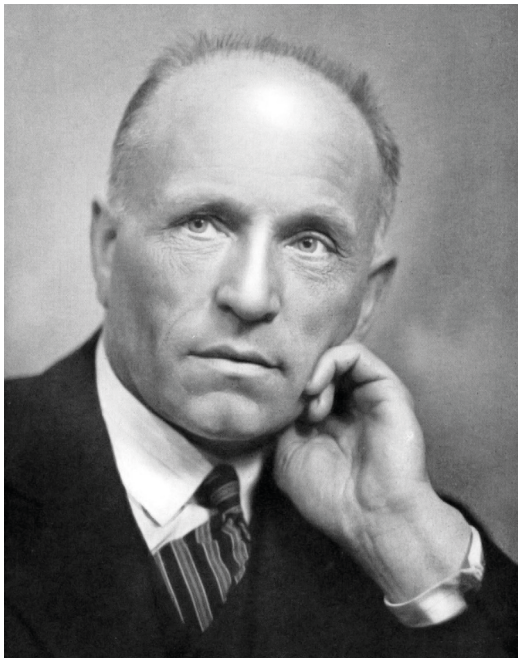

Martin Tranmæl, redaktør av Ny Tid, dømt for antimilitaristiske artikler i 1917.

I begynnelsen av november 1917 ble Kaasmoli siktet for en militær domstol under ledelse av kaptein Graff. Kaasmoli fikk ved rettssakens begynnelse ikke vite hva han var siktet for, men det ble lest høyt fra den militære straffelovens paragrafer, og deretter ble det lest høyt fra artikler i Nordlys. Først da gikk det for alvor opp for Kaasmoli at han kunne vente seg tiltale. Han begynte å ta notater om anklagepunktene, men ble da møtt med et raseriutbrudd fra kaptein Graff og fikk beskjed om at hvis han tok notater, risikerte han å bli øyeblikkelig arrestert.

«Mange revolusjonære pressefolk skulle komme til å bli fengslet i årene som fulgte»

Det er intet som tydet på at Presseforbundet betraktet disse hendelsene med vaktsomme øyne. Derimot førte de politiske og personlige motsetningene blant journalistene som dekket disse sakene til splid og splittelse.

De tiltalte i disse rettssakene ble nok av de borgerlige journalistene betraktet mer som agitatorer og forfattere av ideologiske pamfletter enn som journalister og yrkesbrødre. Men det kan også ha vært en medvirkende årsak at Norsk Presseforbund ikke hadde en egen organisering i Nord-Norge. Tromsø Stifts Presseforening hadde eksistert siden 1901 som en uavhengig forening. De vanskelige kommunikasjonsforholdene bidro til at Nord-Norges Presseforening først i mars 1919 ble dannet som en lokalavdeling av NP. Kaasmoli ble da valgt til sekretær i styret, og redaktør Oscar Larsen i bladet Tromsø til formann. Men de politiske stridighetene var sterke også på lokalplanet. Etter et omstridt styremøte i Melbu i mai 1920 der bare to av styremedlemmene deltok, ble Kaasmoli valgt til formann. Den delen av styret som ikke hadde deltatt på møtet bestred lovligheten av

valget, og en opprivende debatt i pressen fulgte. Foreningen ble splittet og det ble ikke avholdt noe nytt årsmøte før i 1924 (Ottosen 2010).

Tilfellet Kaasmoli var bare ett av mange eksempler på det dilemmaet borgerlige journalister stod overfor. Hvordan skulle høyresidens journalister forholde seg når myndigheter og domstol grep inn mot revolusjonære pressefolk? Riktignok var man for pressefrihet, men kunne disse rebellene, med sine opprørske pamfletter, egentlig kalles journalister? Og ville ikke de røde selv innføre diktatur?

Erfaringene fra Russland tilsa at det kunne bli organisert soldatråd innad i det militære, dels for å hindre at soldater ble satt inn mot arbeiderklassen, dels for å forberede en væpnet maktovertagelse ved en revolusjonær situasjon. I januar 1918 kom meldingene om de første skuddene fra den finske borgerkrigen, og den revolusjonære virkeligheten krøp nærmere og nærmere. Den radikale linjen til Martin Tranmæl og Kyrre Grepp fikk samme år kontrollen i Arbeiderpartiet. Radikale antimilitarister hadde ved to anledninger utfordret statsmakten, i Sulitjelma og Kirkenes (Agøy 1994:89). Det var en utbredt oppfatning i arbeiderbevegelsen at revolusjonen sto for døren også her hjemme. Ifølge historikeren Odd-Bjørn Fure ble det i fagbevegelsen og Arbeiderpartiet gjort politiske, om enn ikke militære forberedelser for maktovertagelse. Budskapet i den revolusjonære retorikken var klar nok (Fure 1984).

«Alt i 1908 og 1909 ble det stilt krav fra norske aviser om bedre informasjon til avisene om utenrikspolitiske spørsmål»

Det verserte også rykter om at 50 000 russiske soldater skulle sendes til Norge. Ryktet var innrapportert av en kaptein som hadde overhørt dette i en samtale mellom arbeiderlederne Olav Scheflo og Sverre Krogh under et journalistmøte i Bergen (Strand 1999:10). Den politiske mistenksomhet som rådde i de konservative og liberale pressekretser mot den revolusjonære arbeiderbevegelsen, bidro til at de etablerte presseorganisasjonene så mellom fingrene med anslag mot revolusjonære journalister. Disse politiske motsetningene, og den gjensidige mistenksomheten, skulle få ødeleggende konsekvenser for forsøket på å etablere et nytt tverrpolitisk forbund for journalister (Ottosen 1996).

Første verdenskrig: restriksjoner, hemmelighold og sensur

Medier i alle land opplever at det går en synlig eller usynlig grense for ytringsfriheten når de nærmer seg spørsmål som er knyttet til «rikets sikkerhet». Norske aviser fikk merke dette i fullt monn alt etter selvstendigheten i 1905.

Helt siden stridighetene rundt unionsoppløsningen i 1905 var det blitt uttrykt behov fra utenlandsk presse for et mer systematisk informasjonsarbeid om Norges utenrikspolitikk. Alt i 1908 og 1909 ble det stilt krav fra norske aviser om bedre informasjon til avisene om utenrikspolitiske spørsmål. Det ble reist krav om opprettelse av et eget pressekontor UD. I august 1909 ble K.V. Hammer ansatt som «journalist» i UD, og B.W. Nørregaard ble ansatt som journalist tilknyttet utenrikstjenesten med fast base i Berlin. I en kunngjøring het det at Utenriksdepartementet hadde «opprettet et pressebyrå i likhet med hvad tilfelle er i flere andre land, eksempelvis Danmark og Sverige». Men de to stillingene ble inndratt igjen i 1911.

Arkivaren i UD, K.V. Hammer fungerte leilighetsvis som konsulent i pressesaker og deltok sammen med utenriksministeren på jevnlige møter med pressen som kom i stand fra 1910. Først i 1920 fikk UD et eget pressekontor med J. Vidnes som sjef (Saxe 1935:40). Han hadde da nylig forlatt redaktørkrakken i Social-Demokraten av politiske grunner siden han tilhørte høyrefløyen. Alt fra 1915 tok han aktivt til motmæle mot den revolusjonære fløyen i DNA. Han gjorde attpåtil noe så uvanlige som å publisere et oppgjør med bolsjevismen i Tidens Tegn, antagelig etter å ha fått refusert innlegget i Social-Demokraten.

Taushetsplikt

Etter at Norge fikk sin selvstendighet i 1905 forventet norske myndigheter at pressen skulle være lojal i saker som angikk Norges forhold til fremmede makter. Da utenriksminister Johannes Irgens, i regjeringen Konow og Bratelie, holdt foredrag på NPs årsmøte i 1911 sa han at «utenrikske spørsmål burde mest mulig holdes utenfor de partipolitiske linjer».

I UDs arkiv er det en hel mappe om en bitter konflikt mellom Aftenposten og UD der Aftenposten i 1911 ble anklaget for å ha brutt taushetsplikten etter et fortrolig informasjonsmøte hos utenriksminister, Johannes Irgens[4]. Av utenriksministerens personlige notater på avisutklipp, går det fram at departementet fulgte nøye med i avisenes dekning av utenrikspolitikken. Aftenposten ble i dette tilfellet beskyldt for å ha lekket informasjon i en tvistesak om fiskerirettigheter mellom Russland og Norge.

Slik det hele utviklet seg, kunne Irgens påta seg observatørens rolle, fordi pressens egne tillitsmenn foreslo sanksjoner mot Aftenposten for det påståtte bruddet på taushetsplikten. Styret i Norsk Presseforbunds Kristiania-avdeling gikk til det alvorlige skrittet å oppfordre til boikott av framtidige informasjonsmøter hvis Aftenposten fikk være til stede. NPs formann Nils Vogt falt litt nølende ned på kritikernes side mot Aftenposten. I ettertid ser det ut som om Aftenposten og redaktør Thorstein Diesen må utropes til de moralske seierherrer. Tilgjengelig dokumentasjon viser at beskyldningene mot Aftenposten bygde på en misforståelse. Styret i Norsk Presseforbund lot det gå prestisje i saken framfor å forholde seg til den dokumentasjonen som forelå.

«Ingen fra Aftenpostens redaksjon hadde deltatt i arbeidet med å etablere Norsk Presseforbund»

Hvordan kunne det ha seg at pressens tillitsvalgte gikk lenger enn UD i å foreslå sanksjoner mot Aftenposten. Kan det henge sammen med Aftenpostens lunkne forhold til det nye forbundet?

C.J. Hambro (1885–1964) pressemann og politiker (H). Sjefredaktør i Morgenbladet 1913–1919.

Ingen fra Aftenpostens redaksjon hadde deltatt i arbeidet med å etablere Norsk Presseforbund. Det var også en kjent sak at det var et kjølig forhold mellom Aftenposten og Morgenbladet i hovedstadens pressemiljø. Det er i ettertid vanskelig å si hvilken rolle disse bakenforliggende forhold spilte. Konflikten om Aftenpostens påståtte lekkasje berører et viktig prinsipielt spørsmål: *Bør* pressen motta informasjoner fra statsmakten av «fortrolig karakter» uten å kunne bruke det i en journalistisk sammenheng? Erfaringen viser at man lett kommer inn i en situasjon der det er moralske, politiske og juridiske betingelser knyttet til den informasjonen som er mottatt. Hvor skal lojaliteten til pressens organisasjoner være når det «blåser på toppene» i slike situasjoner? I dette

4 *UDs Arkiv boks 520 G 1–4., sitert fra Ottosen 1996.*

tilfellet virker det som om presseforbundets tillitsmenn i utgangspunktet festet mer lit til UDs fremstilling enn til sine kolleger i Aftenposten. Uansett er det påfallende at denne konflikten ikke blir referert i Norsk Presseforbunds beretning for perioden 1910-1920. Den er heller ikke nevnt i Ludvig Saxes historiske fremstilling av det unge presseforbundet. Det eksisterte åpenbart en organisasjonskultur der det ikke ble regnet som god skikk å omtale konflikter blant innflytelsesrike tillitsvalgte i organisasjonens dokumenter.

Det virket heller ikke som om denne episoden fikk noen konsekvenser internt i Norsk Presseforbund. Episoden ble et forvarsel om det som senere skulle utvikle seg til et omdiskutert og prinsipielt interessant spørsmål om juridiske og politiske grenser for ytringsfrihet i militære og sikkerhetspolitiske spørsmål.

Etter en klage fra den britiske regjeringen mot en artikkel av C.J. Hambro i Morgenbladet prøvde regjeringen etter utbruddet av første verdenskrig å skaffe seg lovhjemmel for å temme pressen. Straffeloven av 1902 hadde inneholdt en bestemmelse om at den kunne straffes som skadet forholdet til fremmede makter, men i 1909 fikk daværende justisminister Johan Castberg endret loven til å gjelde de som hånet fremmed lands symboler, flagg etc. Castberg var formann i justiskomiteen da striden om odelstingsproposisjon 19 dukket opp i 1917, da stod han på pressens side (Ottosen 1996:57).

«Kravet om lojalitet fra pressens side irriterte også pressefolk på høyresiden»

Kravet om lojalitet fra pressens side irriterte også pressefolk på høyresiden. C.J. Hambro skriver i sin bok *Under den første verdenskrig* at kravet om lojalitet gjaldt «både i innenrikspolitikken og i utenrikspolitikken. Det var ikke noen parallellitet i linjene, men utenrikspolitiske hensyn blev stadig påberopt når regjeringen skulle gjennomføre sitt innenrikspolitiske partiprogram. Det ble stadig krevet at opposisjonen i Stortinget og pressen skulle være «lojal» uten at det fra regjeringens side ble vist noen art av hensyn» (Hambro 1958:48). Hambro beklaget seg også over splittelse blant Høyre-redaktørene Schibsted og Diesen i Aftenposten og Morgenbladets redaktør Nils Vogt:

«Da jeg var blitt redaktør Vogts etterfølger, anså jeg det for en av mine oppgaver å få begravet stridsøksen mellom de blader». Det lykkes også, – men det tok noen år. Først fra 1916 fikk redaktørene i Aftenposten og Morgenbladet offisielt adgang til Høyres stortingsgruppe. Men det var ingen god stemning på møtene.

Redaktørene som ble utsatt for lojalitetspresset ble også irritert. I vår sammenheng kan det være av interesse å nevne en episode under første verdenskrig (1915). Hambro forteller at han en dag ble innkalt til statsminister Gunnar Knudsen, der han til sin overraskelse også møtte Torstein Diesen fra Aftenposten og redaktør Ola Thommessen fra Tidens Tegn. Knudsen lirte av seg en lekse:

«Jeg har latt de tre herrer kalle inn for å la dem vite at det gjør et meget dårlig inntrykk både i inland og utland at de i denne alvorlige og for landets kritiske tid ustanselig angriper meg».

Så tok han fram en bunke avsier og viste til konkrete artikler. Da reiste Ola Thommessen seg «ildrød av sinne»: " Her møter vi for en gangs skyld efter innkallelse og kommer i den tro at skal få høre viktige ting av interesse for landets stilling. Og så er vi innkalt for å gjøres til gjenstand for det ynkeligste partipolitiske påtrykk av personasje som Dem! Vi har hørt mer enn nok!» (Hambro 1958:37-38).

Ekstraordinært landsmøte i NP

27. mars 1917 ble det avholdt ekstraordinært landsmøte i Norsk Presseforbund for å diskutere forslag til ny presselov. 70 medlemmer møtte opp på Grand Hotel. Norsk Presseforbund hadde i perioden 1916–1917 sterk vekst, og medlemstallet økte fra 177 til 335 på et år.

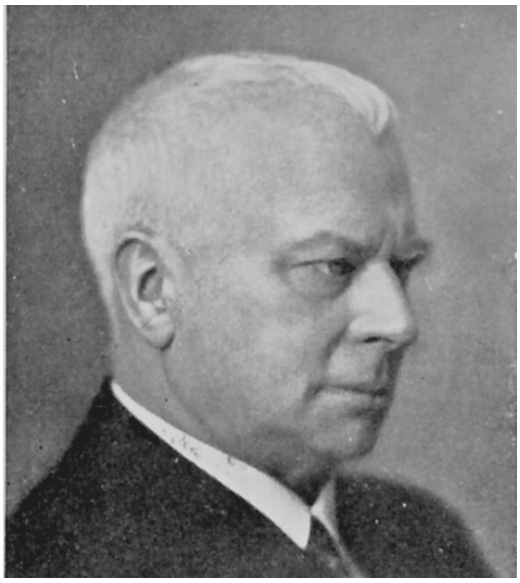

Andreas Urbye, justisminister (1916–1917) i Gunnar Knudsens andre regjering, som la frem lovforslag om innskrenkning av trykkefriheten. Opphavet til lovforslagets kallenavn Lex Urbye.

Vittighetsbladets Hvepsens illustrasjon av ytringsfrihetsstriden i tiden rundt Lex Urbye. Tegning: Otto Hjort. Hvepsen, nr. 10, 1918.

Advokat Michael Puntervold holdt innledningsforedraget. Han kalte forslaget til ny presselov «Lex Urbye», oppkalt etter justisminister Andreas Urbye, som hadde presentert lovutkastet. Han brukte sterke ord da han uttalte:

> (presseparagrafene er) den største forhaanelse, der nogensinde var rettet mot den norske presse. (…) Regjeringen hadde ikke set sig anledning til at lage en speciel presselov men hadde i et par paragrafer tat pressens mænd med i en lov, som var rettet mot klausulbrytere og handelsspioner. Hvis en redaktør i retfærdig harme uttaler sig om en krænkelse, som Norge blir utsatt for, av f.eks. et krigførende land, og dette lands presse skriker op, risikerer redaktøren at bli slaat i hartkorn med folk, som for ussel vindings skyld snyter toldvæsenet, bryter sit ord, med forbryderske høkersjæle[5].

«opptrådt for slapt overfor de mange «spioner og agenter» i landet»

Etter at også statsråd Urbye selv og NPs formann Nils Vogt hadde holdt sine innledninger, ble det fremmet et forslag til vedtak der det ble slått fast at de omdiskuterte paragrafene (...) vil tilintetgjøre den ytringsfrihet, som er den norske presses ret, og det vil utsætte pressen for at komme i falsk stilling overfor utlandet og for utilbørlig paatryk fra fremmed hold. Man kan ikke ind-rømme, at den norske presse under krigen har optraadt paa en utilbørlig eller utæskende maate. Dertil kommer at pressen i særlig grad vil bli skadelidende ved den straffebehandling og

5 *Riksarkivet-NPP s. 61–612 boks 12–2, sitert fra Ottosen 1996.*

straffeutmaaling som forslaget forutsætter (Ibid.).

Protestene virket[6]. Stortingets justiskomiteé vedtok enstemmig at § 9 og 10 i lovforslaget ikke skulle aksepteres. De omstridte paragrafene ble nedstemt Odelstinget og Lagtinget og statsråd Urbye måtte gå av på grunn av saken. Det viktigste ankepunktet mot Urbye ved siden av sensurforsøket var at han ifølge en rekke presseoppslag skulle ha opptrådt for slapt overfor de mange «spioner og agenter» i landet (Støren 1967:277).

I ettertid må statsråd Urbyes handlemåte i forbindelse med lovforslaget forstås i lys av den turbulente samtiden. En verdenskrig var i gang, og det var krise og store klassekonfrontasjoner i Norge. Forsyningssituasjonen var vanskelig. Prisene på nødvendighetsartikler, som brensel, steg voldsomt. Også journalistenes leveforhold ble påvirket av den enorme inflasjonen under krigen. Det førte til en debatt om et eget dyrtidstillegg for journalistene. En innsender i Journalisten påpekte det urimelige i at lønningene hadde stått stille, mens kronens kjøpekraft var blitt redusert fra en krone til 38 øre i løpet av krigen. Samtidig hadde mange aviser fått redusert sine inntekter betydelig. Det var rasjonering på flere viktige varer, og Kristiania-journalistene tok til orde for at de burde får «tillægsbrødkort for de journalister, som har meget natarbeide (og dermed) likestilles med personer, som har tungt legemelig arbeide» (Journalisten nr. 1 1918).

«lønningene hadde stått stille, mens kronens kjøpekraft var blitt redusert fra en krone til 38 øre i løpet av krigen»

Krig og sensur

Utbruddet av første verdenskrig fikk utvilsomt konsekvenser for journalistikken. Selv om det var krig i Europa var det hjemme de store slagene sto for norske journalister. Etter utbruddet av første verdenskrig i 1914 fortsatte daværende utenriksminister Nils Claus Ihlen i Gunnar Knudsens 2. regjering å innkalle journalister til informasjonsmøter. Det samme gjorde sjefen for Forsvarsdepartementet, generalmajor Christian Theodor Holtfodt. Holtfodt hadde liten tillit i pressekretser og var kjent som en lite meddelsom mann. Redaktøren av Skiens-bladet Fremskridt, Lorentz Vogt, hadde endatil beskyldt Holtfodt for å fare med løgner overfor pressen. Den stadig tilbakevendende kritikken fra pressen om at regjeringen drev med for mye hemmelighetskremmeri, førte til at UD sendte ut en såkalt «gulbok» om «de viktigste av Utenriksdepartementet under krigen inntil mai 1916 behandlede saker som egner seg for offentliggjørelse» (Omang 1959:190). Den norske nøytralitetspolitikken var på dette tidspunktet inne i en kritisk fase, fordi avisene stadig vekk avdekket at den norske opinionen var langt fra nøytral, selv om regjeringens offisielle politikk var det. Myndighetene begynte å se seg om etter virkemidler for å hindre at de sterke anti-tyske stemningene i befolkningen kom til uttrykk i avisene.

I alle de skandinaviske landene ble det innført telegramsensur, selv om ordningen var organisert noe forskjellig fra land til land. Den skandinaviske journalistkonferance i Gøteborg 17.–18. desember 1917 diskuterte erfaringer med sensuren i de ulike

6 *De to mest omstridte paragrafene 9 og 10 lød slik: «Disse to paragrafer i departementets lovutkast fastsætter straf for den som 1) offentlig søker at ophidse til hat mot et fremmed land eller dets statstyrelse, 2) offentlig omtaler eller fremstiller et fremmed land, dets statsoverhode, statsstyrelse, eller gesandt her i riket paa en maate, som kan virke forstyrrende paa det venskapelige forhold til vedkommende land (§9), 3) offentlig gir meddelelser om forhandlinger i hemmelige møter i Stortinget eller dettes avdelinger eller komiteer eller om dokumenter eller oplysninger, som er meddelt disse som hemmelige, 4) iøvrig offentlig gir oplysninger om ting som han forstod eller burde forstaa av hensyn til rikets interesser ikke bør omtales (§10). Straffen er i de to under 1og 2 nævnte tilfælder bøter indtil kr. 100 000,00 eller fægsel intil 2 aar eller begge dele, i tilfældene under 3 og 4 (da ogsaa medvirkning er strafbar) bøter indtil kr. 100 000,00 eller fægsel indtil 1 aar elle begge deler .» (Indst. O.XX fra justiskomite nr. 1 angaaende kongelig proposition [...] (Ot. prp. nr. 19, jfr. dok. nr. 13).*

Aftenposten

Nr. 3375 | Morgennummer | Tirsdag 28de juli 1914 | Morgennummer | 55. aarg.

Bører det mod fred?

Diplomatiet arbeider. Falder Serbien tilfode?

Serbien vil fred.

"Symra"s mandskab streiker.

Stillingen.

Aftenposten

Nr. 3741 | Aftennummer | Tirsdag 28de juli 1914 | Aftennummer | 55. aarg.

Krigen i fuld gang.

Østerrigerne overskrider den serbiske grænse ved Mitrovitz. — Serberne trækker sig overalt tilbage. — De første Krigsfanger. — Fiendtlighedernes udbrud vækker voldsom begeistring i Wien.

Udenrigsminister Greys mæglingsforslag. — Ogsaa Italien giver ambassadørkonferencen sin tilsiutning. — Diplomatiet sætter alt haab til keiser Wilhelm.

Stillingen.

Stridskræfterne under den nye krig.

Aftenposten 28.juli 1914. Morgenutgaven sier at det bærer mot fred, mens aftenutgaven melder full krig.

land. Redaktør Kristian Dahl redegjorde for den danske telegramsensuren. Det var opprettet et særskilt sensurkontor i UD, der åtte journalister dekket hele døgnet på skift. De gikk gjennom alle telegrammene som ble sendt ut og inn av landet – i alt ca. 800 daglig. Sensurkontoret sto i intim kontakt med UDs pressekontor. Det var ledet av en tidligere journalist som rådet over et personale på 20 personer. Daværende formann i Norsk Presseforbund, redaktør Per Wendelboe, redegjorde for den norske systemet, som ifølge referatet i Journalisten «i det væsentligste er tilsvarende det danske. Den behandler daglig ca. 400 telegrammer» (Journalisten nr. 1 1918). I Norge var ikke sensurordningen direkte underlagt UD. Som det het i et internt PM i UD i forbindelse med planleggingen av en nordisk konferanse om «Krigførende lands propaganda». «Vi har altid holdt paa, at utenriksdeptet ikke har den direkte ledelse av byraaet og at vor repræentant kun er *konsulent*, ikke *chef*.» Det gikk her fram at «telegramcensurbyraaet administrativt underlægges telegrafstyret som ogsaa faar den endelige avgjørelse av telegrammernes skjæbne i tvilstilfælde»[7] . Den norske sensuren var konsentrert om meldinger som ble sendt via telegraf og telefon. I den grad avisene klarte å basere seg på muntlig kommunikasjon eller post, gikk de fri av sensuren.

«I den grad avisene klarte å basere seg på muntlig kommunikasjon eller post, gikk de fri av sensuren»

I Norge ble det innført restriksjoner på omtale – først og fremst av skipstrafikken, men også av togtrafikk. Den 28. november 1916 sendte Arbeidsdepartementet ut et rundskriv, på oppfordring fra NSB, om at pressen ikke måtte «indta notiser vedrørerende trafikken paa vore jernbane og spesielt vedrørende samtrafikken med utlandet»[8].

7 *PM datert 5. juli 1918 RA-UDA Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.*

8 *UDs Arkiv P2 Krig og nøytralitet - Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid, Bind IV nov. 1916–sept. 1917 Boks 5519, sitert fra Ottosen 1996.*

Det var av stor betydning for myndighetene å skaffe seg kontroll over telegrafisk kommunikasjon for å hindre at spionmeldinger ble sendt via telegraflinjene. Telegrafstyret gjorde i et hemmelig memorandum til Handelsdepartementet oppmerksom på at med henvisning til gjeldende reglement for innenlandsk telegrafkorrespondanse (art. 1,2) «er departementet berettiget til i mobliserings- og krigstilfælde at la linjerne avstænge for al korrespondanse eller for korrespondanse av en viss art.»[9]

Men det var ikke bare på grunn av krigens utvikling man var bekymret for det tysk-norske forhold. I Tyskland var det en sterk revolusjonær bevegelse under utvikling. Den norske ambassaden i Berlin oversendte kopier til UD av løpesedler med revolusjonær agitasjon som norske sjøfolk i handelsflåten hadde smuglet inn via tyske havner. Norske myndigheter fryktet at også dette kunne skade det tysk-norske forhold.

Det er med bakgrunn i det vedvarende press fra de krigførende parter at vi må forstå den norske regjeringens ønske om å gripe ytterligere inn i den redaksjonelle frihet, et tiltak som skulle føre til litt av et skisma i forholdet mellom statsmakten og pressen.

«det ligger i sakens natur, at den ikke kan refereres»»

Nordisk samarbeid om sensur

De stadige forsøkene fra de krigførende parter på å påvirke pressedekningen i nøytrale land, førte til en felles skandinavisk konferanse. Da UD undersøkte interessen for en slik konferanse, svarte Forsvarsdepartementet i et brev datert 23. november 1917 at «man ogsaa i Norge har bragt i erfaring at der har været gjort forsøk fra krigførende stormagters side paa at skaffe sig indflydelse inden den norske presse, og at der paagaar arbeide med dette maal for øie»[10]. Konferansen ble holdt i København i perioden 5.–8. desember 1917 med representanter for utenriks- og justisiedepartementer og telegrafmyndighetene i de tre landene.

Det oppstod en rekke praktiske problemer i de respektive land når det gjaldt koordinering av de skandinaviske landenes sensur. Den formelle strukturen rundt den norske sensurordningen ble ikke klarlagt før krigen nærmet seg slutten. Det var først i forbindelse med det nordiske samarbeidet at dette fikk sin endelige form.

I et skriv fra handelsdepartementet til UD datert 22. mars 1918 gjøres det klart at Telegramcensurbyraaet «sorterer administrativt under Telegrafstyret». Videre heter det at «Byraaets opgave er censurering av den utenlandske telegraf- og telefonkorrespondance i overenstemmelse med overenskomsten mellem de 3 skandinaviske lande». Det går fram at interessene til alle de tre landene skal ivaretas i de respektive landenes sensurordninger. Det var «vagthavende medlem av byraaet» som skulle ha endelige avgjørelsen ved stansing av telegrammer. Dersom det oppsto tvil om inngrep, skulle han søke råd hos den mest nærliggende myndighet, som var konkretisert til UD, Forsvarsdepartementet, Generalstaben, Admiralstaben o.l.

Under en ny konferanse i Stockholm 11. september 1918, og i et forberedende møte i København som fant sted 29.–31. august 1918, protokollerte partene en konkretisering av hvordan sensuren skulle håndheves. Det ble også vedtatt å sende en felles henvendelse fra de nordiske regjeringene til pressen i de tre land, men at det ikke var grunnlag for å rette «Underhaandshenvendelser til de Krigførende

9 UDA P2 Sak 2/16 kontrol med omtale i presse etc. handelskibes ankomst og avgang. Omtale av torpedering etc. Boks 5727, sitert fra Ottosen 1996.

10 PM datert 5.juli 1918 RA-UDs Arkiv Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.

(land) om at begrænse Propaganadaen i de nordiske Lande». I erklæringen til pressen het det:

> I Tillid til, at Pressen uden Partiskel vil værne Landets Ret og Interesser, har Regjeringen ment paa denne Maade at burde rette en alvorlig og indtrængende henstilling til Bladene om, at de ved behandlingen af det fra Krigsførende fremkomne materiale vil have for Øje de Forpligtelser, en heldig Opretholdelse af en selvstændig og loyal Neutralitetspolitik paalægger, og undgaa alt, som gennem sin Eftervirkning udad eller inad kan besværliggjøre Regeringene Løsning af dens Opgaver.[11]

For å gjøre det praktisk overkommelig å kontrollere telegramstrømmen mellom de tre landene, ble det innført begrensning på nyhetstelegrammer, såkalte «Bladtelegrammer». Hvert land ble tildelt en kvote på inntil 5000 ord daglig som kunne sendes til hvert av de to andre nordiske land.

I hvilken grad diskuterte så presseorganisasjonene disse restriksjonene på prinsipielt grunnlag? Vi vet om et møte i Den konservative Presses Forening som diskuterte sensuren etter utbruddet av første verdenskrig. Møtet ble holdt 28. november 1914. I 25-årsberetningen til foreningen heter det: «det ligger i sakens natur, at den ikke kan refereres». Tretti pressefolk var samlet til dette møtet som ikke tok slutt før klokken to om natten. En rekke sentrale skikkelser fra UD, telegrafverket og høytstående offiserer deltok sammen med redaktører og journalister. Statsråd Holtfodt, admiral Dawes, telgrafdirektør Heftye var blant dem som hørte på redaktør O. Christofersen uttale at «enhver journalist forstod, at der under kritiske tider var ting, som ikke burde komme frem. Men censuren maatte anordnes slik, at den ialfald var betryggende for autoriteterne» (Gotaas & Petersen 1952:31).

«Det ble eksplisitt sagt at man skulle unngå «tendentiøse overskrifter»»

Den 11. august 1914 hadde regjeringen sendt en oppfordring til pressen fra regjeringen om å vise forsiktighet i omtale av fremmede makter. Her het det at «av særlig betydning er det at der ikke offentliggjøres nogetsomhelst om egne orlogsfartøiers eller troppeavdelinges opholdssted eller foretagender paa den norske kyst»[12]. Men ved siden av restriksjoner på opplysninger som kunne ha militær betydning, var man også på vakt mot å publisere meningsytringer, og det ble advart mot at det skulle «indtages noget i bladene fra indsendere, som kan gi uttrykk for, at den offentlige mening er paa den ene parts side» (op.cit).

Dette gav tydeligvis ikke den tilsiktede virkning. Det kongelige Justis- og Politidepartement sendte derfor ut et fortrolig skriv til landets amtmenn, datert 8. juni 1915, der disse blir bedt om å «rette en fornyet indtrængende henstilling til redaktionere» (om at) «avholde sig fra at ta parti for nogen av de krigførende magter og fra at indta noget, som kan gi uttryk for, at den offentlige mening er paa den ene eller den anden side»[13].

I skrivet henvises det spesielt til vittighetsbladene, og det advares om at karikaturer og enkelte uttalelser i pressen kan oppfattes som «uttryk for en almindelig folkemening i Norge». Det ble eksplisitt sagt at man skulle unngå «tendentiøse overskrifter, og navnlig alt, det være sig tekst eller billeder, som helt unødig kan vække misstemning eller uvilje mot Norge».

Dette var først og fremst en konflikt mellom myndighetene og pressen, men siden pressen i utgangspunktet var underlagt sensur, var det også en konflikt

11 *PM datert 5.juli 1918 UDs arkiv Sak 42/17 boks 5794, sitert fra Ottosen 1996.*

12 *RA-UDA P2 Krig og nøytralitet – Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid, stemningen i Norge, pressens holdn. 02/14 Bind I aug. sept. 1914 boks 5517, sitert fra Ottosen 1996.*

13 *RA-UDs arkiv P2 Krig og nøytralitet – Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid Bind III 1915-1916 boks 5518, sitert fra Ottosen 1996.*

Stavanger Aftenblad

Barnevogne og sportsvogne

Reiseefekter

Krigserklæringen.

Ferieturen.

Post.

Krigen erklæret

Børspanik.

Londoner-konferancen kommer neppe istand.

Fergan

Prima Høstrug

Vind og vær.

Stavanger Aftenblad om krigsutbruddet i 1914.

mellom utenrikslegasjonene og UD om hvor grensene skulle gå for hva som slapp gjennom sensuren. I et brev fra den norske legasjonen i Paris datert 7. juni 1915 klager legasjonen over en for liberal linje i sensuren: «Da pressen er underkastet censur har jeg henstillet til Direktøren i Uteriksdepartementet ikke at la passere artikler, som gir anledning til tvil om vor absolut korrekte optræden» (Ibid.). UD var altså utsatt for press fra utenriksstasjonene med krav om mer sensur, men pressen ønsket størst mulig handlefrihet.

«Journalistyrket ble brukt som dekke av 28 prosent av alle tyske spioner som ble arrestert av britisk etterretning»

Press fra Tyskland og England

Pressedebatten ga også gjenklang i de krigførende landene. Spesielt Tyskland var på vakt overfor den offentlige debatten i Norge, og den norske legasjonen i Berlin holdt UD løpende orientert om stemningen i den tyske pressen. Intelligenssedlene hadde 15. mai 1915 en artikkel under tittelen «Privat nøitralitet», der avisen forfektet det standpunkt at man måtte skille mellom en stats nøytralitet og pressens rettigheter. «I et land med pressefrihet og talefrihet har derfor uttalelser i aviser eller ytringer fra privatpersoner intet med statens nøitralitet at gjøre,» skrev avisen. Det ble også advart om at krigførende parter kunne blande seg inn i diskusjonen om hvor grensen for norsk pressefrihet skulle gå.

Denne debatten ble åpenbart fulgt med interesse i Tyskland, og tysk presse klaget over at tyske synspunkter i liten grad slapp til i norsk presse. Det var flere eksempler på at det ble grepet fatt i enkeltar-

tikler for å dokumentere den angivelige slagsiden i norske avisers krigsdekning.
Den norske Legasjonen i Berlin brukte disse artiklene og «modtagne anonyme brev» som uttrykk for «uvenligt sindelag mod Norge»[14]. Frykten fra norske myndigheter var at den norske handelsflåtes bevegelsesfrihet i tyske havner skulle bli gjenstand for sanksjoner.

På vakt mot spioner

Mange journalister ble arrestert for spionasje, eller mistenkt for det samme under første verdenskrig. Journalistyrket ble brukt som dekke av 28 prosent av alle tyske spioner som ble arrestert av britisk etterretning. Det slo ned som en bombe i Kristianias pressemiljø da frilansjournalisten Alfred Hagn (1882-1959) ble arrestert som tysk spion i London i mai 1917. Den norske utenriksdepartementet la lokk på saken og ryktene gikk om at britiske myndigheter hadde funnet brev med hemmelig innhold adressert til en tysk dekkleilighet i Kristiania. På hotellrommet skal det også ha blitt funnet usynlig blekk. Storpolitiske hensyn og hensynet til forholdet mellom Norge og Storbritannia, bidro til at dommen ble omgjort til livsvarig straffarbeid. Norsk myndigheter holdt under hele saken grep om informasjonsflyten og sensuren bidro til at saken ikke ble offentliggjort. En frustrert redaktør Skavland var for øvrig en del av sensurskorpset og bidro med sitt til at denne for ham svært pinlige saken ikke ble kjent (Ottosen 2010:337). Det var flere grunner til at journalister var egnet som spioner. Det er to forhold som utgjorde hovedårsaken til den høye andelen journalister blant spioner; Den ene var spioners behov for å reise over landegrenser og å oppholde seg på fremmede steder uten å vekke mistanke. På begynnelsen av 1900-tallet var journalister og forretningsmenn to yrkesgrupper som kunne krysse landegrensene nærmest ubemerket. Begge disse gruppene hadde dessuten et påskudd for å kommunisere med utlandet via brev, telefon eller telegraf. Den andre årsaken finner vi i det forhold at journalister gjennom sitt yrke var i etterretningsbransjen og levde av å samle inn og spre informasjon. Både journalister og spioner samler inn, bearbeider og videreformidler informasjon. Skillet mellom disse rollene, lovlig og ulovlig, kunne ofte være svak eller vanskelig å oppdage (basert på Ottosen 2010:335).

«På hotellrommet skal det også ha blitt funnet usynlig blekk»

Grensene for ytringsfrihet i årene etter første verdenskrig

Mange år etter den første verdenskrigen fortsatte anslagene mot radikale pressefolk. De harde klassekonfrontasjonene og arbeideravisenes revolusjonære agitasjon førte til prinsipielt viktige rettssaker mot avisredaktører og journalister på 1920- og 30-årene. Redaktør Børge Olsen Hagen hadde i begynnelsen av 1920-årene i en rekke avisartikler agitert for militærstreik som politisk kampmiddel. Militærstreiken hadde i denne perioden en politisk og ikke en pasifistisk begrunnelse. I den revolusjonære retorikken het det at borgerskapet disponerte over de militære og at arbeiderklassen i sin revolusjonære strategi måtte nøytralisere militærmakten. Det var flere eksempler på at militære styrker ble brukt i klassekonflikter og beredskapsplaner og konkrete erfaringer med offiser-standens politiske holdninger gjorde en slik analyse realistisk nok (Agøy 1994).

Men det borgerlige samfunnet kunne ikke akseptere agitasjon om at hæren måtte «ødelegges gjennom militærstreik». Det var nettopp denne formuleringen som var utslagsgivende da førstevoterende i Høyesterett begrunnet dommen på ni måneders fengsel mot redaktør Olsen Hagen. Olsen Hagen ble imidlertid ikke fradømt stemmeretten slik aktoratets påstand var. Flertallet i Høyesterett satte dermed en grense ved agitasjon innenfor systemets rammer.

14 Korres. fra Den norske legasjonen RA-UDA P2 Krig og nøytralitet – Forskrifter og lover vedr. Norges nøytralitet og sjøfart i krigstid Bind III 1915-1916 boks 5518.

Våren 1924 falt det flere dommer i kjølvannet av agitasjonen for militærstreik. Olav Scheflo, Einar Gerhardsen og Jørgen Vogt var blant dem som ble dømt for «oppfordring til straffbare handlinger».

Olsen Hagen skulle ha fortsatt mulighet til politisk deltagelse som velger og eventuell stortingsmann, men myndighetene grep inn mot agitasjon for lovstridige handlinger[15].

Våren 1924 falt det flere dommer i kjølvannet av agitasjonen for militærstreik. Einar Gerhardsen var blant de som ble dømt. Flere av pressefolkene i arbeiderpressen, bl.a. Olav Scheflo, Jørgen Vogt og Eugene Olaussen, ble dømt for «oppfordring til straffbare handlinger» (Norland 1973:23). Etter at Arbeiderpartiets to fløyer samlet seg og Arbeiderpartiet distanserte seg fra NKP ble Arbeiderpartiet etter hvert akseptert også av høyresiden som en del av den norske politiske offentligheten. Da partiet som et klart reformistisk parti tok regjeringsmakten etter stortingsvalget i 1935 og selv fikk ansvaret for å utøve makt gikk også partiets aviser inn i en ny epoke der den revolusjonære retorikken etter hvert forsvant fra spaltene.

De borgerlige avisene sluttet å se på partiet som en trussel og grunnlaget for inngrep i ytringsfriheten var ikke lenger til stede. I 1930 ga høyesterettsadvokat Fr.H. Winsnes ut boken Omriss av norsk presserett og dette skal være det første samlede forsøk på å sette grensene for ytringsfrihet inn i en mer prinsipiell juridisk ramme (Øy 2013:23). Dette var muligens et tegn i tiden på at den polariserte politiske retorikken fra de turbulente tidene rundt første verdenskrig ble erstattet av mer prinsipiell tenkning der pressefolk på tvers av politiske skillelinjer så seg tjent med et felles faglig forsvar av ytringsfriheten.

15 *Høyesterettsdom i Norsk rettstidende 1924 s.856 ff., sitret fra Castberg 1974:319.*

Litteratur

Agøy, Nils Ivar: *Militæretaten og den indre fiende fra 1905 til 1940.* Universitetet i Oslo: Doktoravhandling 1994.

Bjørnsen, Bjørn: *Har du hjerte? Tusen lider! Arbeiderbladet 100 år.* Oslo: Tiden Norsk Forlag 1984.

Castberg, Frede: *Den europeiske konvensjonen om menneskerettigheter.* Oslo: UiO 1971.

Dahl, Hans Fredrik og Bastiansen, Henrik B.: *Ytringsfrihetskommisjonen. Ytringsfrihet i Norge i det 20. Århundre*. Særskilt vedlegg nr. 1 til NOU 1999:27.

Fure, Oddbjørn: *Mellom reformisme og bolsjevisme: norsk arbeiderbevegelse 1918-1920: teori og praksis*. Universitetet i Bergen Doktoravhandling 1983.

Gotaas, Birger og K. Petersen: *Den konservative presses forening 1892-1952*. Tønsberg: Tønsberg Aktietrykkeri 1952.

Hambro, C.J.: *Under den første verdenskrig:* Oslo Gyldendal norsk forlag 1957.

Johansen, Tor Are: *«Et produksjonssystem i støpeskjeen.»* Pressehistorisk tidsskrift nr. 19 2013.

Johansen, Tor Are: *«Hett bly og raske presser.* Teknologisk endring i norsk avisproduksjon 1880-1940.» Pressehistoriske skrifter 9/2007.

Jønsson, Magne: *Nordlys i 75 år.* Tromsø: Nordlys 1977

Norland, Andreas: *Schibsteds historie 1839-2011:* «Bly blir gull» og «Medier, makt og millioner» Oslo: Schibsted forlag 2011.

Norland, Andreas: *Hårde tider – Fedrelandslaget i norsk politikk*. Oslo: Paul Dreyers forlag 1973.

Omang, Reidar: *Norsk utenrikstjeneste. Bind II: Stormfulle tider 1913-1928*. Oslo: Gyldendal norsk forlag 1959.

Ottosen, Rune: *Presse, parti og publikum*. Norsk Presses Historie (1660-2010). Oslo: Universitetsforlaget 2010.

Ottosen Rune: *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn.* Oslo: Aschehoug forlag 1996.

Ottosen, Rune, Rossland, Lars Arve og Østbye, Helge: *Norsk presses historie.* Oslo Samlaget 2002.

Saxe, Ludvig: *Norsk Presseforbund i 25 år 1910-1935*. Oslo: Norsk Presseforbund 1935.

Strand, Odd (red.): *Bergens presseorganisasjoner gjennom 25 år - 1908 - 9. mai 1933*. Bergen: Bergens presseforening 1999.

Støren, Wilhelm K.: *Adresseavisen 200 år. Fra postrytternes tid til telesatellittenes tidsalder.* Trondheim: Adresseavisen 1967.

Terjesen, Einar A.: Olav Scheflo. I Norsk biografisk leksikon. Hentet 3. september 2014 fra https://nbl.snl.no/Olav_Scheflo (nedlastet 3. september 2014)

Zachariassen, Aksel: *Arbeiderpartiets presseforbund gjennom 40 år,* Arbeidernes Aktietrykkeri, Oslo 1949.

Øy, Nils E.: *Medierett for journalister.* Oslo: Cappelen Damm/IJ-forlaget 2013.

Det franske 87. regimentet i Verdun i 1916.

«En jættekamp saa frygtelig …»

Den første verdenskrig i to norske aviser 1914–1918

Anne Hege Simonsen
Førstelektor i journalistikk
ved Høgskolen i Oslo og Akershus
Anne.Hege.Simonsen@hioa.no

En krig er en total begivenhet som langt på vei opphever skillet mellom utenriks- og innenrikspolitikk. Dermed visker den også ut grensene mellom utenriks- og innenriksjournalistikk. Selv om Norge ikke var en aktivt krigførende part under den første verdenskrig ser vi av avisdekningen at krigen fikk konsekvenser helt ned på lokalplan, og at den engasjerte i norske lokalsamfunn. Krigen brakte Norge inn i verdensbegivenhetene på en ny måte. Den påvirket matforsyningene i Vestre Moland og gatelysene i Kristiania, selv om drønnene fra skyttergravskampene i Sommes og Verdun var langt borte.

«Også den blodige stillstanden i skyttergravene ble hverdag»

Mange lokalaviser kysten rundt var sterkt internasjonalt orientert, noe Lillesandsposten er et eksempel på[1]. 18. august 1914 ser vi hvordan den lille lokalavisa søker å orientere seg gjennom en blanding av nyhetsmeldinger fra de store nyhetsbyråene og mer lokale kilder. Under overskriften «Den store krig» kan vi følge med på hvordan troppene forflytter seg på Europakartet. Mens Bulgaria og Hellas ønsker å forbli nøytrale har britenes general French ankommet Belgia der tyskerne fortsatt angriper Liège. Franskmenn og belgiere uten uniform skyter på tyskerne. 400 000 østerrikere har angrepet den serbiske grense. Skipsverfet i Odessa brenner. Østerrikerne har passert Drina. Japan har sendt Tyskland et ultimatum om å avvæpne skipene sine og Russland ber Tyrkia om fri flåteadgang gjennom Dardanellene. Midt i denne oppsummeringen finner vi en melding fra Kristiansand:

> Dampskib «Draupner» af Bergen, kapt. Moe kom søndag formiddag hertil fra Bremen. Dampskibet gikk fra Bremen fredag morgen kl. 7. Det blev lodset gjennem minebeltet med hele mandskabet under dæk. Kl. 7 om kvelden passerede det den tyske flaade, som laa lige vest for Helgoland. Det tog ca. 3 timer at passere forbi og det var umulig at tælle dem paa grund af røg og den store afstand. I midten laa de største skibe og udenfor et belte af torpedobaade og jagere. En dorgekutter som har fisket nærmere Tyskland kom ind til Flekkerø iformiddag. Man hadde set flere luftskibe, undervandsbaader og andre krigsskibe i den sidste tid.

Denne artikkelen er en studie av journalistikken vi finner i krigsårene 1914–1918, representert ved Norges den gang største avis, Aftenposten, og den lille lokalavisen Lillesandsposten.

Høyreorganet Aftenposten var Kristiania-basert, men riksdekkende og trykket både en morgen- og en aftenutgave tirsdag til og med søndag, og bare aftenutgaver på mandager. I krigsårene var morgenutgavene som regel 10–12 sider tykke, mens aftenutgavene stort sett lå på seks sider. 3. august satte Aftenposten opplagsrekord med 60 000 eksemplarer og utenriksstoffet preget de fleste førstesidene allerede før krigsutbruddet. I 1915 normaliserte opplaget seg på rundt 56 000. I tillegg til flere faste

1 *Se for eksempel Simonsen 2006.*

utenrikskorrespondenter hadde avisen faste kommentatorer som befattet seg med utenrikspolitiske analyser. Den mest framtredende i denne perioden er signaturen W (skrevet som en liggende W). Navnet som skjuler seg bak dette symbolet er Einar Woxen, en analytiker med en personlig snert som iblant vakte debatt. I Woxen hadde Aftenposten en selvstendig stemme som tidlig så hvilke linjer som tegnet seg i det politiske landskapet og som kunne sette korrespondentenes meldinger og byråstoffet inn i en sammenheng.

Lillesandsposten befinner seg i den andre enden av skalaen på flere områder. Aust-Agder-avisen ble drevet av Noan Christian Gauslaa som både var redaktør og utgiver. Lillesandsposten kom ut tirsdager og fredager. Sideantallet overskred aldri fire sider og de to siste var i hovedsak viet annonser. Abonnementstallene under krigen er usikre, men vi vet at Lillesandsposten i 1927 hadde 1400 abonnenter. Lillesandspostens kommentarer og utenrikspolitiske analyser var stort sett ikke signert, men det er rimelig å anta at N.Chr. Gauslaa skrev det meste. Gauslaa var en ruvende skikkelse i Lillesands offentlighet. Han var utdannet lektor, stortingsmann for Venstre i flere perioder (der han blant annet var formann i Utenriks- og konstitusjonskomiteen), ordfører i Lillesand i 31 år og ikke minst redaktør i 51 år. Gauslaa hadde ingen korrespondenter, men leste både norske og utenlandske aviser og var svært utadvendt i sin journalistikk. I likhet med Aftenposten refererer Lillesandsposten til nyhetsbyråer, men i tillegg var havnen en viktig informasjonskilde, slik innledningssitatet fra havnen i Kristiansand viser.

Da krigen startet var det ingen som trodde at den skulle komme til å vare så lenge som i fire år. Det mest pessimistiske anslaget finner vi i Lillesandsposten som spår 8–10 måneder (7. august 1914). Etter at den første panikken hadde lagt seg, ser vi hvordan krigsdekningen gradvis blir mer rutinepreget. Selv om rapportene fra frontene preger begge avisene under hele krigen, avtar de i perioder i omfang og forsvinner iblant helt fra forsidene. Dette henger delvis sammen med hvordan krigen bølger fram og tilbake, men også med perioder av nyhetstørke og manglende informasjon. Også den blodige stillstanden i skyttergravene ble hverdag. Perioden sett under ett viser imidlertid hvordan «krigstheatret» var prioritert lesestoff. Avisene averterte til og med for hverandre. Både Dagbladet og VG trykket annonser i Aftenposten der de skrøt av sine omfattende korrespondentnettverk og sin brede dekning.

I krigsdekningen finner vi eksempler på både det hverdagslige og det eksepsjonelle. Over fire år med krig har etterlatt seg et rikt materiale. Studien er inndelt på følgende måte:

1. Krigens forspill (regnet fra skuddet i Sarajevo og til krigsutbruddet 2 august). Her legges rammen for forståelsen av krigen og den verden som ble rammet av krigen.
2. Krigsutbruddet. Den første vanskelige måneden. Norsk nøytralitetspolitikk etableres og frontene setter seg.
3. Krigsbegivenhetene. Kamphandlingene foregikk på henholdsvis Vestfronten, Østfronten og andre fronter (Asia, Afrika, sjøkrig). Dekningen av krigsbegivenhetene ble i stor grad formidlet av nyhetsbyråer og utenlandske aviser som ofte var underlagt sterk sensur og aktive propagandamaskinerier. Dette gjør norske korrespondenter og utsendte medarbeideres beskrivelser spesielt interessante som motvekt og supplement til byråmeldingene.
4. Norge og krigen. Norges forhold til første verdenskrig deles ofte i to hovedperioder. Den første starter i september 1914 og varer til september/oktober 1916. I denne perioden er det den handelspolitiske balansegangen som er den mest interessante. Fra høsten 1916 lider den norske handelsflåten stadig større tap, og våren 1917 finner vi nesten daglig meldinger om torpederte norske skip som følge av Tysklands uinnskrenkede ubåtkrig. Konfliktens karakter endres. USA går inn i krigen, og dyrtiden blir stadig mer merkbar for nordmenn flest. I denne perioden er ledere og kommentarer som berører den norske krigspolitikken tillagt særlig vekt.

5. Krigens avslutning. De siste ukene av krigen handler ikke bare om å vente på sentralmaktenes kapitulasjon. En ny verden er i ferd med å ta form, også i norske aviser.

Denne studien tar utgangspunkt i nærlesing av et utvalg måneder, i hovedsak en vårmåned og en høstmåned i alle krigsårene[2]. Dekningen av en nyhet begrenser seg sjelden til én nyhetssak, men finnes som regel i en kjede artikler der tematikken utvikler seg over tid. En leser i dag sitter på mange måter med fasit i form av historikere og andres vurderinger av hvilke begivenheter som ble utslagsgivende for krigsforløpet eller spesielt interessante av andre grunner. Utvalgsmånedene er alle valgt ut fra slike «etterpåkloke» forventninger. Nærlesingen har imidlertid også forsøkt å fange opp forhold datidens journalister og redaktører var opptatt av, men som ikke nødvendigvis er prioritert i de allmenne historiebøkene. Når det gjelder den journalistfaglige håndteringen av krigen er det ikke minst prioriteringen av stoffet, måter å løse propagandaproblematikken på og måten pressen forvaltet den offisielle norske nøytralitetspolitikken som er tillagt særlig vekt.

«Den forfærdeligste af alle krige» – forspill og bakgrunn

Med fasit i hånd vet vi at den første verdenskrig kostet minst 10 millioner mennesker livet, mens 21 millioner ble såret og lemlestet. Vi vet at den endret Europakartet for alltid, både geografisk og ideologisk. Første verdenskrig var en seig og vanvittig styrkeprøve, mellom stater som i mange år hadde rustet militært og som tok seg råd til å pøse millioner av unge soldater inn i en stillestående dødsdans. Den ble ikke det den britiske forfatteren H.G. Wells kalte «The war to end all wars», snarere tvert imot. Vi vet at frustrasjonen, nøden og de sosiale og politiske omveltningene etter 1918 ble opptakten til en krig som geografisk ble enda mer omfangsrik og teknologisk mer moderne og effektiv – andre verdenskrig.

2 Se appendiks I.

Aftenposten

Nr. 386 | Morgenudgave | Søndag 2den august 1914 | Morgenudgave | 55. aarg.

Verdenskrigen udbrudt.

Tyskland erklærer Rusland krig.

Kl. 11½ inat indløb følgende iltelegram til "Aftenposten":

Petersburg, 1ste august kl. 10.28.

Den tyske ambassadør har i sin regjerings navn kl. 7.30 iaften overrakt udenrigsministeren krigserklæring.

Almindelig mobilisering i Frankrige.

Italien vil forholde sig neutralt.

Danmark og Schweiz mobiliserer.

2. august 1914 trykket Aftenposten en forside som kun besto av overskrifter. Krigen hadde brutt løs.

Å gi et utvetydig svar på når en krig begynner er ofte vanskelig, men de berømte skuddene i Sarajevo kommer vi ikke utenom. Drapene på arkehertug Frans Ferdinand og hans kone Sofie kan neppe regnes som en krigsårsak i seg selv, men de står likevel fram som den enkeltbegivenheten som startet den politiske kjedereaksjonen i et på mange måter krigsberedt Europa.

Mandag 29. juni preges Aftenpostens førsteside av et harmonisk familieportrett av arkehertugen og hans familie som dagen før var blitt myrdet under et offisielt besøk i Sarajevo. Artikkelen som ledsager bildet står i skarp kontrast til bildet. Aftenposten gir en detaljert gjennomgang av den fatale kjøreturen gjennom Sarajevo, der kortesjen først fikk kastet en bombe etter seg, som såret deler av arkehertugens følge. Etter et opphisset møte på rådhuset reiste kortesjen videre, inntil de fatale skuddene ble avfyrt:

> Paa hjørnet af Franz Josefs og Rudolphgaten sprang gymnasisaten Princip op paa tronfølgerens automobil og affyrede herfra revolverskuddene. Det første skud rammede erkehertugen i

den høire side, medens det andet gjennemborede hertugindens halsaare. Hun sank bevidstløs om i fanget paa sin egtefælle. Ogsaa erkehertugen mistede i løbet af faa minuter bevisdtheden (Aftenposten 29. juni 1914).

Etter å ha redegjort for hendelsesforløpet fortsetter artikkelen med attentatmennenes biografier, keiser Frans Josefs reaksjon («Frygtelig, frygtelig! I denne verden er jeg ikke blevet sparet for noget») og deretter reaksjoner fra henholdsvis Berlin og Wien. Her kommer også de første analysene av hva som egentlig har skjedd, samt at attentatet ikke kom uventet:

I Sarajevo var der truffet alle mulige forsigtighedsregler og der var i gaar blevet arrestert 37 mistænkelige personer. Det var indkaldt 1000 gendarmer til extra bevogtning. I den senere tid har der raadet sterk gjæring. Studenterne har angrebet sine østrrigske lærere og østerrigske officerer har været gjenstand for overfald paa gaderne. Allerede for 5 dage siden var man begyndt at holde øie med alle mistænkelige udlændinger, og disse maatte legitimere sig. (ibid)

«Det første skud rammede erkehertugen i den høire side, medens det andet gjennemborede hertugindens halsaare»

I tillegg trykker Aftenposten en rekke øyenvitneskildringer, blant annet fra en kvinne som sammen med noen venninner hadde observert tre mistenkelige unge menn og lurt på å kontakte politiet. Inne i avisen finner vi et deltagende dikt til den sørgende Franz Joseph («Men endnu maa han lide, skjønt kanskje ingen led som han. Vel aldrig var en fyrste mer fattig i sit land.»), det myrdete tronfølgerparets biografi og en introduksjon til etterfølgeren i arverekken: Frans Ferdinands nevø, erkehertug Karl Frans Josef. Avisen forklarer at i henhold til arvereglene i det habsburgske fyrstehus arvet ikke barna til Frans Ferdinand tronen, fordi han hadde inngått et såkalt «morganatisk ekteskap» med en kvinne av lavere rang. Dette er stoff som i dag kan virke mest som kuriøs informasjon om fyrstefamiliens indre liv, men i samtiden hadde det en reell politisk betydning. Tiden før første verdenskrig var en politisk brytningstid mellom fyrstefamilienes Europa og det vi i dag kjenner som moderne nasjoner. Aftenpostens presentasjon av Karl Frans Josef viser hvilke kvaliteter som ble vektlagt hos de herskende lag:

Den nye tronfølger … har faaet militær uddannelse og er major i infanteriet. I modsætning til sin onkel er erkertug (sic) Karl Franz en meget livsglad ung mand, som tager en fremtrædende del i Wiens muntre selskabsliv. Han er en ivrig sportsmand og en varm naturelsker, og hans venner roser hans elskværdighed, hans aabne og ridderlige væsen. I sin store evne til at omgaaes folk inden alle samfundslag minder erkehertug Karl Franz om sin bedstefar, erkehertug Karl Ludvig, keiser Franz Josefs bror. (ibid)

Og om hans kone, erkehertuginne Zita af Bourbon-Parma, heter det:

Erkehertuginden har faaet en omhyggelig opdragelse i hjemmet i Schwarzan i Nedre Østerrige, hvor hendes udmerkede og elskværdige mor har havt stor indflydelse paa hende. Den smukke unge erkehertuginde er en dygtig rytterske, har flere kunstneriske talenter og er livlig interesseret for sociale og filantropiske spørgsmaal. (ibid)

Denne system- og kjønnsrolletro innføringen i fyrstehuset som familie og herskere følges av en sak om andre (historiske) attentater mot fyrster og statsoverhoder: «I de sidste 20 aar er der forefaldt uhyggelig mange attentater mod statsoverhoder og fyrstelige personer.» (ibid)

28. juni 1914 falt på en søndag og Lillesandsposten utkom først tirsdag den 30. Avisen nevner saksforløpet i en kort nyhetssak på side tre, mens forsiden er preget av et hylningsdikt til det danske flagget, en bakgrunnssak om bøndene på Eidsvoll (relatert til 1814), gode råd for svømmere og en kuriøs sak om en merkelig dansk kaffekjele som kan pipe når vannet koker. At siste nytt havnet på side tre var ganske van-

lig i små aviser med lite ressurser. Å gjøre om på en ferdig forside var nesten utenkelig. Lillesandsposten dveler uansett langt mindre ved detaljene ved fyrstemordet, og dekningen framstår som kjøligere og mer avstandspreget enn den vi finner i Aftenposten.

I dagene etter fyrstedrapet følger Aftenposten opp med reportasjer om de antiserbiske demonstrasjonene i Sarajevo:

> Overalt i byen ser man spor af ødelæggelser. I gaderne ligger der høie hauge af glasstumper fra de sønderslagne vindusruder; mange huse er næsten ødelagt af den rasende befolkning; facaderne er ramponeret og husenes indre et eneste kaos; flere butikers lagre er kastet ud paa gaden. Vidste man ikke, hva der var passeret, skulde man gjætte paa jordskjælv. (Aftenposten 10. juli 1914)

Kilden til disse sakene er stort sett tyske og østerrikske nyhetsbyråer. Selv om de fleste nyhetssakene dreier seg om konflikten på Balkan, avtegner det seg gradvis også et større landskap, der rustningsspørsmålet står sentralt. Denne nyhetsmeldingen handler om fransk krigsberedskap og er sakset fra en tysk avis:

> Det er mageløst, hvor ugeneret man i det franske parlament taler om en fremtidskrig med Tyskland. Naar man hører saadan tale, maa man da ikke tro, at franskmændenes foregivne frygt for en tysk overumpling kun dækker over den hensig selv at foretage et angreb? (Aftenposten 15. juli 1914) .

Nyhetstradisjonen i Aftenposten var å oppgi hvilken kilde som var opphav til informasjonen, for så å la kilden komme med sin informasjon eller analyse. Lillesandsposten trykket i større grad syntetiserte og kommenterende nyhetsartikler, enten sakset fra andre aviser eller egenproduserte.

I sommermånedene var det europeiske trusselbildet mindre framtredende på forsidene, men også her får vi inntrykk av en konflikt som akselererer. 28. juli 1914, fem dager etter at Østerrike-Ungarn ga Serbia et ultimatum som i praksis ville ødelegge den serbiske staten, dukker forestillingen om en forestående verdenskrig opp for første gang i Lillesandsposten's spalter:

> Nogen hver saa skyerne over Europas sydøstre hjørne. Men kun de mest indviede kan ha øinet de farlige komplikationer, som nu sætter hele verden i spænding. Den tyske keiser pleiet sin sundhed i de norske fjorde. Den franske præsident afla høitidelige visiter i Rusland og de skandinaviske lande. Diplomater var paa ferietur, og den serbiske generalstabschef søgte raad mod sin gigt ved et østerigsk badested. Saa kommer der pludselig melding om, at Østerrig-Ungarn har henvendt sig til Serbien med en note, som i virkeligheden har karakter af et ultimatum, og med en gang staar man overfor muligheden af en verdensbrand … (Lillesandsposten 28. juli 1914)

«Nogen hver saa skyerne over Europas sydøstre hjørne»

Både Aftenpostens og Lillesandspostens dekning viser at norske aviser hadde et våkent blikk for hvordan dominobrikkene ville falle når noen først hadde skubbet til dem. Maktbalansen i Europa var dominert av allianser mellom datidens stormakter, med de industrialiserte ledestjernene Storbritannia (i avisene stort sett kalt England) og Tyskland i spissen. Hakk i hæl i stormaktshierarkiet fulgte Østerrike-Ungarn, som var alliert med Tyskland, og Frankrike og Russland – som hadde en allianse seg imellom. Italia var innledningsvis formelt medlem av Trippelalliansen (senere Sentralmaktene) sammen med Tyskland og Østerrike-Ungarn, men hadde lite militær kraft å bidra med. Tyrkia – spydspissen i det ottomanske riket – var en storhet med sine velmaktsdager bak seg («Europas syke mann»). Tyrkia deltok ikke i moderniserings- og rustningskappløpet på linje med de andre, og var dessuten svekket etter krigene på Balkan i 1912 og 1913.

Lillesands-Posten

Blad for Vestre-Nedenes.

Nr. 33. Lillesand, tirsdag 30 april 1918. 48 aarg.

«Lillesands-Posten» udkommer i Lillesand to gange ugentlig — tirsdag og fredag — koster 75 øre kvartalet som betales forskudsvis. Kan bestilles paa alle postanstalter i landet og i ekspeditionen i Lillesand. Opfordres man til at lese kvartalets numring. Annoncemenner beregnes med 4 øre pr. millimeter, lille side 6 øre. Rabat for flere gangers indrykkelse.

Lillesands Sparebank

beviljer:
Vexelobligationslaan,
Vexellaan,
Pantelaan,
Kassekredit.

Sørlandets Annoncebyraa.
Kristiansand S.
Indeh. Andr. Haddeland.
1. Besørger annoncer til samtlige landets aviser og tidsskrifter.
2. Beregner avisernes originale priser.
3. Bare ett annoncekrit.
Telefon 1120 II Firmamerke (Sml. A. B).

Sørlandets Kreditbank.
— Kristiansand S. —
Indskud forrentes til høieste rente.
Bevilger laan paa kassakredit, veksler og vekselobligationer.
Kjøper og sælger utenlandsk valuta.
Dollars omsættes.
Alle alm. bankforretninger utføres.
Egen fondsavdeling.

Doktor Kristen Andersen
Kristiansand.
Kirurgiske sygdomme.
Kontortid, Hverdag kl. 12—2.
dog ikke lørdag.

Doktor D. H. Roll-Hansen
Kristiansand S.
Specialitet: Øre-, Næse-, Halssygdomme.
Kontortid: Kl. 11—1.

Tandlægerne
J. Arthur Sørensen og
S. Due Tønnessen
Markensgaden 22.
Kristiansand S.

Tandlæge
Reichborn Kjenneruds efft.
Tandlæge
Sverre Svendsen
Kreditbankens gaard, Kristiansand.
10—1 og 4—6. Lørdage 10—2.
Telefon 271.

OVERRETSSAKFØRER
SIGURD WERRING
(Advokat Pearsons tidligere forretning)
Markensgaten 16II. Kristiansand S.

Overretssagfører
F. G. Gundersen
— Grimstad —
Alle slags sagforerforretninger.
Telefoner: 99 og 165.
Telegramadr.: «Gerhard».

Dispachør — Overretssagfører
Syvretsen-Tangvall
Vestre Strandgade 24. Telefon 600
Kristiansand S.

Wm. Smith-Jacobsen
kjøber og sælger Aktier i
Damp
Rual
Bank.

Glem ikke at assurere!
Branforsikringsselskabet
NORGE
— Hovedkontor Drammen —
har følgende Agenter:
I Lillesand: Hjalmar Knudsen
Iskrenes: Ange Hellerslien.

Et uttalelse til.

Til forstaaelse av, hvordan det hænger sammen med den nye, lyndikalistiske kurs, hitsættes hvad Typografforbundets organ skriver:

Det norske arbeiderpartii er efter de beslutninger, som i paaskeu blev fattet paa landsmøtet, kommet i uoverensstemmelsen med arbeidernes daglige landsorganisation, det tilsluttede arbeidernes fagopposition, som paa landsorganisationens kongres har i avgjort mindretal, ville at beherske arbeiderpartiets landsmøte. Om dette er et forsøk saaledes av den opfatning, som raader blandt de organiserte arbeidere, faar tiden vise. Vi har vanskelig for at tro det. Det maa ihvertfald først konstateres, før det for alvor kan paaskaaes. Der er nemlig ikke uvæsentlige bemerkninger at gjøre til de beslutninger, som blev fattet paa partiets landsmøte, at angaaende hvorvidt ikke paa forhaand har været brudt i partiforsamlingene, før som tilsluttet ellers pleier at være i saa vigtige tilfæ. For det første, ved berettigede tan paastaaes, at den retning, som har aksepteret arbeiderraads-bevægelsens program, er i avgjort flertal blandt de faglig og politisk organiserte arbeidere, saa man derfor først kan si, at være fornelt uttryk for opfatningen inden de forenigene, som staar tilsluttet partiet. — Vi gaar ut fra, at det i en nær fremtid vil bli reltet henvendelse til centralstyret for arbeiderpartiet om at hvorsmaatet vedrørende arbeiderraadsbevægelsen blir endnu til partiandelingerne for at bidre kan to standpunkt til saken. Vilde det saa bli, at landsmøtets stilling til arbeiderraads-bevægelsen ikke er et korrekt uttryk for hvad de organiserte arbeidere mener, kan først et nyt landsmøte sammenkaldes og to endelig stilling til de saker, som hører til under disse de fagorganiserte arbeidere ut fra det politiske parti.

Mellem brødre.

Dansk «Socialdemokraten» redaktør Borgbjerg, betegner syndikalisternes opinion som «socialdemokratens farligste». «Her har Borch» fortsætter han, «utsiderne ikke fat fra en uvidende side, den grovereste sammenvirkning», «raahet og dumhet» o. s. v.

I ilder som no

han alle tjenere dyrindkjøpen og motvon. Kane tjenene mere og mere, er det godt grorbotn. for den som vil saa hat. Det er so leit baa no to fram bei yire fredbande interesserne. Det er so leit baa an baa fram gamle og nye kjøder og an vinne hjertlig paa bei fraa Rundalbruk.

Men er det rett? Er bei no ider til aa anke hatet, til aa haa vond vilje? Nei. Det er ider til aa lisgle og aa lyne velvilje no. Og de kristne menneskje — er det gjenom hatet de proksiferer kristendommen? Tilgivelsens sin religion. —.

Vi kon ofte vera forsiktig til aa hata naar ein lid urett. Likevel skal di ikkje hata. Gjer mot dei andre dei du ynskjer at dei skal gjera mot deg!

Det fyrst ikkje etter kva dei andre har gjort mot deg, det fyrst etter kva du gjer mot dei.

Striden for tilværet maa bli avløst av samhjelp for tilværet.

Standstridsheh maa bli avløst av ein fausstridsfor rettferde.

„Olsot".

Nøre i Irland.

Den engelske regjering har ogsaa indført værnepligten i Irland. Dette har nydt et voldsomt vare og 2 millioner mænd og kvinder har allerede satt sin underskrift paa protesten mot værnepligtloven.

Tirsdag var alt arbeide stanset over hele Irland. Ikke engang lewerkasmidler og post blev bragt omkring i byerne og forbindelser og hjørnelse fuldstændig. Alle aviser er holdtagjort av regjeringen. Det skal dog ikke være nogen fare for at freden vil bli brutt, da den katolske geistlighet har lat det som betingelse for at være med paa protesten mot værnepligtloven.

Splittelsen inden socialisterne.

Mindretallet paa arbeiderpartiets landsmøte har utsendt en redegjørelse paa 20 tættrykte sider.

Det heter i denne, at den nye opposition ikkeren principielt eller indbildsret kan anerkjende eller slutte sig til de fremgangsmåter, som landsmøtets beslutning peker hen imot. Der er opstaat et skarft mottsetningsforhold mellem partiet og fagbevægelsen, og oppositionen vil arbeide for at erobre partiet tilbake til socialdemokratiet.

Belgiens martyrium.

— Av Maurice Maeterlinck. —

Belgiens martyrium har nu varet i næsten 4 aar. Hungersnøden hersker, tuberkulosen herjer, brandstatningerne, som blir mer og mer tyngske, bringer nu snart op 20 millioner om aaret fra en utsultet nation — en gaag den rikeste, nu den fattigste paa jorden.

Til trods for alle løfter og forsikringer fra den ytre regjerings side ordnerer og forsøket de Mjendige deportationer, og hjemsendelserne til fædrelandet, som regjeringen prøiser av, er kun tilbakekomst av utsultet slaver, som ikke mere kan arbeide, eller av lokk, som er utgiftsbedrig syke og kun kommer hjem for at dø.

Omgit av en forbudsbett barriere av pigtraad, hvorigjennem der lopet høibringende elektrisk strømdke, lidt lod den verdet verden i en navnløs elendighet og i en nød, som intet kunpets ord kan lildre, er Belgien i civiliserte verdens øine dette

Den tyske fredsresolution.

Den tyske rikdag er sammentraadt, og det alt besørstende spørsmaal er nu, om rikdagen skal fremlægge den besøkende fredsresolution, som den selv med saa stort besvær fik vedtat den 19. juli 1917 og med endnu større besvær havdet overfor rikskansler „Michaelis' forsøk paa at forkaste den „laudeds, som han opkaldte den".

Denne fredsresolution, som blev vedtat av „flertalspartierne", centrum, fremskridtspartiet, socialdemokraterne og en del av de nationalliberale til stor forbitrelse for de konservative og utgjorte, lod saaledes:

„Uttalsom tilsvarer var den 4. august 1914, gjælder ogsaa ved tærsleen tid det tjende krigsaar for det tyske folk trondslens ord: „Vi beder ikke om erobringsstykker." Tyskland har grepet til vaaben til forsvar for sin frihet og selvstændighet, for sit territoriums utkrænkelighet. Mildsdagen staaber han til en forsvarsfreder med varig forsoning mellem nationerne. Tilknytning territorialerhverelser og politiske, økonomiske eller finansielle voldsforhaldsregler er uforenelige med en laadan fred. Rikdagen anviser ogsaa alle planer, som gaar ut paa økonomisk avsperring og fiendskap mellem nationerne efter krigen. Havenes frihet maa sikres. Kun den økonomiske fred vil kunne danne grundlag for et vennskabelig samliv mellem nationerne. Rikdagen vil dessuten fremme dannelsen av internationale retsorganisationer. Men saalænge som de fiendtlige regjeringer ikke vil gaa ind paa en laadan fred, saalænge de tvinger Tyskland og dets allierte med overbring og vold, vil det tyske folk staa sammen som en mand, urokkelig holde ut og hjælpe, til det og dets allieres ret til liv og utvikling er sikret. Å fa enigshet er det tyske folk uoverwindelig. Rikdagen ved, at den her er enig med de mænd som i heltemodig kamp beskytter fædrelandet. De kan være sikre paa hele folkets ufortgængelige tak."

Denne mindeværdige resolution blev indbragt i rikdagen den 12. juli, og skulde være vedtat to dage senere, men da var „myreinteringen"s leder von Beilmann Hollweg, ikke mere rikskansler.

Hans efterfølger, dr. Michaelis, mantte dog tilslutt anerkjende resolutionen, og efter hans fald har den uværende rikskansler, greb Hertling, ogsaa bestendt sig til denne resolution, som hans gamle parti, centrum, hadde stemt for, om end ikke just med begeistring. Hans egen begeistring var vistnok heller ikke stor, og han maatte to Reichstagen til Hindenburg-Ludendorff-partiet. Det eiser hans debutale som rikskansler i den tyske rikdag den 29. november. Her betonet han, at hals ententevægterne ikke akcepterte centralmagternes fredstilbud, vilde ikke han gi ententevægterne „et fridrev paa den forskydrette fortsættelse av krigen."

Men da de tyske hære hadde vundet det største slag i den store offensiv, aapnet Hindenburg kampagnen mot rikdagens fredsresolution i et telegram, hvori han uttaler forventningen om, at rikdagen «nu ogsaa paa sin side vilde trække i stranken for en kraftig tysk fred, som alene for fremtiden kan kaane os for krigen." Og det varte ikke længe før det viste sig tegn paa omslag ille hære i centrum, men ogsaa i de fristlindedes rækker. Alltyskernes og de konservatives ihærdige agitation med tosrest: «Uten krigsmaalserstatninger ud Tyskland vore økonomisk ødelagt» hadde aapenbart øvet sin virkning paa forskjellige for en fred uten annektioner"; de begyndte endog at forlone sig med tanken om at modificere selve annekstionsformulen for at faa krigsmaalserstatning i form av værdifulde skyfter av Frankrike.

Hva dette omslag var der kun ett fristed til at omtale rikdagens fredsresolution. Ogsaa tanken herom dannet sig hurtig vei, med hor tetset i centrum, men ogsaa i hore dele av det fristindede parti, likesom dissk partiets prøste sikkrem har tat ordet for opfavelse av fredsresolutionen.

Der er saaledes al grund til at tro, at den berømte fredsresolution vil bli feiringt. Men dens opfavelse kan saa for betydning i den indre tyske politik. Selv om alle andre folgter den, man socialisterne med dens ophavsmænd Scheidemann i spidsen paa den, og herav maalet er da, om ikke den tyske rikdags «fortalsblok» vil bli sprengt. Men dette kan atter faa uberegnelige folger ved, ille mindst i betragtning av det tyske rikes indstilland. Vi ben dag er neppe kjern, de centralmagtene har opbrukt sine militære og økonomiske reshurser.

Vi angrer intet, det gjor os ille andt for os selv, og vi ønsker ikke, at andre skal ha ondt av os. Vi ønsker kun, at de skal vise os retfærdighet, at de skal huske, hvad vi har gjort og hvad vi endnu gjor hver dag.

Vi bar de første, som vovet at gjøre modstand mot en magt saa tyngtig, at den endnu holder verdens forenede kræfter i skak. Vi vovet at gjøre det med fuld fiendskap til vor pligt og til den rettskjelige tro, som gang over vort folk. Vi mistjed den uinnskjønnelige tid vort territoriums store grænser. Og alle de av vore mænd, som vover at bære vaaben, og som det er lykkedes at flutte sig til vor lange, venter idag i flyttergrænsen med hjerterne gledende av hat og vrede av haap paa ordren til at ta det i det store slag for den store befrielse.

Hjemme i det store længsel, som vort overhvammede land er blit, finder den samme modstand, den kraftig, haardnakket og utvandret. Der har vi ingen naaden. Vi er som nyfødte barn foran det paaskede nøtre, foran riffer, maskingeværer og tvert artilleri, kjørt op mot vore folke

«Nationalitetskampens hvirvel»

Selv om Aftenpostens kommentator Einar Woxen var kritisk til Østerrike-Ungarns undertrykkelsespolitikk utrykker kommentarene hans sympati for sterk styring og skepsis mot for brå omveltninger. Nasjonalisme var en slik farlig og eksplosiv kraft, mente han:

> I et rige som det habsburgske, med dets utal af innbyrdes fiendtlige nationaliteter, maa monarken komme til at spille en ganske anderledes fremtrædende rolle end i andre lande. […] Han er nemlig den eneste, som kan holde sig fri af den nationalitetskampens hvirvel, som trækker alle landets statsmend tibunds. (Aftenposten 1. juli 1914)

Nasjonalismen som problem finner vi igjen også i andre analytiske artikler i Aftenposten, som når den Paris-baserte dr. Bjarne Eide skriver brev fra Paris. Eide bodde i Paris i en årrekke og hadde gode forbindelser blant annet til norsk kunstnerliv i byen. Han skrev også et par bøker.

«Dette kan ikke ske med det gode. Altsaa maa det ske med det onde»

19. juli sammenlikner han situasjonen i Europa med et sjakkbrett og skuddet i Sarajevo med noen som skumper til det. Konsekvensene kan bli dyrkjøpte, fatale og totale, mener Eide, et spill der vinneren tar alt. Eide tror riktignok at mareritet er over for denne gang, og på dette grunnlaget maner han til ettertanke:

> Det er som om vi her i Europa lever i en stor fare, en permanent livsfare, som det er umulig at rydde afveien, fordi den ligger bundet i vor karakter, vor sjelelige struktur. […] Og denne fare er nationalitetsbegrebet og alt hvad der hører det til: vor nationalfølelse, vor nationale ømfindlighed og stolthed, vore nationale minder og traditioner, vor kjærlighed til den nationale jorbund, hvorfra vor historie er voxet op som kornet paa en ager og hvis særegne kræfter har bestemt vor nationale karakter … skilt os ud som en individualitet iblandt og især i modsætning til alle andre nationale individualiteter, som jorden og udviklingen har skabt. (Aftenposten 19. juli 1914)

Denne situasjonen oppfatter han som brutal, men også som noe «naturlig» og totalt:

> Nu er det nationen, der erobrer. Og erobrerens første fordring er ikke underkastelse, men at den overvundne skal afføre sig sit sprog, sine sæder, sin karakter, alt det som særmerkede ham som individ, og helt ind i selve sin sjel iføre sig seierherrens natur, og blive en del af ham. Dette kan ikke ske med det gode. Altsaa maa det ske med det onde. (ibid)

Men Eide har også en drøm om et annet samfunn, uten de nasjonale grensetvistene, og denne er virkeliggjort i USA:

> Men ser vi over havet, saa ser vi et stort land, hvori der lever et udflyttet Europa, et helt Europa med serbere, kroater, nordmænd, dansker og hele resten, ganske slig, som de er her, minus en eneste ting: grænserne paa kartet. De lever side om side. De blander sig med hindanden, de danne en enhed, ikke et konglomerat, hvor alle staar mod hinanden med vaaben og trusler og fødes som hinandens fiender. (ibid)

For Eide er denne samfunnsmodellen så tiltrekkende at han er villig til å betale en dyr pris:

> … man [fristes] til at ønske, at den skal komme den store explosion, der river Europakartet i filler og ryster dets mennesker om til et usammenhængende pulver af individer, der saa kan forenes til en stor enhed, hvor det, som samler, er det, som er fælles for menneskene … (ibid)

En slik eksplosjon ble antent bare noen uker etter at kommentaren var skrevet.

«Helt du kan vel neppe denne tanke tænkes …»

Østerrike-Ungarn sendte sitt ultimatum til Serbia 23.

juli. Den 27. juli stengte børsene i Wien, Budapest, Brussel og la Coullisse i Paris. Østerrike erklærte Serbia krig dagen etter og meldingen om krigsmobilisering i Russland fulgte umiddelbart. Russland støttet sin slaviske alliansepartner Serbia og gikk til krig. 1. august gikk Tyskland inn i konflikten på Østerrikes side og erklærte Frankrike krig. To dager senere krenket Tyskland Belgias nøytralitet – en hendelse uten sidestykke i europeisk historie siden Napoleonskrigene. Tyskland tilbød Storbritannia å la være å angripe Frankrikes kyst dersom landet erklærte seg nøytralt, men 5. august trykket avisene meldingen om at sjømakten allierte seg med Frankrike og Russland og Trippelententen var et faktum. Europa var i krig, og det på en måte som også angikk Norge:

> Den store europæiske krig, som man har talt om og forberedt sig paa i mange aar, er rykket os helt ind paa livet. Det vil blive en jættekamp saa frygtelig, som verden ikke før har skuet den, og der vil sættes kræfter i bevægelse vældige nok til at ryste Europa i dets grundvolde. Helt ud kan vel neppe denne tanke tænkes: 14-15 millioner soldater i kamp, 30-40 000 kanoner i ild, 1-2- millioner heste i bevægelse. (Aftenposten 1. august 1914)

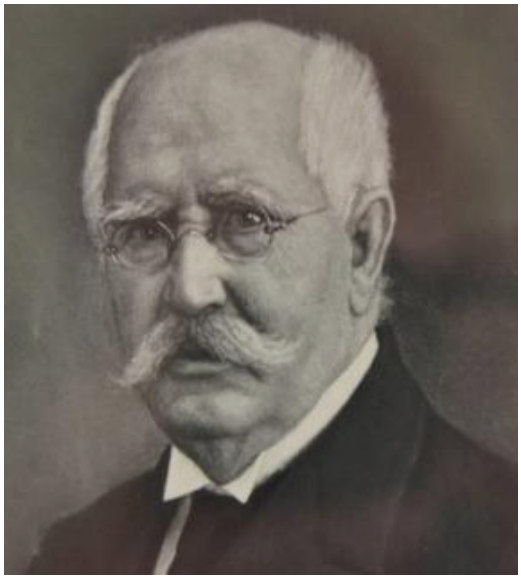

Redaktør Noan Chr. Gauslaa (1864–1952) i Lillesandsposten. I tillegg til å være utgiver av Lillesandsposten (fra 1902) satt han en periode på Stortinget for Venstre, og var ordfører i Lillesand i perioden 1907–1937.

«Det vil blive en jættekamp saa frygtelig, som verden ikke før har skuet den»

Mange historikere har påpekt den patriotiske krigsbegeistringen man fant i mange av de krigførende landene (se for eksempel Alnæs 2006, Knightley 1975, Keegan 1999), og dette er tydelig også i avisenes rapporter. 28. juli skriver Aftenposten om Østerrikerne som har gått over den serbiske grensen, og vi får vite at «Udenfor avisredaktionen [i Wien] er samlet tusener af mennesker, som hilser telegramerne om østerigernes fremrykning med vild jubel.» 1. august melder en Times-korrespondent i Petersburg om «voldsom krigsbegeistring inden alle klasser i Russland. Al partiforskjel synes ophævet. Selv det gamle racehad er forsvundet.» og samme dag heter det fra Tyskland at «Hele Unter den Linden var et oprørt hav af diskuterende, raabende og fegtende mennekser, saa at de keiserlige automobiler bare i skridttempo kunde bane sig vei gjennem mængden». Keiser og keiserinne mottog «den stormende hyldest». 3. august meldes det om «store patriotiske demonstrationer paa boulevarderne» i Paris og også herfra meldes det at patriotismen gjelder innen alle samfunnsklasser – selv sosialister melder seg nå til krigstjeneste, ifølge Aftenposten.

Denne begeistringen vekker imidlertid ikke gjenklang i de norske avisene, som gjennomgående ser på krigen som en stor ulykke. Håpet på norsk side var lenge at Storbritannia skulle holde seg nøytralt. Som Aftenpostens militære medarbeider uttrykte det 2. august ville et nøytralt England innebære at «sandsynligvis ingen krigsbegivenheder [ville] finde sted i Nordsjøen; det maritime krigstheater vil da blive forlagt til Østersjøen, hvor den russiske flaade snart vil ophøre at existere …». Hvis derimot England skulle erklære Tyskland krig, så Aftenposten

for seg at sjøkrigen ville foregå i Nordsjøen, «altsaa foran vaar egen stuedør. Og da gjelder det, at der er god laas paa den», skrev avisen med henvisning til at både England og Tyskland ville ønske seg gode havner. Noen fare i nord, mot Russland, anså krigsanalytikeren som lite sannsynlig.

Lillesandsposten skrev færre og kortere kommentarer om krigsutbruddet, og var først og fremst opptatt av konsekvensene for den norske nøytralitetslinjen. En av avisens kommentarer, trykket noen få dager etter at Storbritannia gikk til krig, viser likevel Lillesandspostens internasjonale overblikk og evne til å sette dagens begivenheter inn i en historisk kontekst:

> Med Englands krigserklæring til Tyskland tirsdag aften har det vældige hændt, som vi alle sammen har gaat og ventet paa i de sidste dager. Europa er sat i brand saa forfærdelig som aldrig siden Napoleonskrigens dage for 100 aar tilbage. Men ulykken er saa meget større nu end den gang, fordi det økonomiske og sociale liv er saa uendelig meget mere indviklet, og fordi de materielle værdier, som staar paa spil, repræsenterer hundre og atter hundre ganger større kapitaler. Af den grund er ogsaa de nøitrale stater med i dette vældige uveir, og allerede nu føler vi det paa en maade, som den enkelte selv bedst ved at fortælle om. Uden at være nødt til at ofre sine folks blod er disse stater med at lide økonomisk i en udstrækning, som tidligere tider ikke hadde nogen anelse om. (Lillesandsposten 7. august 1914)

«Europa er sat i brand saa forfærdelig»

I likhet med Sverige og Danmark erklærte Norge seg nøytralt temmelig umiddelbart etter krigsutbruddet. Den norske nøytralitetslinjen var ikke kontroversiell, selv om gjennomføringen av nøytralitetstiltakene ikke alltid vakte like stor begeistring i pressen. Høyreavisen Aftenposten vekslet mellom å forsøke å berolige befolkningen og å angripe Venstre-regjeringen. Avisens ledere viste til at det neppe forelå noen fare for at Norge kunne utsultes: «Verdens kommunikationsvæsen er i en anden forfatning end for 100 aar siden. […] Vi lever ikke i Terje Vigens dage» (Aftenposten 1. august 1914) , mens avisen på nyhetsplass bekymret seg for landets forsyninger av korn, kull og koks. Den regeringsvennlige Venstreavisen Lillesandsposten brukte på sin side mye energi på å forsikre leserne om at det ikke var noen umiddelbare forsyningsproblemer, selv om folk også måtte forberede seg på hardere tider. I et eksempel siterer Lillesandsposten sin konservative konkurrent Morgenbladet som «efter omhyggelige beregninger» skal ha kommet fram til at landet har torsk nok på lager til å fø hele befolkningen i fire måneder. «Det er 300 millioner middagsportioner torsk», slår avisen fast (Lillesandsposten 11. august 1914).

De første dagene etter krigsutbruddet var det likevel et hovedanliggende for begge aviser å stanse den økonomiske panikken som herjet norske byer fra og med 31. juli og en drøy uke inn i august. 4. august forteller den nasjonalt dekkende Aftenposten om «opløb i Kristianssand» der «gaderne ryddes med bajonetter» fordi folk er sinte på kjøpmenn som skrur opp prisene, mens det er «fornuftig stemning i Trondhjem» selv om folk også der «slaas om avisernes extrablade, og folk staar i store flokke udenfor redaktionsvinduerne og diskuterer ivrig begivenhedernes gang». Lillesandposten tar utgangspunkt i eget distrikt og sammenlikner «Panikstemningen» i Lillesand og omegn med andre deler av landet:

> Panikstæmningen har sagtens git sig udslag ogsaa heromkring. Men saa slemt som mange andre steder har det ikke været. I Kr.Sand, Stavanger, Fredrikstad, Kristiania og Arendal har enkelte handlendes griskhed fremkaldt pibekoncerter og vindusknusninger. Her har kjøbmandsstanden optraadt meget hendsynsfuldt, og adskillige har solgt ud sine gamle beholdninger uden nogensomhelst prisforhøielse. (Lillesandsposten 7. august 1914)

Artikkelen fortsetter med å advare mot å samle mynter på kistebunnen fordi skillemyntene da vil forsvinne. I samme utgave finner vi enda et par artikler som tar for seg folks økonomiske panikk. En av dem argumenterer for at sølvmynter ikke er mer verd enn papirpenger, slik mange synes å tro:

> Skillemynten – sølv og kobber – er i virkeligheden ikke andet end pengetegn, Deres værdi bor ikke i dem selv, men opretholdes alene af almenhedens behov for omsætningsmidler. (ibid)

I Aftenposten tar både ledere, intervjuer og nyhetsmeldinger for seg såkalte uvettige «runs» på bankene: «Den storm paa bankerne, som en del af publikum lader sig henrive til, er helt hensigtsløs og høist uheldig. Bankernes soliditet er hævet over al tvivl.» skriver avisen 3. august, mens en leder 4. august tar en mer formanende tone. Lederen, under Thorstein Diesens faste vignett – en møteklubbe – starter med å fortelle om en mann som kommer hjem fra Tyskland der det hersket en prisverdig «orden, ro og disciplin». Mannen observerte videre: «Først i dag, efterat jeg er kommen hjem til Kristiania, har jeg følelsen af at være kommen til et land, hvor der er krig.» Kommentaren fortsetter med å fortelle om hvilket kaos som hersker i gatene i Kristiania: «Snille, bra, troskyldige mennesker staar nu i kø udenfor bankerne; de lader sig piske gjennembløde af regnveiret, men de maa endelig redde sine penge for siden at lægge dem i strømpeskafter, komodeskuffer eller lommer. Kanskje de gaar til en grosserer og kjøber en sæk mel for 60 kr., uagtet dens verdi kun er 17,50.» I blant henfaller avisene til ren latterliggjøring av publikums uvett, iblant til faderlig formanende folkeopplysning.

«I blant henfaller avisene til ren latterliggjøring av publikums uvett»

De første krigsdagene var preget av en sterk prisstigning og mange butikker var helt tomme. Norges Bank fortsatte å løse inn gull, men ikke i distriktene, noe pressen utenfor Kristiania kritiserte. Vekslingsbegrensingen medførte at det også ble et rush på sølv og at turister ikke fikk vekslet utenlandske sedler eller reisesjekker.

Lillesandsposten mente mange oppførte seg «unødig nervøs[t]»:

> Saaledes som situationen i Europa nu ligger an, skulde det være meget liden udsigt til at vi blir trukket ind i krigen. Den eneste forsvarlige politikk for vort land er at holde sig nøitral. (Lillesandsposten 4. august 1914)

Den kaotiske situasjonen gjaldt imidlertid ikke bare bankene. På nyhetssidene i begge aviser kan vi lese om innstilte skipsruter og overfylte tog i alle retninger i Europa. En norsk kvinne som reiste hjem fra Hamburg like etter krigsutbruddet fikk sin historie på trykk i Aftenposten og kunne fortelle om desperate og blakke reisende av mange nasjonaliteter. Bankene vekslet ikke lenger, den tyske fergen til Trelleborg var innstilt, og folk var så lettet når de kom til sine respektive hjemland at de sang nasjonalsangene sine.

I likhet med Norge erklærte Sverige seg nøytralt, men hadde likevel en «utpræget tysk orientering», for å sitere historikeren Wilhelm Keilhau (1927:20). Engstelsen for et tysk overfall på Norge var stor og Sveriges stilling var helt avgjørende for hva slag utenrikspolitisk linje Norge skulle legge seg på (se for eksempel Riste 1965 og 2001). Derfor var det viktig at Sverige tok initiativ til en «norsk-svensk fredsforstaaelse». Baron Ramel, den svenske utsendingen til Kristiania, tok i løpet av de første krigsdagene kontakt med utenriksminister Nils Claus Ihlen og sammen utformet de en felles erklæring på vegne av de to regjeringene der de blant annet erklærer seg enige om å ikke ta til våpen mot hverandre uansett hva som skjer. Dette var en viktig erklæring, i og med at forholdet mellom de to nabolandene på den skandinaviske halvøya hadde vært anspent siden unionsoppløsningen bare ni år tidligere. Vi aner et snev av lettelse i de begeistrete lovsangene Sverige blir til del både i august og senere utover høsten 1914. Et eksempel er Lillesandspostens referat fra statsråd

Castbergs tale dagen før erklæringen er et faktum:

> Hva angaar vor stilling i det hele, har vort land den naturlige særegenhed, at landets grænser støder til et enkelt beslegtet folk. Jeg vil ha sagt – og jeg er sikker paa, at denne opfatning deles af det hele folk: Der ske hva der ske vil overfor de andre magter – paa den skandinaviske halvø maa der ikke bli krig, der maa ikke løsnes et skud mellem disse to beslegtede folk, hvordan kombinationerne blir. [...] Vi har aldrig hat noget mod Sverige; vi hadde imod unionen, fordi den stængte for vor udvikling, men med det svenske folk vil vi være venner. (Lillesandsposten 7. august 1914)

Første verdenskrig beskrives gjerne som en «total» krig. Omfanget av krigen ble imidlertid ikke kjent før utover høsten 1914. I første omgang handlet det derfor om å opprettholde produksjon og omsetning. Dette var avhengig av at nøytralitetspolitikken virket. I denne sammenhengen var det tre sentrale relasjoner Norge skulle balansere – den ene var forholdet til de andre skandinaviske landene, den andre var forholdet til England og den tredje var forholdet til Tyskland, som mer enn noen av de andre krigende stormakter var avhengig av forsyninger via norske farvann og ved hjelp av norske båter. Balansegangen mellom disse interessene var intrikat, og selv om de politiske partiene var enige om å utsette partipolitisk agitasjon til etter krigen – til det felles beste for nasjonen – ser vi både i Aftenposten og Lillesandsposten spalter hvordan dette ikke akkurat gikk knirkefritt for seg.

«paa den skandinaviske halvø maa der ikke bli krig»

Aftenposten lot sjelden muligheten til å hamre løs på regjeringen og statsminister Gunnar Knudsens udugelighet gå fra seg og Lillesandsposten – som jo var et Venstreorgan – gjentok med ujevne mellomrom sin kritikk mot «høirebladernes» unasjonale sinnelag:

> Flere høireblade optrær overfor regjeringen paa en maade som ikke kan misbilliges sterkt nok. De synes at lægge an paa – under omstændigheder de selv betegner som saa vanskelige for regjeringen – systematisk at undergrave tilliden til at regjeringen gjør, hvad gjøres kan for at møde de mulige farer og betrygge landets stilling politisk og økonomisk. (Lillesandsposten 7. august 1914)

Norske politiske partier forsøkte på sin side å holde hodet kaldt og troppene samlet. Partiene ble enige om å utsette beslutninger som vil understreke de partipolitiske skillelinjene til etter krigen. Det viktigste var å stå sammen om nøytralitetslinjen, eller som statsråd Castberg uttrykker det i Lillesandsposten: «Al unødig kritikk maa væk. Her maa intet partihensyn gjælde» (Lillesandsposten 7. august 1914).

Unntaket er sosialdemokratene som både Aftenposten og Lillesandsposten kritiserer kraftig for ikke å vise tilstrekkelig nasjonalfølelse og forsvarsvilje. 11. november kritiserer en leder i Aftenposten sosialistenes «forsvarsfiendlig[e] agitation». Her hevder avisen at «socialisterne er ikke kommen saa langt, at de endnu har faaet den patriotiske selvopholdelsesdrift levende i sig», noe avisen mener er et særnorsk fenomen:

> Da krigen kom til Tyskland, forsvandt forskjel mellem partierne med en gang; der var ikke længere socialdemokrater, liberale eller konservative; alle var tyskere. Skal der en krig til for at frembringe den samme enighed her hjemme? (Aftenposten 11. november 1914)

Også Lillesandsposten viser til hvordan sosialdemokrater i så forskjellige land som Sverige, Tyskland og Frankrike alle legger partipolitikken til side og slutter opp om sine nasjonale armeer. Begge aviserer siterer Klassekampen og redaktør Eugene Olaussens flammende antikrigstale der han blant annet sier:

> La dem ta Kristiansand, Stavanger og Bergen. Vi kan alligevel ikke forsvare dem. Der tales om at vi skal forsvare vor sevstændighed, men den er

fanden-pine-mig ikke verd 2 sure sild. Den ligger i kjælderen i de franske banker. (Lillesandsposten 11. august 1914)

Social-Demokraten, som holdt en langt mer reportasje- og nyhetsorientert stil enn Klassekampen, hadde et stort internasjonale nettverk. Likevel kom det som et sjokk da millionhærene i Europa faktisk marsjerte. Arbeiderbevegelsen hadde ikke klart å stanse galskapen, tross den sterke anti-krigs- og anti-rustningsstemningen. Derfor stemte norske sosialdemokrater for ekstrabevilgninger til nøytralitetsvernet, selv om dyrtid og sosial misnøye skulle føre til en senere radikalisering av bevegelsen også i Norge (Bjørnsen 1984:255).

«Endnu strengere hemmelighedsfuldhed» – krig og propaganda

Norske redaktører visste at informasjon er et viktig våpen i krig, og pressen gjorde sine forberedelser. 29. juli 1914 slo Aftenposten fast at man nå kunne vente seg «endnu strengere hemmelighedsfuldhed end under Balkan-krigene, saa de meddelelser, man faar, neppe vil være af synderlig verd.» 4. august understreket avisen imidlertid at Aftenpostens lesere kunne være sikre på at de får «den bedst mulig underretning og orientering angaaende krigsbegivenhederne». Avisen redegjorde deretter for sine korrespondenter, deres plassering og faglige bakgrunn. Nils Kittelsen i London ble presentert som kand.mag og leserne fikk også vite at han hadde avbrutt ferien sin for selv å oversende telegrammer og annen korrespondanse. Pariskorrespondent Frøis Frøisland var løytnant og kand.jur, mens Berlinkorrespondent Carl Holtermann var professor (i botanikk). Signaturen W (Einar Woxen) hadde som oppgave å fortsette å skrive sine utenrikskommentarer to (!) ganger daglig og i tillegg hadde Aftenposten fått på plass en militær medarbeider, en ikke navngitt generalstabsoffiser som skulle «give en oversigt fra militært standpunkt». Også en erfaren marineoffiser ble hyret inn for å dekke «sjøkampene». I tillegg kom utsendte medarbeidere. Forfatteren Sven Elvestad fikk reise til København, noe som var en logisk prioritering da man forestilte seg at Tyskland kanskje ville erobre hele eller deler av Danmark for å sikre tilgangen til Østersjøen. Frankfurter Zeitungs Kristiania-korrespondent, Ernst Harthern, ble sendt til «den russisk tyske krigsskueplads» for å skrive til Aftenposten. I tillegg inngikk avisen kontrakt med telegrambyrået Central News, som «har udsendt korrespondenter til de vigtigste punkter paa krigsskuepladsen.» Aftenposten satset altså stort på å gi sine lesere en fyldestgjørende krigsdekning.

Frøis Frøisland (1883–1930), som senere var redaktør i Aftenposten mellom 1919 og 1930. Foto: Andreas Beer Wilse/ Galleri NOR.

«den er fanden-pine-mig ikke verd 2 sure sild»»

Lillesandsposten hadde ingen korrespondenter, men lente seg på telegrammeldinger og andre «blade», samt til en viss grad øyenvitneskildringer fra sjøfolk som kom til Lillesand.

Interessant nok var Aftenpostens vurdering av informasjonsflyten på dette tidspunktet at «de sikreste efterretninger kommer nu over London. Hvert ord fra Berlin er selvfølgelig censureret, medens efterretningerne over London – ialfald de engelske endnu er ucensurerede». Dette var en feilvurdering. Britisk sensur var et faktum fra 2. august, altså før landet gikk med i krigen. Og norske aviser så ikke for seg omfanget og rekkevidden av det propagandamaskineriet som ble igangsatt under den første verdenskrig – ikke minst i Storbritannia.

Knightley (1975: 80-135) skriver at sensursystemet som ble utviklet i Storbritannia under første verdenskrig var så strengt at det skapte skole, både for britene selv og andre. Det var dette systemet som sto modell for Joseph Goebbels propagandaapparat i nazi-Tyskland 20 år senere. Propaganda er en krigsteknikk like gammel som krigen selv, men den første verdenskrig førte til en systematisering av feilinformasjon på et til da ukjent nivå. Ifølge Knightley var britiske aviseiere og redaktører mer enn villige til å akseptere at regjeringen kunne kontrollere inn- og utgående nyheter. Samarbeidsvilligheten deres skaffet dem sosiale posisjoner og politisk makt, men underminerte samtidig folks tillit til pressen. Da krigen begynte trodde de fleste briter at «alt som sto i avisen var sant». Da den var over var det et stort gap mellom avisenes framstillinger av krigsforløpet og de tap britiske familier hadde lidd, for ikke å snakke om de erfaringene de overlevende satt inne med. Knightley mener de britiske krigskorrespondentene må bære en stor del av ansvaret for denne situasjonen:

> They were in a position to know more than most men of the nature of the war of attrition on the West Front, yet they identified themselves absolutely with the armies in the field; they protected the high command from critisism, wrote jauntily about life in the trenches, kept an inspired silence about the slaughter, and allowed themselves to be absorbed by the propaganda machine. (ibid: 81)

«Hvert ord fra Berlin er selvfølgelig censureret»

Målet var ikke bare å få britene til å støtte krigen, hæren trengte også flere frivillige. Derfor måtte folk flest lære seg å hate tyskerne «som de aldri før har hatet noen», for å sitere Robert Graves – en av de mange forfatterne som ble kalt til fronten for å skru opp engasjementet da krigen hadde vart noen år og de fleste britiske familier hadde mistet en sønn. Arthur Conan Doyle, George Bernard Shaw og H.G. Wells besøkte fronten i samme ærend, men den som oppsummerer budskapet best av alle er kanskje Rudyard Kipling: «There are only two divisions in the world today, human beings and Germans» (ibid:84). kept an inspired silence about the slaughter, – historiene verserte om hvordan tyske soldater kappet hendene av babyer eller smeltet om lik til glyserin. Iblant ble historiene så utrolige at de bidro til å undergrave krigsrapporteringens troverdighet, og dermed tok mange også de faktiske grusomhetene med en klype salt, som tyrkernes etniske rensing av armenerne.

Ifølge Knightley tapte Tyskland propagandakrigen i Storbritannia relativt tidlig. Tyskerne ble sett på som den angripende part og fikk kallenavn som «hun» – hunere – og «boche» (av det franske «caboche» som kan oversettes som «kålhode» og som lenge hadde vært fransk nedsettende slang for tysker). De ble beskrevet som «only slightly better than the hordes of Genghis Khan, rapers of nuns, mutilators of children, and destroyers of civilisation.» (ibid:82). Fransk presse var med på dette. Frankrike mistet enda flere soldater enn britene, og franske aviser trykket daglig krigshistorier under samleoverskriften «Les atrocités allemandes» – de tyske grusomheter. I Frankrike var det etablert et Bureau de la Presse som kontrollerte krigsnyhetene, og som var sponset av de hemmelige tjenestene (ibid).

Også i Tyskland var krigspropagandaen sterk, men ifølge Knightley mindre emosjonelt ladet. Her ble det lagt mer vekt på at Tyskland måtte forsvare seg; Russland ble ansett som den angripende part, Frankrike

hadde invadert tysk territorium, mens de misunnelige britene benyttet sjansen til å knekke en industriell og kommersiell konkurrent. Og som i de andre landene, fôret det tyske militære hovedkvarteret avisene med historier om tysk framganger.

England eller Tyskland?

Norge omtales ofte som Storbritannias nøytrale allierte (Riste 1965 og 2001 , Berg 1995). Dette kan delvis forklares med Norges geopolitiske plassering. Gjennom handelsflåten var Norge tettere innvevd i verdenshandelen enn nabolandene, og som sjøfartsnasjon var Norge vestvendt. Norge var avhengig av fritt leide for handelsflåten og Storbritannia var den regjerende stormakten til sjøs. Men også kulturelt var Norge i stor grad orientert mot vest. England representerte kultur og sivilisasjon, en samfunnsorden skapt «gjennom styrken fra den protestantiske tro, det organiske fellesskap og den nasjonale bevissthet som det engelske folk gradvis hadde fremelsket» (Kjølseth 2002:198). Storbritannia var ikke revolusjonært og utilregnelig, men ble ansett som kjølig, modent, frihetselskende og utviklingsdrivende.

«ingen af os saa nogen krig»

Aftenpostens redaktør Diesen beskriver forholdet slik:

> Bortset fra de første panikdage efter krigens udbrud, har vi her hjemme levet i forholdsvis ubekymredhed. En sterk medvirkende grund til den tryghedsfølelse som i store kredse har hersket, har ligget i de bekjendte forsikringer fra Englands side om, at det britiske ørige er de smaa staters beskytter. Tilliden hertil har været almindelig hos os. Og den har været baaret oppe af den varme personlige sympathi, som altid har existeret mellem norsk mand og britisk mand. Gjennemgaaende har den tillid hersket i vort land, at man ikke har tænkt sig, at der fra britisk side kunde blive taget skridt, som havde en uvenlig karakter overfor vort land. (Aftenposten 4. november 1914)

Storbritannia var imidlertid ikke fritatt for kritikk i norsk presse, noe Diesen mente det var all mulig grunn til da Storbritannia innførte Nordsjøsperringene i november 1914 og tvang nøytrale skip til å la seg visitere for kontrabande i britiske havner. «… der er ingen tvivl om, at Englands beslutning af igaar er i strid med de rettigheder, som gjeldende og anerkjendt folkeret sikrer de neutrale staters handel og skibsfart» (ibid) skiver redaktøren.

Morgenbladets redaktør, C.J. Hambro, gikk enda hardere til verks og hans kritikk mot britenes blokade førte til at den britiske utenriksministeren forlangte at Morgenbladet måtte bli tiltalt. Den siste av de tre store borgerlige avisene, Tidens Tegn, var derimot utvetydig Englandsvenn under hele krigen, og redaktør Olav Thommessen (og senere hans sønn Rolf) tillot ikke et kritisk ord om stormakten (Gylseth 2006:143, Andenæs 1978).

Men også Tyskland var beundret i Norge, ikke så mye for sin militarisme som for sin evne til gjenreising som nasjon, for sin merkantile driftighet, sin moderniseringsevne og sin kultur. Aftenposten slapp til klart tyskvennlige stemmer som Sigurd Ibsen og Nils Kjær, men redaksjonelt finner vi ingen referanser til den formen for germanisme som den svenske journalisten og oppdagelsesreisende Sven Hedin propaganderte for, som vi kommer tilbake til. På den annen side finner vi heller ingen diaboliserende framstillinger av Tyskland og tyskere, selv om tonen blir stadig mindre forsonlig etter at Tyskland for alvor begynte å torpedere den norske handelsflåten våren 1917.

Aftenpostens redaktør og lederskribent Thorstein Diesen reiste selv til Tyskland og Ungarn høsten 1914 for å se med egne øyne hvordan krigen artet seg. Han dro med tog fra Kristiania, der alt var som vanlig – bare litt fredeligere:

> Vi var en del nordmænd sammen og fyldte en hel kupé med livlig diskussion om krigen; men

> ingen af os saa nogen krig; der var intet tegn til krig, ikke et minuts forsinkelse i trafiken og ikke noget usædvanligt over passagererne. (Aftenposten 4. november 1914)

Diesen var ingen eventyrer, men tungt bevisst sin posisjon som redaktør, noe han også anførte i møtet med menneskene han traff på reisen. Vel ankommet Berlin oppsøker han overborgermesteren og forklarer sitt ærend. Han blir ønsket varmt velkommen og får en bil til disposisjon. Overborgermesteren blir beskrevet som en klok og verdig mann som synes det er flott med en nordmann som ville se krigen, om ikke fronten, så i alle fall «hvorledes Berlin sørgede for soldaternes hjemmeværende hustruer og børn, for enkerne og de faderløse, for de arbeidsløse og nødlidende og ikke mindst for de syge og saarede» (ibid). Arbeidet for de trengende ble drevet av kvinner – som sydde kamuflasjenett til soldatenes hjelmer, sørget for mat til arbeidsledige (både arbeidere og kunstnere) og som tok hånd om lasarettene. Diesen beskriver maten som både god og nærende og konkluder begeistret på tyske kvinners vegne:

> Har Tysklands mænd administrativ og organisatorisk begavelse, saa tror jeg, at Tysklands kvinder ikke staar dem langt efter. I denne haarde tid er Tysklands kvinder ligesaa handledygtige og bevidste som Tysklands mænd. De er ikke mindre sterke i troen paa sit fædrelands sag og i viljen til at ofre sig for sit land. (ibid)

Diesen observerer at fedrelandstroen er like sterk hos alle samfunnslag, «de høiest stillede og de uoplyste», selv om han hevder at «hos de sidste [uoplyste] kan fædrelandsfølelsen give sig et haardere udslag end hos de første.» (ibid).

Diesens reportasje er et reisebrev i tre deler, og 6. november, for øvrig samme dag som Russland utviser tyske og østerrikske statsborgere fra russisk territorium, kan vi lese om hans besøk på lasarett Virchow, seks mil nord for Berlin. Alle lasarettets ansatte har slektninger ved fronten. Diesen beskriver de sårete med stor grad av empati. De er

> … et billede paa den høieste legemlige lidelse, hvortil da ogsaa den uvished maatte føie sig til for dem, om det bar til liv eller død eller kanskje til noget, som verken er liv eller død, en hjelpeløs krøblingetilværelse med helteskjær over den første tid, men begravet i menneskeslegtens ubarmhjertige ligegyldighed, naar en tid er gaaet og krigens ofre og krigens rædsler er kommet paa afstand. (Aftenposten 6. november 1914)

Stillhet preger lasarettet, ingen sier noe, noen holder hodet i hendene. En berømt skuespillerinne og Shakespeare-tolker er en av søstrene ved hospitalet, et av mange eksempler på umuligheten ved å være kunstner i krigens Tyskland. Både hospitalet og de sårete vekker Diesens beundring:

> Den saaredes tanke var langt borte; hans øine fulgte ikke vore blikke; hans øine var aabne, men de saa os ikke; der laa en ubændig energi i det skarpt markerede, fint skaarene og intelligente ansigt. (ibid)

«en hjelpeløs krøblingetilværelse med helteskjær over den første tid»

Vektleggingen av ansiktstrekk er ikke tilfeldig. Dette er en periode der troen på folkesjelen er sterk, og folks karakter (for ikke å snakke om folkets karakter) manifesterer seg fysisk. Det passer derfor godt inn i den positive omtalen at krigsenergien er stor: «de brændte af længsel efter at komme ind i ildlinjen igjen». Men det er også interessant at Diesen understreker at han aldri hører «et ondt ord» om franskmennene under sitt besøk i Tyskland, noe som senere blir gjentatt i flere andre sammenhenger. Og han kan som øyenvitne skrive under på at krigsfangene i Tyskland har det bra. Han besøker en fangleir blant annet bebodd av 900 skotske soldater som kom for sent til å stanse Tysklands invasjon i Belgia og som ble tatt til fange i Antwerpen uten engang å ha vært i kamp.

Diesen fortsetter sin reise til Tysklands allierte Ungarn. For ham rangerer ungarerne i utgangspunktet lavere enn tyskerne i sivilisatorisk fremmelighet, men også her lar Diesen seg begeistre og overbevise om at «i dette afsides land med det utilgjengelige sprog bor der en intelligens og en kultur, en kunst og en videnskab, som staar ved siden af Europas ypperste aandsverden» (Aftenposten 7. november 1914). Igjen studerer han ansiktstrekkene til dem han møter, ikke minst en gruppe unge soldater han møter på en restaurant:

> Saa reiste de unge soldater sig og gikk ud. Ved siden af mig sat en høiere officer, og de maatte alle gjøre holdt og front og hilse paa officeren. Derved fik jeg anledning til at studere hvert enkelt ansig. Rekken blev lang, men den var interessant. Det var ingen døende eller degeneret race, som skabte disse sønner. (ibid)

Aftenposten gjengir i samme periode også et brev fra en tysk offisersfrue til en norske venninne. Den tyske kvinnens mann er ved fronten og hun forteller om hvor bra det går med ham, selv om han er blitt såret flere ganger. Om sitt eget liv skriver hun følgende:

> Men vi hjemme ligger heller ikke paa ladsiden. Børnene hjelper mig flittig med strikningen, og med glæde pakker jeg ofte ind sager, som skal sendes til min mands folk. 50 mark har min mor, som nylig var her, givet mig til uld. Paa den maade holder man folkene derude friske. En medfølgende cholkoladeplade forhøier glæden. Jeg hjelper ogsaa til med de saarede og med at sørge for underofficerenes koner. Desuden tog jeg mig af en mand, som var kirkemaler i Brüssel og maatte lade alt, hva han eiede, i stikken. Han var her i fire uger og gjorde nytte i haven osv. De ser, at her ikke bliver nogen tid til at gruble og hænge med hovedet. Jeg maa ogsaa være tapper af hensyn til et lidet væsen, som har meldt sin ankomst til marts. De vet jo, at jeg endnu mangler en paa at have det halve dusin fuldt… (Aftenposten 11. november 1914)

«Det var ingen døende eller degeneret race, som skabte disse sønner»

Vi møter altså et meget menneskelig Tyskland i spaltene, befolket av samfunnsborgere som gjør sin plikt i en vanskelig situasjon. Selv i den første fasen av sjøkrigen, når norske skip senkes, mistenkt for å føre illegale varer, beskrives tyske ubåtkapteiner som høflige og menneskelige. Et eksempel er et intervju med styrmannen på den norske skonnerten «Presto» som intervjues etter at skipet ble stukket i brann av en tysk undervannsbåt:

> Ved halvnitiden hørte vi inde fra mørket en brummende surrende lyd. Jeg skjønte strax, at det var en tysk U-baad. […] Vi gjorde da strax alt klar ved baadene og fik tøiet paa dæk. Kufferterne vore var jo saa at sige færdig pakket paa forhaand. (Aftenposten 15. september 1915)

Kapteinen måtte gå om bord med skipets papirer og med ham tilbake fulgte en offiser og tre menige som hadde med seg bensin og annet for å sette fyr på skipet. Styrmannen fortsetter sin beretning:

> Imidlertid gikk «Presto«»s besætning – 7 mand – med sit tøi i storbaaden, som tyskerne var os behjelpelige med at sætte hurtig ud. Mens ilden begyndte at faa fat i «Presto», laa vi langs undervandsbaaden og snakkede med besætningen om bord, som var meget elskværdig mod os. Da jeg i haab om at faa bese mig lidt satte benene paa dens dæk, blev jeg høflig betydet, at det var nok desværre ikke tilladt. Før vi satte fra, blev vi allesammen budt cigarer. (ibid)

Svensk agitasjon

I de første krigsårene er det den svenske oppdageren og journalisten Sven Hedin som vekker mest debatt for sin politiske stillingstagen. I den første seiersrike perioden for Tyskland slapp journalister fra nøytrale land relativt lett til, selv om bare et fåtall faktisk fikk besøke fronten. Hedin hadde allerede opparbeidet

seg et solid rykte som Tysklandsvenn og ble ønsket velkommen av keiser Wilhelm II selv. Han ble derfor utstyrt med bil og sjåfør på den tyske statens regning, og liberale kretser i Sverige fryktet at han nærmest egenhendig skulle dra Sverige inn i krigen på tysk side (Odelberg 2008:336). 11. november siterer Aftenposten ham på at han har kritisert svenskenes nøytralitetslinje som en form for unnfallenhet. Hedin er meget begeistret for Tyskland og mener landets kamp for germanismen bør få ringvirkninger hos beslektede folkeslag:

En frisk vind blæser ved de tyske fronter, men hvorledes er det derhjemme i Norden? I Tyskland handler man, og i Norden prater man. Man priser en saakaldt fred, som i virkeligheden er en dødssøvn. Hvis vore folk derhjemme ikke nu, da frihed og sand fred vinker til hele verden, kjender sin pligt og sin plads i germanernes kamp for sin tilværelse, da er deres dage talte. Hvis ikke nu den stund er kommet, da det gjelder at gaa over fra ord til handling, da kommer den stund aldrig. Og da er det ude med os. (Aftenposten 11. november 1914)

«Min mening, at det nu gjelder den germanske race, den kan dog ingen tage fra mig»

Disse rapportene vekker stor oppstandelse i det nøytrale, men tyskvennlige Sverige, og utenriksminister Wallenberg går så langt som å uttale offentlig at Hedins reise er av privat natur og ikke et oppdrag på vegne av den svenske regjeringen (Odelberg 2008: 336). Aftenposten vinkler saken ved å sitere svenske aviser som tar avstand fra Hedins krigsbegeistring og som slutter opp om den fellesskandinaviske nøytralitetslinjen. 14. november forsvarer Hedin seg i Aftenposten og sier at han er delvis feilsitert. Han har aldri sagt at Sverige skulle kaste seg inn i krigen, men han holder fast ved «at tiden er inde til, at vi skal tage vor stilling til hændelserne der ude, og ikke sidde med armene i kors eller sove. Vi skal være beredt paa at værne vor neutralitet, og den stund kan ikke være langt borte. Betænk at det endog smelder ved vore kyster, krigen raser jo i Østersjøen». I aftennummeret samme dag følger en ny artikkel som for Hedins regning legger til: «Min mening, at det nu gjelder den germanske race, den kan dog ingen tage fra mig.»

Hedins beskrivelser fra den tyske fronten er imidlertid ikke bare interessante for sin tydelig raseorienterte ideologi, men også for å forstå journalistenes arbeidsvilkår i denne perioden av krigen:

> Om sin reise til fronten beretter han, at denne ikke foregikk efter nogen indbydelse, det var paa eget initiativ. Til disposition fik han stillet en automobil og en officer og han fik fuld frihed til at drage omkring. Ikke mindre end 11 gange havde han været midt i kamplinjen, hvor granaterne suste – det var rart –, han har set et par stormninger, hvor tyskerne erobrede positioner. Hans hensigt havde ikke været nogen militær, han vilde studere krigen fra menneskelig, psykologisk synspunkt. (Aftenposten 14. november 1914)

Hedin har stor respekt for tyskernes kamp på liv og død, den «vidunderlige geist» som gjennomsyrer det tyske folk, den glede keiser Wilhelm følte da hans egen sønn ble såret i krigen, den store respekt tyskerne behandler franske krigsfanger med og medlidenheten med belgierne. Men overfor England mener han å ha observert «virkelig had paa begge sider». Nå jobber han med en bok der konklusjonen er at

> [krig] er det rædselsfuldeste, som kan tænkes, jeg afskyr krig, og jeg gjør det nu støttet til en erfaring, som ingen anden i dette land har; men der findes ogsaa noget endnu mer forfærdeligt, og det er skammen – skammen ved at tabe sin selvstændighed uden at forsvare den. (ibid)

Boken, «Från fronten i Väster», anmeldes i rosende ordelag i Aftenposten februar 1915.

Intet nytt fra fronten

De fleste nyhetene som kom på trykk i norske aviser var ikke produsert av egne journalister, men av

nyhetsbyråer og ressurssterke utenlandske aviser. Arbeidsforholdene for disse korrespondentene under krigen var imidlertid svært vanskelige, særlig for journalister fra land som var part i konflikten. Ikke bare risikerte de å bli tatt for å være spioner dersom de reiste for å rapportere fra motparten, de ble også motarbeidet på det sterkeste av sine egne hærer.

Lord Kitchener, britenes brutale krigshelt fra blant annet Sudan og Boerkrigen i Sør-Afrika hadde hatet korrespondenter siden Sudan og ville ikke se dem i nærheten av sine soldater. Korrespondenter funnet i felten risikerte å bli fratatt pass, arrestert og utvist. Noen ble regelrett truet med henrettelse. I begynnelsen av 1915 ble det enda vanskeligere. Kitchener utstedte arrestordre for navngitte korrespondenter i Frankrike og USA blandet seg til slutt inn på korrespondentenes vegne. President Roosevelt påpekte at «the British government's refusal to allow war correspondents to pursue their tasks was harming Britian's case in the United States» (Knightley 1975:95). Etter dette fikk noen få utvalgte journalister følge hæren, men de kunne ikke nevne navn, steder eller knapt nok været. Journalistene var kledd i uniformer, men uten utstyr og med grønne armbånd. De var ikke velkomne. De fikk ikke gå alene, og lavere offiserer så på dem som snushaner. Knightley beskriver deres arbeidsrutiner slik:

> The correspondents soon settled down into a routine. On the day that an attack was scheduled, they drew lots to see who would cover which area. Each then set out in his chauffeur-driven car, accompanied by his conducting officer. They went as close to the front as possible, whatched the preliminary bombardement, got into the backwash of prisoners and walking wounded, interviewed anyone they could, and tried to piece togther a story. Back at their quarters, the correspondents held a meeting, and each man outlined the narrative part of his story, keping any personal impressions for his own dispatch. They then retired to their own rooms, wrote their pieces, and submited them to the waiting censors. What the censors left was given to a dispatch rider, who took the messages to Signals at GHQ, where they were telephoned to the War Office and sent from there by hand to the various newspaper offices. The War Office had no right to touch a message once it had been censored in France, and the newspapers were not allowed to alter or cut anything the correspondents wrote. (1975:96-97)

En av korrespondentene, Philip Gibbs, sa senere at pressefolkene identifiserte seg fullt og helt med hæren og i grunnen ikke trengte noen sensur – de var sine egne sensurinstanser. Billedmaterialet skrev seg fra kun to fotografer, begge offiserer i hæren. Andre fotografer risikerte å bli skutt.

«I Tyskland handler man, og i Norden prater man»

Heller ikke franske offiserer slapp journalistene lett til. I Frankrike var det hæren som dikterte all informasjon. Pressens eneste informasjonskilde var de daglige militære kommunikeene som Knightley beskriver som «crisp, beautifully written, and punctually presented, but, unfortunately, they were closer to ficiton than to fact» (1975:85). Et talende eksempel er fra krigens første dager, der tysk avansement inn i Belgia ikke ble rapportert, mens kommunikeene konsentrerte seg om franske framganger i Alsace-Lorraine der det knapt fantes en tysk soldat, og de var skrevet på en måte der man skulle tro de allierte ville ankomme Berlin i løpet av kort tid.

Den russiske hæren slapp heller ingen korrespondenter nær sin front og Tyskland innførte militær sensur ved krigens utbrudd. To ganger i uken ble det holdt pressekonferanse der det militære hovedkvarteret uttalte seg til journalistene. Ingen journalister fikk komme nær fronten. Det tyske Kriegpressamt tillot ingen kritikk av hærens strategiske valg og stilte ikke til pressekonferanse bare med fakta, men også

med tolkninger. I britisk presse hadde rapporter under signaturen «Eyewitness» gjerne først passert gjennom diverse generaler og ofte Kitchener selv. Selv Winston Churchill, som var marineminister under krigen og gammel krigskorrespondent fra Boerkrigen, erklærte at «A warship has no room for a journalist» (ibid:87). Britenes første offensiv mot Tyskland, ved Mons, var et nederlag – lite i omfang sammenlignet med slagene som skulle komme, men et nederlag like fullt. Britiske militærkommunikeer beskrev det slik:

> «The british forces have reached their new position. Fighting has gone on more or less continously, but the enemy has not effectively harassed our operations … The casualties cannot be estimated exacltly but are not heavy». (ibid: 92)

Mons ble dekket til slutt likevel, men ikke alle slag ble det. Knightley hevder at tyskernes seire mellom 14. og 25. august 1914, der 300 000 franske soldater ble tilintetgjort (ca 25 prosent av de stridende) ikke ble rapportert med et ord før krigen var over, til tross for at The Times hadde en krigsreporter ved den franske hæren. Det var heller ingen krigsrapportering de påfølgende ni dagene etter franskmennenes seier i Mulhouse 9. august, noe som gjorde at franske lesere ble svært overrasket da de 20. august forsto at tyskerne faktisk sto i den belgiske hovedstaden Brussel. Heller ikke russernes fryktinngytende tap mellom 26. og 31. august 1914 ved Tannenberg ble rapportert på alliert side.

«A warship has no room for a journalist»

Nøytrale nyheter

Folk i nøytrale land var på mange måter bedre informert enn publikum i de krigførende nasjoner – om ikke annet fordi de kunne sette propagandameldingene opp mot hverandre. Særlig i den første delen av krigen ser vi at det er slik avisene presenterer kommunikeene – både i store Aftenposten og lille Lillesandsposten. Meldingene ble liten grad redigert, men oversatt og trykket som de kom, gjerne med et handlende «vi» som peker tilbake på den av antagonistene som har utstedt kommunikeet. Det følgende er noen eksempler fra Lillesandsposten 20. oktober 1914:

> Paris igaarkveld kl 11: Paa vor venstre fløi raser der voldsomme kampe, men vi har overalt holdt vore stillinger. Vi har vundet terræn vest for Lavedier og øst for Estaires i retning mod Lille. […]
> Berlin: Den store generalstab melder fredag: Russerne forsøgte den 14. oktbr. at tilbageerobre Lück, men forsøget mislyktes aldeles. Vi tog 800 fanger og 1 kanon og 1 magazingevær. […]
> Petrograd: Den store generalstab melder: Ved fronten i Østprøisen har der kun fundet nogen ganske smaa kamper sted. […] Syd for Przemysk har der staat et flag, hvori vi tog 3 østerrigske kompanier og 16 officerer til fange.

Som tidligere nevnt hadde Aftenposten egne korrespondenter i henholdsvis Tyskland, Storbritannia og Frankrike. (Utsendingen til Russland er det dessverre vanskelig å finne spor etter, og det er mulig arbeidsforholdene ble for vanskelig for ham. Dekningen av Østfronten domineres i alle fall av militærkommunikeer.) Det er ikke til å unngå at korrespondentene alle ble farget av de omgivelsene de rapporterte fra, og summen for Aftenpostens del er balansert, selv om enkeltartikler ofte er tydelig posisjonert. Et eksempel er når Berlin-korrespondent Carl Holtermann intervjuer en tysk minister som tar til motmæle mot franske påstander om at Tyskland er mer militaristisk enn andre europeiske nasjoner:

> Hvor adskiller vor militarisme sig fra den franske? Har vi ikke begge almindelig værnepligt, og tjener ikke franskmændene ikke endog længere end vi? Hva var der blevet af os nu, om vi ikke havde havt denne vor militarisme? […] Det er dog ingen skam, at et tappert folk vil oprette et lidt nederlag? (Aftenposten 2. november 1914)

Den tyske ministeren viser til 43 år med fransk-

Naar geværerne knitrer.

Med engelskmændene paa forpost-kamp.

Brev fra "Aftenposten"s udsendte korrespondent i Nord-Frankrige.

Foran Thiennes (nord Lys).

I.

Endelig har jeg da faaet se lidt af selve krigen!

For vel to maaneder siden, da jeg henvendte mig til det franske krigsministerium for om mu'ig at opnaa tilladelse til at gaa som korrespondent til fronten, blev det for det første svaret mig, at det var tvivl-omt, om en saadan "concession" kunde opnaaes, og dernæst blev jeg — i "Deres egen og avisens interesse" — fraraadet at forsøge at komme frem til linjerne: Der vilde man ingensomhelst oversigt faa, fuldstændig miste forbindelsen med udenverdenen, være afskaaret fra post og telegraf og telefon — kort sagt blive en "unyttig" mand for den avis, som det tjaldt at skaffe underretninger. Det var hundrede gange bedre at forblive i Paris, hvor man dog til stadighed havde baade post og telegraf og nyheder gjennem kommuniké'er og franske aviser.

Naturligvis, — manden i krigsministeriet havde ret! Nu har jeg set krigen, — det, at folk sigter paa hinanden og skyder —, men jeg sidder her ved veikanten og kan blive nogen "nyheder" for "Aftenposten". Ikke ved jeg, om mit brev overhovedet kommer frem, og selv om det virkelig gjør det en gang, saa har det jo ingensomhelst aktuel interesse, hvad selve operationerne angaar, de store begivenheders forløb, — krigen. Det jeg forsaavidt kunde berette - skjærmydslerne nær Thiennes den 16de oktober, lidt af forpostkampene foran Lille — ja, det er jo en forsvindende bagatel, som en næsten usynlig prik i det vældige slagmaleri, som udbrudt tegner sig paa det 400 kilometer lange lærred fra Verdun til den britiske kanal. Min trafning vil kanhænde ikke engang kunne peges paa i det miniaturbillede af kampen, som "Aftenposten" fra dag til dag bringer sine læsere.

Desuden, — hvad ved jeg igrunden! Ved jeg, om det er de engelsk-franske tropper, som seirer paa endog bare denne bitte lille d.k paa krigstheatret, som jeg har set, eller om det alligevel er tyskerne, som gaar frem ogsaa her! Nu! Havde jeg [illegible] gaade for mig. Hver gaaet min vanlige tur til krigspresse-bureauet ved Invalidekirken, vilde jeg sandsynligvis have vidst endel positivt om "kampene foran Lille". Nu ved jeg det ikke. Jeg ved bare, at 600 engelændere har gaaet opover en bakke, hvor tyskerne vilde, at de ikke skulde gaa, og at nogle hundrede tyske cyklister maatte forsvinde ind i skogen igjen.

Der er en ting, som jeg ikke forstaar: Enten maa krigskorrespondenterne idag være en uendelig daarligere race end de kolleger, som "gjorde" slagene i spalterne i gamle dage. Dengang kunde da en mand slide ondt og holde sig fremme, men virkelig ogsaa komme sprængende tilbage med en nyhed, som ikke allerede alverden vidste. Eller saa maa det være aviserne og hele deres underretningsvæsen, som er omstebt. Det er nu ogsaa et usigelig kjedeligt statspaafund med disse uniforme "officielle kommuniké'er"! Eller — kanhænde det er krigen selv, som er bleven en anden idag —. Der skal bibliotheker til for at beskrive den, ikke begrænsede avisspalter.

Jeg ved bare en mand, som "Aftenposten" kunde være tjent med at faa til at skrive for sig. Joffre. Hans hovod bliver mere og mere en gaade for mig. Hver aften skal ordren ud, dernedefra det lille kammer i bondegaarden foran Saint Quentin: Armebefalingerne Verdun—Calais. Fra tusen kinematografruller, som dreier ustanseiig, maa han forme é t billede og fastholde det urokkelig og -elvlysende i sin hjerne. Jeg har set en enkelt rulle idag, — og jeg er er som skulde jeg have drukket tæt i mange timer.

Jeg vil skylde paa, at det er, fordi jeg sov daarligt inat. Inde i høstakken, hvor jeg laa, troede jeg, at det sku'de være lunt og varmt. Det er jo ikke nogset at snakke om, — men ikke forstaar jeg, hvordan soldaterne klarer det nat efter nat ude paa markerne i denne tid. Det er nu ogsaa saa ilde, som det bare kan være: Styrtregn om dagen og om natten ovholdeveir med gjennemtrængende kulde. Da jeg "tørnede" ud fra høsaaten i graalysningen idag, laa der is paa vandpytterne bortover jordet, og frostaagen drev lavt og ubygselig langs skogkanter og bækkefar. Jeg havde klæit paa mig hvert eneste plag, som rypesækken indeholdt, — og saa snakker man om at sende é n uldskjorte til hver mand ved fronten! Jeg undres om nogen egentlig har forstaaelsen af, hvad et vinterfeltog for millionhære vil sige. Vi er bare i midten af oktober nu, men om en maaned, og i december og i januar og i februar —! Dette bliver den forfærdeligste vinter, verden har set. Selv om der fra idag ikke lønnedes et fiendtligt skud mere i Europa, men soldaterne bare skulde forblive i sine positioner og lobegrave, — ja, det vilde alligevel blive en dødsvinter uden lige for nationerne. De engelske soldaterkapoter er vandtætte og tykke, men gutterne hutrede og var blaafrosne i ansigtet, da jeg kom ned til dem idagmorges. Hvad skal marokkanerne sige, og senegaleserne og inderne!

Hvorfor jeg ikke laa i hus inat som igaarnat —? Jeg har bare godt at sige om franskmændene. Jeg synes til og med, det er rigtigt af dem, baade de civile og de militære, at de saa mig ud af hasene sine igaaraften. Det er til ære for deres agtsaavelvehed og nationale værnfølelse, at de "méfierer" sig mod enhver vagabond, som ræker lan'a landeveiene i denne tid. Og særlig naar driveren er baade fremmed og "suspect". Hvad hjælper det, om mine papirer er i den skjønneste orden, og formaalet for min todtur det uskyldigste af verden! Findes der overhovedet folk, som

Frøis Frøisland var en av svært få norske journalister som fikk sett krigshandlinger ved Vestfronten med egne øyne. «Naar geværerne knitrer» er et eksempel på hans selvrefleksive og fortellende reportasjer fra krigens første fase. Faksimile fra Aftenposten 11. november 1914.

tyske konflikter som han mener Tyskland ikke skal bære eneansvar for. Dette er et intervju, men vi får ikke vite hvilke spørsmål journalisten stiller, og inntrykket er at Holtermann mer registrerer ministerens synspunkter enn aktivt bidrar til å prøve dem.

Nils Kittelsen i London var kanskje den minst profilerte av korrespondentene. Han sendte stort sett korte nyhetsmeldinger hjem, men sjelden mer personlige analyser eller reportasjer. Unntaksvis skinner det imidlertid igjennom hvor tett han ligger på britenes analyse av situasjonen, som i denne gjengivelsen av en leder fra Times som mener krigen snart vil være over:

> Hver dag gjør det klarere, at den lille klikk, som styrer det tyske rige, nu ikke længere kjæmper for at vinde, men bare sørger at bedre sin stilling, for at Tyskland kan opnaa de bedst mulige betingelser, naar tiden er inde til at tale om fred. Situasjonen i Belgien anses nu gunstigere for de allierede, end den har været nogensinde, siden tyskerne begyndte sin uheldige marsch mod Calais. (Aftenposten 10. november 1914)

«Det er dog ingen skam, at et tappert folk vil oprette et lidt nederlag?»

Den som virker som den mest personlige fortelleren er Paris-korrespondent Frøis Frøisland som jevnlig skrev både nyhetsmeldinger og lange hverdagslivsskildringer fra krigens Frankrike. I oktober 1914 klarte han til og med å avlegge den fransk-britiske fronten et besøk, og selv om artiklene ikke ble trykket før i november var de kategorisert som øyenvitneskildringer. Frøisland reiser først til Steenbecque i nord-Frankrike der han observerer hvordan britiske soldater blir hilst som venner av den franske lokalbefolkningen. Selv blir han mistenkt for å være spion, men takket være en brite som går god for ham får han omsider lov til å sove på en fransk låve. Frøisland føler slektskap med britene, skriver han, og han beundrer dem sterkt:

> Engelskmændenes udrustning er aldeles førsteklasses; deres enkle, men praktiske og solide graa-

> brune uniformer er næsten usynlige mod terrænet, en fordel fremfor fransmændenes lidt tungvindte og let synlige blaarøde uniformer. De engelske heste saa velnærede og brillante ud. Alt, hva de trænger for felttoget, lige til de mindste detaljer, bringer engelskmændene med sig over Kanalen. […] Kanoner, proviant, heste og fourage, flyvemateriel, telefon, telegraf, en uendelighed af automobiler, kjøkkenvogne og slagterier. Brødbagerier og meloplag, pontoner, miner, fuldt udstyr af sanitetsvæsen – ALT engelsk. (Aftenposten 1. november 1914)

Frøislands første rapport er preget av optimisme og godt humør, men den lette stemningen er borte når Aftenposten fjorten dager senere trykker rapportene hans fra selve fronten. Frøisland, som klart står på franskmennenes og ententens side, er likevel kritisk til sin – og andre journalisters – evne og mulighet til å formidle noe som gir mening fra krigen. Dels skyldes dette at de krigførende partene er lite villige til å slippe journalistene til, dels skyldes det selve krigens vesen:

> Endelig har jeg da faaet se lidt af selve krigen! For vel to maaneder siden, da jeg henvendte mig til det franske krigsministerium for om mulig at opnaa tilladelse til at gaa som korrespondent til fronten, blev det for det første svaret mig, at det var tvivlsomt, om en saadan «concession» kunde opnaaes, og dernest blev jeg – i «Deres egen og avisens interesse» – fraraadet at forsøge at komme frem til linjerne: Der vilde man ingensomhelst oversigt faa, fuldstændig miste forbindelsen med udenverdenen, være afskaaret fra post og telegraf og telefon – kort sagt blive en «unyttig» mand for den avis, som det gjaldt at skaffe underretninger. Det var hundrede gange bedre at forblive i Paris, hvor man dog til stadighed havde baade post og telegraf og nyheder gjennem kommunikéer og franske aviser. Naturligvis, – manden i krigsministeriet havde ret! Nu har jeg set krigen, – det, at folk sigter paa hindanden og skyder –, men jeg sidder her ved veikanten og tænker paa, at dette desværre ikke kan blive nogen «nyheder» for «Aftenposten». Ikke ved jeg, om mit brev overhovedet kommer frem, og selv om det virkelig gjør det en gang, saa har det jo ingensomhelst aktuell interesse, hva selve operationerne angaar, de store begivenheders forløb, – krigen. Det jeg forsaavidt kunde berette – skjærmydslerne nære Thiennes den 16de oktober, lidt af forpostkampene foran Lille – ja, det er jo en forsvindende bagatell, som en næsten usynlig prikk i det vældige slagmaleri, som uafbrudt tegner sig paa det 400 kilometer lange lærred fra Verdun til den britiske kanal. Min træfning vil kanhænde ikke engang kunne peges paa i det miniaturbillede af kampen, som «Aftenposten» fra dag til dag bringer sine læsere. Desuden, – hva ved jeg igrunden? Ved jeg, om det er de engelsk-franske tropper, som seirer paa endog bare denne bitte lille flek paa krigstheatret, som jeg har set, eller om det alligevel er tyskerne, som gaar frem ogsaa her? Nei. Havde jeg i aften været i Paris og gaet min vanlige tur til krigs-presse-bureauet ved Invalidekirken, vilde jeg sandsynligvis have vidst en del positivt om «kampene foran Lille». Nu ved jeg det ikke. Jeg ved bare, at 600 englændere har gaaet opover en bakke, hvor tyskerne vilde, at de ikke skulde gaa, og at nogle hundrede tyske cyklister maatte forsvinde ind i skogen igjen.
>
> Der er en ting, som jeg ikke forstaar: Enten maa krigskorrespondenterne i dag være en uendelig daarligere race end de kollegaer, som «gjorde» slagene i spalterne i gamle dage. Den gang kunde da en mand slide ondt og holde sig fremme, men virkelig ogsaa komme sprængende tilbage med en nyhed, som ikke allerede alverden vidste. Eller saa maa det være aviserne og hele deres underretningsvæsen, som er omstøbt. Det er nu ogsaa et usigelig kjedelig statspaafund med disse uniforme «officielle kommunikéer»! Eller – kanhænde det er krigens selv, som er

«De engelske heste saa velnærede og brillante ud»

Soldater fra Royal Irish Rifles i en kommunikasjonsskyttergrav under slaget ved Somme. Bildet er trolig fra 1. juli 1916, slagets første dag, og soldatene tilhører trolig 1. battaljon ved Royal Irish Rifles, 25. brigade, 8. divisjon.

bleven en anden i dag – Der skal bibliotheker til for at beskrive den, ikke begrænsede avisspalter. (Aftenposten 15. november 1914)

«kanhænde det er krigens selv, som er bleven en anden i dag»

Selve møtet med krigen har gjort ham ør i hodet, skriver han, som om han hadde drukket – selv om det altså bare er en liten flis av kamphandlingene han har sett. Han har sovet i en høystakk i øsende regnvær og føler seg langt fra uthvilt. Været er så ille som det kan være: «Styrtregn om dagen og om natten opholdsveir med gjennemtrængende kulde. Da jeg «tørnede» ud fra høsaaten i graalysningen i dag, laa der is paa vandpytterne bortover jordet, og frosttaagen drev lavt og uhyggelig langs skogkanter og bækkefar.» Frøisland føler med soldatene som lever i dette dag etter dag og som er dårligere kledt enn ham selv. Etter en traurig morgen der «det drypper af hestedækkenerne, halmen er gjennemvaad» og der Frøisland våkner av kanonskudd klokken fem begynder han sin ensomme vandring mot fronten:

> … smeldene kom saa voldsomt, at man ligesom kjendte den sammenpakkede luftballe puffe imod sig som et stød og fysisk berøre ens legeme. Da jeg gikk fremover jordet, havde jeg indtryk af at balancere paa høie, vaklende tuer, jeg gikk og bøiede fingrene og talte høit hvert skud. (ibid)

Frøisland har lært seg de forskjellige lydene. De grove tyske kanonene lyder annerledes enn de spisse

lysegrå skuddene fra de franske: «Slaar man skarpt paa en jernbaneskinne har man omtrent sangen af dem.» Etter 500 meters vandring blir han stanset av en brite som advarer ham mot å gå videre. Men briten har en gang vært på Finse, og Frøisland klarer å snakke seg forbi ham. Frøisland vandrer med og mellom fortroppene, av og til omgår han dem ut på markene, ned i bekkefar, andre ganger marsjerer han rett igjennom og ingen enser ham. Færre og færre sivilister synes langs veiene og de få som finnes går i motsatt retning. Til slutt blir han stanset, i en liten landsby ved elven Lys. «Her mistede jeg mine papirer og notater, mit oversigtskart iligemaade. Byen var rømmet, en bataljon – franskmænd merkelig nok – holdt den besat, og jeg blev arrestert.» Han blir forhørt, blant annet i romerretten for å sjekke om han virkelig er jurist. Deretter blir han fulgt et stykke tilbake, men kommer seg likevel videre fram mot fronten. Han bestikker en britisk soldat med et gammelt nummer av Daily Mail og tilslutt er han der. Artikkelen slutter dramatisk med følgende ord: «De næste mennesker, jeg saa, var tyskere.»

«sensuren ble sterkere etter hvert som det ble klart at krigen ikke ville å få noen snarlig slutt»

Denne, og oppfølgeren som kom på trykk noen dager senere, er Frøislands eneste skildring fra de faktiske krigshandlingene. Senere kommer krigsrapportene hans for det meste fra Paris.

Blod og gjørme

Første verdenskrig forbindes i stor grad med beretninger om blod, gjørme, giftgassangrep og endeløse timer med venting i et ingenmannsland markspist og gjennomboret av endeløse skyttergraver. I forhold til dette er avisens beskrivelser overraskende rene og pene. Både Aftenposten og Lillesandsposten trykket en spalte kalt «Smaa historier fra krigen» med ujevne mellomrom det første året, og det er ofte her vi kommer tettest på soldaterlivet. Disse korte artiklene blir det slutt på i løpet av 1915, og selv om det ikke oppgis noen grunn for det er det rimelig å anta at det henger sammen med at sensuren ble sterkere etter hvert som det ble klart at krigen ikke ville å få noen snarlig slutt.

1. november 1914 trykker Aftenposten en billednotis om belgiske statsarkiver som føres ut av landet. En annen sak handler om historien bak «Tommy Atkins» – et kallenavn brukt på britiske soldater. Atkins skal ha vært en virkelig person som kjempet for britene i India og som – selv om han hadde blitt mishandlet og torturert av «de indfødte» – hevdet at det var en ære å dø for England. Dette hørte hertugen av Wellington som brakte historien med seg hjem. En tredje fortelling er om prins Oscar av Preussen som skriver brev til enken etter en soldat han hadde kjempet side om side med. Krigens hverdag kommer nær, både i beskrivelsene av hvor overraskende stor slagferdighet våpnene har (ikke minst den tyske kanonen «Tykke Bertha»), men også i fortellingene om romantiske britiske soldater som gir bort knapper og medaljer til beundrerinner i England og Frankrike – for øvrig presentert som staute karer som bare gråter når de viser fram bilder av koner og barn. Tyskerne siteres mest på at de mener briter og franskmenn lyver om kampene i Belgia.

Et par dager senere kommer en britisk melding fra skyttergravene:

> De mange hundrede tyske fanger, som er blevet ført til Frankrige, er næsten alle folk, som har overgivet sig paa grund af ren fysisk nød, idet deres udholdendhedsevne er opbrugt under de endeløse kampe i oversvømmede løbegrave, hvor vandet naaede dem til midt paa livet, uden mad og hvile, kun med udsigt til døden i løbegravene og floderne. (Aftenposten 4. november 1914)

Denne meldingen forteller også at tyskerne stopper jakkene sine med klær fordi belgiske bajonetter er så korte at de da ikke når inn til kroppen. I Lillesandspostens «Smaahistorier fra krigen» 11. juni 1915 er mønsteret det samme. Historiene er korte, fortalt

som anekdoter, men sjelden morsomme. En handler om en forvirret fransk prest som løper ned i skyttergravene og forsøker å holde messe, men som til slutt blir drept da hesten han sitter på blir skremt av en granat. En annen historie er om en modig fransk jente på 17 år som skjuler en gruppe engelskmenn for tyskerne, men som blir tatt. En tysk offiser sier at engelskmennene må skytes, men hun hevder at det snarere er hun som bør skytes siden forbrytelsen er hennes. Det ender med at hennes far, en møller, blir skutt sammen med britene, mens jenta og moren hennes får straffearbeid. I en annen historie er en tysk overlærer hovedperson. Han forblør etter en skuddskade, men rekker å skrive et brev til sin kone med et sterkt religiøst og moralsk budskap. En av de siste historiene er fra Serbia der en observatør kan fortelle at det går bedre med befolkningen som tidligere var hardt rammet av tyfus. Den eneste humoristiske historien handler om en britisk soldat som, etter å ha fått morfin for å døyve smerten etter tapet av en fot, utbryter at: «Aldrig saa galt, at det ikke er godt for noget! Nu er jeg da fri for vand i knæet ialfald.»

«skyttergravene lige ind under hinanden, ja, paa enkelte steder tyskere og franskmænd i samme løbegrav, bare i hver sin ende»

Disse småhistoriene er nære og på sitt vis informative, men mangler journalistiske karakteristika som tids- og stedsangivelser. Annerledes er det med Frøis Frøislands rapporter fra krigen som også har enkelte skyttergravsbeskrivelser, som denne fra februar 1915, der han nok en gang indirekte kritiserer mangelen på informasjon fra fronten. Vinteren er blitt mildere enn forventet, men det er likevel vanskelig å vite hva man skal tro:

> Muligens det bare er det, at vi her i Paris gaar i en lykkelig uvidenhed om, hva der i disse dage og nætter virkelig fryses og lides i skyttergravene og leirene og kantonnementerne fremme ved fronten. Den side af krigen nævnes jo aldrig med et ord i komunikéerne lige saa lidt som man i dem vil finde et tal om de tab, som krigen hidtil har kostet landet. Alt, hva vi officielt faar vite er, at «i dag har en uigjennemtrængelig taage hindret operationerne i Flandern», eller «i hele gaar tæt snefald i Vogeserne» o.s.v. Resten faar vi gjette os til. Og der er sikkert nok af ondt. (Aftenposten 3. februar 1915)

Ifølge Frøisland melder soldatene fra fronten at de har vinterklær nok, ulltøy, tobakk og julegaver. Det de ønsker seg mest av alt er grønnsaker. Men det forferdelige regnværet som aldri gir seg, bekymrer journalisten. Han mener dette må gå ut over soldatenes helse: «Særlig som krigen er kommet til at arte sig de sidste maaneder, med tropperne noget nær ubevægelige i jordhuller og milelange skyttergrave lige overfor hinanden.» (ibid). Elvene stiger, og det samme gjør mistanken om at krigen vil bli langvarig. Folk venter nå på våren, på forsterkninger av kanadiere og briter, på «le grand coup» som skal feie fienden ut av Frankrike og Belgia. Imens går krigen sin vante gang:

> Uge efter uge var nu krigen gaaet paa samme langsomme «langtækkelige» maade, med et ørlidet fremsteg her, et ubetydlig tilbageslag der, 500 meters terræn vundet et sted, 75 meter af en skyttergrav midlertidig tabt paa et andet sted, skyttergravene lige ind under hinanden, ja, paa enkelte steder tyskere og franskmænd i samme løbegrav, bare i hver sin ende. (ibid)

Den fastlåste situasjonen understrekes igjen i september samme år der vi finner følgende beskrivelse av fronten i en analyse kalt «De allieredes offensiv i vest»:

> Det har været almindelig hævdet, og tyskerne troede det ogsaa selv, at fronten i vest stod fast som granit. Den over 600 km. lange slaglinje fra Kanalen til den schweiziske grænse er jo saa udbygget med skyttergrave, skanser, betonverker, pigtraadshindere, ulvegrave, og alskens djævelskab, at den syntes urokkelig. Man kunde næsten fristes til den paradox, at der i vest ikke var to hære, men to fæstninger, som stod overfor hinanden. (Aftenposten 28. september 1915)

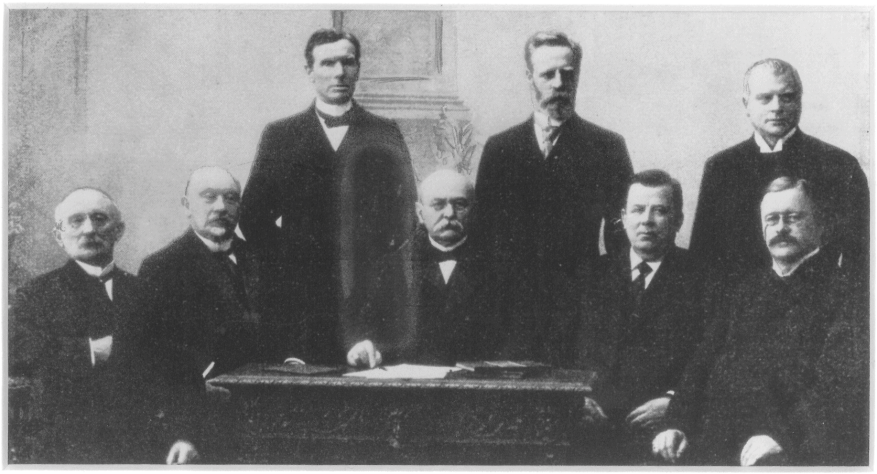

Bildet er feilaktig merket Gunnar Knudsens regjering 1, men viser hans andre i 1913. Gunnar Knudsens andre regjering satt fra 31. januar 1913 til 21. juni 1920, og hadde i perioden ulike medlemmer. Fra venstre: 1. Hans V. Keilhau, forsvarsminister 2. Nils Claus Ihlen, utenriksminister 3. Lars Abrahamsen, justisminister 4. Gunnar Knudsen, statsminister 5. Anton T. Omholt, finansminister 6. Aasulv Bryggesaa, kirke- og undervisningsminister 7. Andreas Urbye, arbeidsminister 8. Johan Castberg, sosial- og handelsminister.

Omtrent samtidig besøker Frøisland Marne på årsdagen for et av krigens første og største forferdelige slag. Nå har historien allerede trukket et teppe av forgjengelighet over det hele, og absurditeten er et faktum:

> Dette brev skriver jeg herude fra Meaux, hvor hen vi kom i morges for at overvære den officielle indvielse af «kjæmpe-kirkegaarden» ved Marne. Hele dagen har vi fartet omkring herude blant gravene paa sletten. Jeg har ingen ide om hvor mange grave vi har set, – ligegyldig kan det ogsaa være, for bare antallet af disse jordhaugene med blomster og flag over giver ingen ordentlig besked om hvor mange døde der ligger her. Der ligger mange i hver grav. (Aftenposten 25. september 1915)

«Der ligger mange i hver grav»

Hjemmefronten: Nøytralitetsvern og skipsfart

I de første ukene etter krigsutbruddet vedtok Gunnar Knudsens regjering en rekke tiltak som kom til å prege landet og avisspaltene i årene som fulgte. Det ble nedsatt en nasjonal provianteringskomité, samt lokale provianteringsråd som skulle skaffe seg oversikt over matvaresituasjonen i de ulike distriktene. Det ble innført maksimalpriser på dagligvarer som korn, kaffe og sukker, kull og koks og petroleum. Disse prisene ble opphevet igjen i månedsskiftet september/oktober 1915, men maksimalpriser vakte jevn debatt i pressen så lenge de sto ved lag.

Som følge av importstans, kullmangel og problemer med å skaffe kontanter steg også arbeidsløsheten

i den første perioden etter krigsutbruddet. Kontrasten til den travle, livlige våren med høye lønninger og liten ledighet var stor. I august 1914 steg antall arbeidssøkende med 51,5 prosent (fra 5055 til 7659) mens ledige stillinger sank med 10 prosent. Ifølge Keilhau var 10,3 prosent av landets 69 531 organiserte arbeidere helt arbeidsløse, mens 17,6 prosent ble rammet av forskjellige innskrenkninger (Keilhau 1927: 35). Regjeringen oppfordret derfor amtmennene om å opprette arbeidsledighetskomiteer, noe vi for eksempel ser at man gjorde i Lillesand. Krisen på arbeidsmarkedet ble imidlertid kortvarig og bedret seg allerede i september.

Etter at den første panikken hadde lagt seg gikk mye av næringslivet tilbake til det normale. Men uroen ligger på lur mellom linjene i avisene, både når det gjelder mattilførsel, situasjonen på havet og faren for at også Norge skulle kunne bli dratt inn i krigen. Aftenposten oppfordrer for eksempel til nasjonal moralsk opprustning og styrking av folkekarakteren:

> Naar farerne omgiver vort land saaledes som i denne tid, skulde et levedygtigt folk forstaa, at det maa opdrage sig til alvor, til samhold, til selvopholdelse. Men der er meget som tyder paa, at der maa større ulykker til, før vort folk faar evnen til selvtugt. De ulemper, vi hidtil har havt af krigen, har ikke rammet saa haardt, at de har trængt letsindighed og tankeløshed til side. (Aftenposten 11. november 1914)

«der maa større ulykker til, før vort folk faar evnen til selvtugt»

Denne lederen er et kombinert angrep på norske sosialdemokrater og regjeringens alkoholforbud (noe Lillesandsposten varmt forsvarte gjennom hele krigen):

> Der føres hos os ingen særlig eller skjærpet kontrol med kvindelige eller mandlige apacher; men den store del af befolkningen, som forstaar at nyde alkohol med beherskelse, paalegges tvang. (ibid)

Det virkelig alvorlige ifølge Aftenposten er imidlertid at «uforbederlige drukkenbolte» og «kvindelige udskud» er synlige i gatene og at det ikke er satt i verk tiltak mot dem slik som i Tyskland der man tvinger gatenes løse fugler til «nyttig arbeide». Lederen er også et kraftig angrep på folk som diskuterer hva som ville være best dersom Norge tvinges inn under henholdsvis Russland, Tyskland eller England:

> Bare drøftelsen er en forbrydelse. […] Der er noget feminint i ordets daarligste betydning ved tankeexperimenter af denne art. Lad os samle os i en ukuelig vilje om at hævde Norges navn og Norges frihed under alle omstendigheder og til alle sider. Saa meget opdragende magt bør den fælles fare dog have for vor nation. (ibid)

Nøytralitetsvernet

2. august 1914 ble norske vernepliktige innkalt til nøytralitetsvern. Lillesandsposten la vekt på de fornuftige og uproblematiske sidene ved dette, som i denne lille nyhetsartikkelen:

> ***Vort nøitralitetsvern***
> De militære dispositioner paa vore kanter er følgende:
> Til Odderøens befæstninger er indkaldt fuld feltmæssig styrke. Kristiansands linjebataljon er indkaldt. Ligesaa hjulrytterkompaniet og bjergbatteriet. Og saa er hele marinestyrken mobiliseret, mandskaberne af 1900 og alle yngre aars klasser. Af sjøvernepligtige mødte fra Lillesand, V. Moland, Eide og Høvaag i alt 32. Flest fra Høvaag. To av disse dirigeredes til Bergen, resten til Kristiansand. Man har allerede mandskaber nok og vel saa det. Mobiliseringen har baade tillands og tilvands gaat meget raskt for sig. Og mandskaberne har i enhver henseende opført sig mønstergyldig. (Lillesandsposten 4. august 1914)

Aftenposten, som offisielt hadde fredet regjeringen, dekket likevel nøytralitetsvernet fra en kritisk vinkel. Spørsmålene som ble reist i Høyreavisen var om familiene til soldatene fikk godt nok underhold, og ikke minst finner vi mange artikler og kommen-

tarer som kritiserer behovsprøving av støtten til familiene. Aftenposten sammenlikner dette med «fattigunderstøttelsen» og beskriver ordningen som nedverdigende. I tillegg har avisen en rekke artikler som kretser rundt soldatenes velferd. Var de godt nok kledd? Fikk de nok mat? Artikler om kvinner som strikker og syr strømper, skjerf og pulsvanter til norske orlogsgaster får intendanten ansvarlig for de utkalte til å rykke ut og avdramatisere situasjonen. Han tilbakeviser rykter om at «soldaterne fryser og sulter [og] at intendanturens beholdning er ødelagt af møl» (Aftenposten 12. november 1914)

Men ønsket om å bidra til nøytralitetsvernets velbehag avtar ikke. En skolelærerinne tilbyr seg å lære opp smågutter til å binde bøker slik at soldatene skal ha noe å lese, og i et leserinnlegg oppfordrer en anonym herre til å arrangere såkalte «tobaksdager» etter mønster fra Tyskland der man samler inn tobaksvarer i stort monn og sender til soldatene. Innsenderen mener at dette ikke er noe man kan kreve at staten skal påta seg, men at initiativet vil kunne bidra til sinnets munterhet blant soldatene:

> Enhver røger kan bevidne, hvilket fond af glæde, hygge og tidsfordriv denne lille stimulans indebærer. Skulde det derfor være for meget for os, som ikke maa ud, om vi ved en indsamling sørgede for, at ingen af vore soldater og marinefolk i sin trætsomme og slidsomme tjeneste maatte savne denne lille nydelse? (Aftenposten 13. november 1914)

Også på lederplass understreker Aftenposten at nøytralitetsvernet må utstyres så godt som overhode mulig. Redaktør Diesen er nemlig ikke overbevist om at det ikke kan bli krig også i Norge:

> Himlen er langt fra skyfri. Den politiske stilling kan blive saadan, at vi kan komme i krig, selv om vi for enhver pris vil bevare freden. Ja saa vanvittig er den nuværende stilling, at vi kan komme i krig uden selv at faa bestemme, hvilket parti vi vil tage. Det nytter ikke at skjule for os selv, at der er fare, og at vi pligter at være forberedt. (Aftenposten 13. november 1914)

«Himlen er langt fra skyfri»

Gunnar Knudsen og Johan Castberg på vei til slottet.

Artikkelen følges opp av en kommentar av offiseren, juristen og Høyrepolitikeren Jens Bratlie der han kritiserer regjeringen for ikke å ha forutsett krigen, for å ha latt være å ta opp statslån og for å ha kommet for sent i gang med både nøytralitetsvernet og provianteringstiltakene. Bratlie hadde vært statsminister i 1912–13 og blir i Aftenposten fortsatt omtalt med denne tittelen. Artikkelen går over flere sider i søndagsnummeret og følges opp med et referat fra et møte i Studentersamfundet der Gunnar Knudsen svarer. Statsministeren fra Venstre kal-

ler kritikken «ondsinnet» og mener at Bratlie er ikke kan uttale seg om forsvarssituasjonen, fordi regjeringen ikke hadde offentliggjort sine investeringer på det området. At regjeringen ikke tok opp statslån blir beskrevet som et uhell. Møtereferatet er holdt i en polemisk tone og legger særlig vekt på passasjer der studentene ler av Gunnar Knudsen. Dagen etter følger Diesen opp med en leder der han forklarer at han nå motvillig bryter det han kaller sin «fredningsbestemmelse overfor en regjering under saa farlige politiske forhold som de nuværende». Årsaken er det han kalle venstrepressens «udæskende holdning» som har «tvunget» Bratlie til å kritisere regjeringens feil og «udygtighed». Knudsens opptreden i Studentersamfundet blir beskrevet som modig, men pinlig. Aftenposten mener at statsministeren ikke har forholdt seg til de regler som gjelder en person av hans rang når han har vært villig til diskutere regjeringens handlinger offentlig og med lite ærbødige studenter:

> Ingen venter, og ingen ønsker, at han [Gunnar Knudsen] skal give sig du paa folkemødeløier: tvertimod vil man, at en regjeringschef, hvis han har noget at meddele sit folk, skal gjøre det paa en anden maade end ved at stille sig op som en skive for de muntre studenter. (Aftenposten 16. november 1914)

«legger særlig vekt på passasjer der studentene ler av Gunnar Knudsen»

Diesen mener statsministeren på denne måten kompromitterer sin stilling og sammenlikner arrangementet med en gladiatorkamp der publikums dom er å vende tommelen ned.

I Lillesandsposten holder begeistringen for nøytralitetsvernets seg gjennom hele krigen. I 1915 trykker avisen for eksempel denne skildringen fra en soldat som tjenestegjør ved forlegningen på Odderøya i Kristiansand:

> Kva me i det store og heile driv paa med og gjer elles, hev eg ikkje lov til aa skriva um. Men me hev det greidt. Eit framifraa praktisk og hyggjeleg spiseskur er uppsett. Det er fint innreidt med bord og benkjer, matskap til kvart bord, bilæte i glas og rame paa veggjerne o.a. Bordene er klædd med voksduk. I det eine hyrna av skuret er skrive- og leserom. Mest all blad som finst fra Kr.ania til Stavanger kjem, og ei lita boksamling hev me ogso. Foredrag song og opplesing hev me au fleire gonger i vika stundom, og annankvar sundag talar som regel ein emisær eller prest.
> […] Det er sjeldan arrestordre vert upplæse paa Odden. Av og til finst det ein og annan raabarka socialist som klagar og bér seg og gjev av seg eit eller anna fantordet, og sparer ikkje paa store ord som vanleg, naar det gjeld um aa faa sverta og rakka ned paa vaart forsvar. Men det er som ei røyst i øydemarki. Agitasjonen mot vaart forsvar finn ingen jordbotn millom gutane paa Odden. Det er trugne, støde bønder og fiskarar dei fleste, folk som ikkje liver pa illusion, men som tek livet som det er, praktiske folk. Ære vere dei for det!
> (Lillesandsposten 23. april 1915)

Også når krigen nærmer seg slutten er begeistringen får nøytralitetsvernet en stor del av æren for at det har lykkes å holde Norge utenfor krigen:

> Ser man saa hva der har kostet andre samma nationer, som er blit tvunget ind i heksedansen som for eksempel Belgien, Rumenien, Serbien, tror vi nok Norge kan prise sig lykkelig over, at vi har sluppet saa billig. Var vort forsvar ikke sat i stand, vor nøytralitetsvakt ikke opretholdt hadde vi saa sikkert som to og to er fire hatt begge de krigførende parter over os, for at sætte sig fast her eller der paa vor lange, for dem bekvemt liggende kyst. (Lillesandsposten 11. oktober 1918)

De 421 millionene staten ifølge avisen har brukt på nøytralitetsvernet har altså vært «en dyr og dog meget billig assurance. Vi har i ly av dem levet i fred, gjort vort arbeide, dyrket vort land, drevet vor skibsfart og handel, holdt nøden borte fra folk og land» (ibid).

Provianteringspolitikken

Høsten 1914 lå an til å bli et dårlig år for norsk landbruk og kornforsyningen ble et av de første krigsrelaterte stridsspørsmålene som preget både Aftenposten og Lillesandsposten. Lillesandsposten står i denne perioden som en ubøyelig forsvarer av regjeringens politikk, mens Aftenposten finner mange grunner til misnøye. Et eksempel er en klage på melet fra Skiens Aktiemølle, der avisen mener provianteringskommisjonen må bære ansvaret for at melet er malt på en måte som gjør det vanskelig å lagre:

> Hvis møllen […] som før havde haft bestemmelsesret og ansvar for melets kvalitetsgrad ved udmalingen, vilde den selvfølgelig fremstillet vanlige kvalitetsgrader, som den erfaringsmessig ved taaler enhver lagring. (Aftenposten 11. november 914)

Diskusjonen om kornforsyningene vedvarer krigen igjennom, men innholdet i diskusjonen endrer seg. I februar 1915 kaster Aftenpostens Thorstein Diesen seg inn i diskusjonen på kornbøndenes side og krever tollbeskyttelse for landbruksprodukter, noe som ville ha begrenset dyrtiden under krigen. Landbruket fremstår her nærmest som ideologi: «Det er jordbruget, som bringer nationen dens fornyelse i legemlig og aandelig kraft.» (Aftenposten 6. februar 1915)

«Annonsesidene er i perioder overfylt med tilbud om aksjetegning»

Fram til høsten 1916 lever folk i Norge likevel relativt normalt, selv om prisene stiger på de fleste nødvendige varer. Dette rammer vanlige lønnsmottagere hardest. Den høye inflasjonen gjør det lukrativt å spekulere i eiendom og aksjer – såkalt «jobbing» – og muligheten for raske gevinster er mange og fristende. Annonsesidene er i perioder overfylt med tilbud om aksjetegning, men redaksjonelt er både høyre og venstrepressen enige om å fordømme dem som slår seg opp på bekostning av andre:

> Det tilraades at afvise enhver forretning, hvis art der kan reises tvivl om, uden hensyn til de økonomiske fordele den kan føre med sig, om den løber heldig af. Men hvor saadan tvivl ikke er tilstede, er der ingen grund til at opkonstruere den af lutter ængstelighed. Her som ellers gjelder det, at den forsigtighed er den bedste, som er parret med bestemthed. (Aftenposten 4. november 1914)

Både tyskere og briter gjorde det vanskelig for norske handelsfolk å kjøpe varer. Nøytrale kjøpere måtte undertegne vidtgående forpliktelser om hva varene skulle brukes til. Keilhau skriver at disse avtalene innledningsvis ble holdt hemmelige for myndighetene, og da situasjonen ble klarlagt var «den norske forretningsverdenen […] alt blit gjennemtrukket med usynlige net av slike garantierklæringer, [og] utenlandske magters konsulære myndigheter hadde skaffet sig en anledning til aa utøve magtbeføielser over det norske økonomiske liv som ingen norsk myndighet nogensinde hadde hat» (1927: 66). Dermed ble det vanskelig for forretningsfolk å handle med både Storbritannia og Tyskland, og selv om Norge var nøytralt måtte den individuelle kjøpmann gjerne velge side.

Storbritannia var den mest innflytelsesrike av de to maktene. Nesten alle råvarer man trengte i Norge kom sjøveien. Etter hvert ble det uansett for komplisert med direkte avtaler og det ble dannet handelsforeninger som fungerte som mellomledd. Særlig fiskemarkedet var sårbart for krigens konjunkturer. Norsk sesongfiske var en utpreget eksportnæring, særlig for klippfisk og tørrfisk. I andre halvdel av 1915 begynte fiskerne å merke at gamle handelspartnere som Spania, Portugal og Italia ikke lenger hadde råd til å kjøpe fisk i samme omfang. Derimot vokste behovene i andre land – ikke minst Tyskland – der fett- og matmangelen begynte å bli følbar fra våren 1915. Tyskerne kjøpte fisk til overpris og ble i perioder så aktive at det ble vanskelig for nordmenn å få tak i fisk.

For fiskerne var det i denne perioden ofte like lønnsomt å la være å reise inn til brygga med fisk.

De solgte i stedet til tyske fartøy mens de ennå lå i sjøen. Fiskerne tjente som aldri før. I Nordland kunne et fiskerlag tjene 400 kroner på en fangstnatt. Dette skapte splid: mellom tradisjonelle eksportører, fiskerne og alle som ikke selv var involvert i fiske, men som ville ha fisk. Dessuten ble det splid mellom fiskere og bønder, for der fiskerne fikk lov til å eksportere måtte bøndene stort sett forsyne det norske markedet (Keilhau 1928).

I juni melder Kittelsen fra London at den britiske fiskeriminister har

> afsluttet en overenskomst, som sikrer England hele aarets fiskefangst i Norge. Fisket paa de store Nordsjøbanker har som bekjendt maattet indstilles paa grund af undervandskrigen, og Norge er praktisk talt det eneste land, som er i stand til at sælge nogen større fiskemængde. I fjor lykkedes det tyskerne at kjøbe store mængder fisk i Norge, og dette var selvfølgelig af den største betydning for Tyskland under den herskende kjødnød. Men iaar er England […] kommet Tyskland i forkjøbet og har afsluttet kontrakt med Norge, før tyskerne drømte om, at deres fisketilførsle truedes af nogen fare. (Aftenposten 2. juni 1915)

«Britene ønsket på sin side å tvinge Norge til eksportforbud av fisk»

Interessant nok følges denne meldingen av en kommentar fra redaksjonen som trekker hele avtalen i tvil:

> Vi har i anledning af dette telegram anstillet undersøgelser paa flere hold og kan paa grundlag heraf udtale, at telegramets oplysning maa bero paa en feiltagelse. At den britiske regjering skulde have kjøbt «hele aarets fiskefangst i Norge» – altsaa ogsaa det endnu ikke opfiskede kvantum – maa anses for umulig. Red. (ibid)

Men Kittelsen skjøt ikke så langt over mål som redaksjonen skulle ha det til. I september 1915 begynte prosessen med å ta kontrollen over det da nær tyskkontrollerte sildemarkedet og Gunnar Knudsen opprettet den første av tre Sildekomitéer. Britene ønsket på sin side å tvinge Norge til eksportforbud av fisk. De truet med å stanse tilførsler av råvarer fra Storbritannia til norske fiskerier, alternativt å konkurrere som oppkjøpere på det åpne markedet (blokadekjøp). Fiskeridirektør Johan Hjort gikk inn for blokadekjøp.

Nordsjøsperringene

Ved inngangen til første verdenskrig var Norge verdens tredje største sjøfartsnasjon. Krigens konsekvenser for handelsflåten var derfor et sentralt tema i avisene. Nøytrale skip ble tidlig gjenstand for økte kontroller, og de første månedene kommer det stadige meldinger om norske skip som er oppbrakt i britiske eller tyske havner. 2. november 1914 spør Aftenposten på forsiden hvor skipet «Bergensfjord» kan befinne seg. Artikkelen konkluderer med at man sikkert ville visst det dersom skipet hadde gått på en mine eller blitt utsatt for uhell:

> Naar man intet har hørt, tyder det paa, at skibet er opbragt af engelskmændene. I slige tilfælde faar skibene nemlig ikke lov til at benytte sin traadløse telegraf. En faar overhovedet ikke kommunicere med sine rederier før en–to, ja op til tre dage er gaaet … (Aftenposten 2. november 1914)

Dagen etter kommer melding om at skipet er på vei hjem – med passasjerer og alt i orden, men Aftenposten kan ikke fri seg for å kommentere det de oppfatter som britenes hensynsløshet:

> Rent bortset fra denne langsomme expedition, forekommer det os paafaldende henynsløst, at skibet, da det blev stanset, ikke fik tilladelse til at benytte sin radiotelegraf og kort og godt melde over Rundemannen, at det var stanset. Derved vilde vel ingen militære hensyn skades, og mange herhjemme og i Amerika kunde slippe at gaa i spænding om skibets uvisse skjæbne. (Aftenposten 3. november 1914)

4. november er skipet kommet til Bergen og skipperen kan fortelle at de er blitt stanset tre ganger, av både briter og tyskere. Tyskerne tok med seg seks tyskere som hadde sneket seg om bord og gjemt seg i lasten, samt en tysk fyrbøter, men de optrådde «yderst høflig ved opbringelsen». I tillegg tok britene gummi som kontrabande, enda dette bare var såkalt «betinget kontrabande» da skipet forlot New York – men nye lover ble utformet mens skipet lå i sjøen. Hensikten med oppbringingen av nøytrale skip var å hindre illegale varer – eller handel med råvarer eller foredlete produkter som de krigførende parter mente ville hjelpe motparten. Forsikringsspørsmål ble en gjenganger i spaltene, likeså de små meldingene om hvilke skip som var oppbrakt i hvilke havner og hva slags varer de førte.

Dagen etter fortsetter føljetongen med å tilbakevise rykter om at gummilasten om bord på Bergensfjord skulle til Tyskland – ifølge Aftenposten skulle det meste til Norge og noe videre til Sverige «som jo dog ogsaa er et neutralt land». Aftenposten er opprørt over ryktespræderne: «De farlige rygtesmede forstaar vel ikke, hva skade de gjør eller hva de kan udsætte vort land for. Paa toldboden kan enhver forvisse sigom alt, hva der udføres herfra landet.» (ibid).

«Disse forholdsregler er blevet den britiske regjering paatvunget»

17. oktober 1914 melder britene at en ubåt er observert utenfor Scapa Flow og marineminister Winston Churchill begynner å planlegge å stenge Nordsjøen. 2. november er Nordsjøsperringen et faktum. Kort forklart innebar dette at alle skip som passerte en linje trukket fra nordpynten av Hebridene til Island måtte gjøre dette på egen risiko. Britene ville ha skip til og fra Norge, Østersjøen, Danmark og Holland til å gå gjennom den britiske kanal og deretter gi dem kursdirektiver.

Nyheten sto på trykk i avisene 4. november og Aftenpostens korrespondent i London la til at dette var et tilsvar på den tyske blokaden som besto av ubåter og miner. Kittelsens versjon var at «Disse forholdsregler er blevet den britiske regjering paatvunget ved tyskernes krigsførsel, og det er meget modvillig, at de sættes i verk» (Aftenposten 4. november 1914). Kittelsen, som i kveldsutgaven også hadde snakket med folk i forsikringsbransjen og i sjøfartsmiljøet, kunne forklare sine lesere at det egentlig ville bli bedre for skipsfarten når britene kunne lose skip trygt forbi miner og inn gjennom den engelske kanal.

Norge protesterer skarpt mot dette 5. november 1914, og protesten utvider den norsk-svenske fredsforståelsen til et nordisk samarbeid. 13. november sender den norske, svenske og danske regjering ut likelydende protester mot folkerettskrenkelser til både Storbritannia, Frankrike, Tyskland og Russland. 18. desember møtes de tre landenes konger i Malmø, og innleder noe som i avisene ble kalt «Malmø-skandinavismen». Kongene inngår ingen bindende avtaler, men drøfter ulike økonomiske spørsmål, ikke minst den stadig omskiftelige kontrabandepolitikken.

Forholdet til Sverige er likevel det mest framtredende i spaltene. I forbindelse med diskusjonen om Nordsjøsperringene siterer Aftenposten stadig svenske aviser – og bare slike som understreker verdien av godt naboskap, som i dette utdraget fra Dagens Nyheter:

> Unionen i sin historiske form er nu sprængt, men hvem vovede vel i 1905 at drømme om, at det inden et aarti var gaaet skulde vise sig, at denne katastrofe ikke skadede selve unionens politiske hovedtanke, men tvert om førte til, at Sverige og Norge kunde – kanske lettere end ellers vilde været mulig – enes i et fast forsæt om ryg mod ryg at modstaa hver trudsel mod den skandinaviske halvøs frihed og uafhængighed. Denne gjensidige tilnærmelse har fremkaldt almen og oprigtig glæde i begge lande. (Aftenposten 6. november 1914)

Christiania Glasmagasin
Grundlagt — 1739.
Ny Forsyning av Porselæns-Bordserviser
(W.A.)

KRISTIANIA BØRS

Aftenposten

SMOKINGS
Slobrokker.
Kr. 20⁰⁰—75⁰⁰
William Schmidt
41 Karl Johan

Nr. 279 | Aftennummer | Fredag 2den juni 1916 | Aftennummer | 57. aarg.

UTSTÄLLLNING
av teckningar å
MØBLER OCH BELYSNINGSARMATUR
å Grand Hotel den 2—3—5 juni kl. 11—1 samt å andra tider efter överenskommelse pr. telefon.
A/B. Nordisk Kompaniet
Stockholm.

Avertissementer

som ønskes indrykket søndag maa være indleveret i expeditionen inden lørdag kl. 10 form. — Expeditionen lukkes lørdage kl. 5 efterm.

Minister Wedel Jarlsbergs 25 aars jubilæum.

Minister Wedel Jarlsberg og frue.

Minister Wedel Jarlsberg, Norges gesandt i Paris, Madrid og Lissabon, kan i disse dage feire sit 25 aars jubilæum i ministerstillingen, idet han i juni 1891 blev udnævnt til norsk og svensk minister i Madrid.

Det er visselig ganske overflødig at give nogen udførlig biografi af minister Wedel Jarlsberg ved denne leilighed. Hans store fortjenester at Norges udenrigske repræsentation er kjendt — og erkjendt — af alle. Vi behøver bare at minde om det glimrende held, som har fulgt ministeren under hans traktatforhandlinger med Spanien saavel i 1892 som i 1902 og om hans utrættelige og dygtige arbeide som den norske regjerings praktisk talt eneste diplomatiske repræsentant — og raadgiver — under de vanskelige og farlige første maaneder efter unionsopløsningen i 1905. Hvad minister Wedel Jarlsberg dengang udrettede for Norges sag lader sig vanskelig overvurdere, og med fuld ret gav statsminister Michelsen under Karlstaddebatten udtryk for regjeringens varmeste anerkjendelse af Wedel Jarlsbergs fortjenester af selvstændighedsverket. Og i denne krigens vanskelige tid har minister Wedel Jarlsberg paa sin post i Paris — som han i modsætning til mange andre landes diplomatiske repræsentanter ikke forlod i farens stund, i septemberdagene 1914 — været en overordentlig nyttig mand og en utrættelig hjælper og støtte for vore landsmænd i Frankrige.

Derfor er der i disse dage blevet sendt mange hjertelige hilsener og gode ønsker ned til den norske ministerbolig i Paris — til minister Wedel Jarlsberg og til hans hustru, der paa en saa fortræffelig maade deler sin mands repræsentative pligter.

Vi kan ikke ikke bedre og mere træffende udtale os om minister Wedel Jarlsberg end ved at gjentage, hvad "Aftenposten" skrev om ham, dengang han kunde feire sit 20-aarsjubilæum i 1911.

"I haarde tider har vi i ham havt en mand, — og de mænd vil altid være sjeldne, — hos hvem alle livslinjer, fra de mest officielle til de mest intime, løber sammen i det maal, som skal være en diplomats første, og som ellers i sig selv er ærgjerrig nok: at være en vaagen forpost for sit lands interesser. Hos ham har aldrig diplomaten været en stas, som blev taget frem og trukket udenpaa til festbrug. Den har først og fremst været hans bekvemme og utvungne hverdagsdragt. Den er ham i blodet. Hans verk er ikke et tillært haandverk, men en medfødt kunst. Derfor har vi havt ære af flaget, hvor han har vist det. Under forhold, som kunde give modløsheden leilighed til at snige sig om i mangen brav mands sjel, var han med blandt de første til at holde modet tændt, fordi han er frygtløs af naturen. Af en sterk, positiv natur, som ikke existerer i fortiden, men lever livet helt i nuet og fremtiden. Paa denne fremtid, vort eget lands, har Wedel Jarlsberg troet. Han siger overraskende meget af, hvad andre nøier sig med at tænke, og nyder derfor anseelse for respektløshed. Men troen er alligevel endel af den inderste kjerne i hans uforlignelig glade sind. Thi, som skrevet er af Bjørnson om en anden mand, der heller ikke kjendte tvil om Norge:

"Det giver ikke bare sorger,
at en paa dets fremtid tror".

Fritz Hartvig Herman Wedel Jarlsberg er født i 1855, blev cand. jur. i 1879 og gik samme aar ind i diplomatiet. Efter at have været attaché i Paris, sekretær i det svenske udenrigsdepartement og legationssekretær i Wien og derefter i London blev han i 1891 udnævnt til norsk-svensk minister i Madrid, fra hvilken stilling han tog afsked i 1897. I 1902 vendte han imidlertid tilbage til den igjen, da der atter forestod traktatforhandlinger. Ved unionsopløsningen i 1905 tog han strax afsked fra svensk tjeneste og stillede sig til den norske regjerings disposition. Fra 1906 har han været norsk minister i Paris, Madrid og Lissabon.

Ministeren er storkors af St. Olav og dekoreret med en mængde udenlandske ordener.

Eftertryk af "Aftenposten"s specialtelegramer er strengt forbudt.

Verdenskrigens største sjøslag.

Kampen ionsdags udenfor Jyllands kyst.

Tyskerne opgiver de britiske tab til 3 dreadnoughts og mange mindre skibe.

Et tysk linjeskib og en mindre krydser sænket, flere andre skibe savnes.

Endnu ingen engelsk melding.

Specialtelegramer til "Aftenposten".

Shetlandsöer
ORKNØERNE
STAVANGER
KRIST. SAND
LINDESNES
Skagerak
PETERHEAD
ABERDEEN
HORNS REV
NEWCASTLE
Doggerbank
SYLT
HULL
LONDON

Ringen omtrent midt i Nordsjøen betegner det sted, hvor kampen rimeligvis har begyndt.

Efter hvad der ubestridelig er observeret, har yderligere en stor række engelske slagskibe under dagkampen og i nattens løb lidt alvorlige beskadigelser ved vore skibes artilleri og vore torpedobaadflotillers angreb. Bl. a. er slagskibet "Marlborough" blevet rammet af en torpedo, hvilket ogsaa bekræftes af fangers udtalelser.

Endel af de sunkne engelske skibes besætninger er blevet fisket op af flere af vore skibe, deriblandt de to eneste overlevende fra "Indefatigable".

Paa vor side er den lille krydser "Wiesbaden" under dagens kamp bragt til at synke ved fiendens artilleriild, mens H. M. skib "Pommern" om natten bragtes til at synke ved et torpedoskud. Angaaende H. M. skib "Frauenlob", som savnes, og nogle torpedobaade, som endnu ikke er vendt tilbage, er endnu intet kjendt. Flaaden er i løbet af dagen løbet ind i vore havne.

Sjøslaget.

Den tyske melding.

Bare to mand reddet fra "Indefatigable".

Berlin, 2den juni.

Admiralstaben meddeler igaar: Vor flaade har under en mod nord foretaget operation stødt paa en os betydelig overlegen del af den engelske kampflaade. Der udviklede sig i eftermiddagens løb mellem Skagerak og Horns rev en række svære for os gunstige kampe, som ogsaa fortsattes den følgende nat.

Under disse kampe har vi, saa vidt hidtil er kjendt, ødelagt slagskibet "Warspite", panserkrydserne "Queen Mary" og "Indefatigable", to panserkrydsere, som syntes at tilhøre "Achilles"-klassen, en liden krydser, de nye torpedojager-førerskibe "Turbulent", "Nestor" og "Alcester" samt et stort antal torpedojagere og en undervandsbaad.

Berlin i feststemning.

Den tyske presse om sjøslaget.

Berlin, 2den juni.

Meddelelsen om det store sjøslag indtraf først til Berlin sent inat, saa aviserne har endnu ikke vundet at bringe udførlige kommentarer. I morgenavisernes korte udtalelser fremhæves det, hvor smaa de tyske tab er i forhold til engelskmændenes. Hvilke vaaben seiren i første række maa tilskrives, artilleriet eller undervandsbaadene, derom tør avisernes sagkyndige medarbeidere endnu ikke have nogen mening.

Alle blade udtaler en varm tak til flaaden, som har vundet den store seir uden nogen hjælp fra kystbefæstningerne.

Hele byen er i feststemning, der vaier flag fra alle huse. Udenfor avisbygningerne staar vældige folkemasser og venter paa nærmere oplysninger om slaget.

Danske sjømænds skildring af slaget.

Ruderne klirrede paa Jyllands vestkyst.

Kjøbenhavn, 2den juni.

Fiskere fra Tyborøn ved Limfjorden, som indkom med sine fiskeladninger igaar, fortæller, at de allerede tidlig onsdag morgen 40—50 sjømil fra den danske kyst paa høide med Limfjorden saa to zeppelinere og 10 krigsskibe. Fra 4-tiden onsdag eftermiddag til 10 aften hørte de uafbrudt kanonade. Ved 6 tiden var kanonaden saa

"Queen Mary",
det største af de ødelagte engelske krigsskibe.

"Pommern",
det tyske linjeskib, som er sænket.

Første verdenskrig var ikke først og fremst en sjøkrig, men sjøslaget ved Jylland foregikk like utenfor Norges stuevindu, og fikk stor oppmerksomhet. Faksimile fra Aftenposten 2. juni 1916.

Nordsjøsperringene rammet særlig trafikken på USA og regjeringen begynte tidlig å forhandle om unntak for de store Amerikadamperne som normalt passerte nord for Skottland. Også fiskerinæringen var bekymret, og i Aftenposten 10. november stilles spørsmålet om mineleggingen ville hindre storsildfisket: «Nu sættes garnene paa saa dypt vand (150-250 favne), at minerne ikke kan fæstes derude, men mellem fiskepladserne og land er der flere steder grunde, som fiskerflaaden maa passere, og spørsgsmaalet bliver da, om englænderne skulde finde paa at udlægge miner paa disse grunde.» Det ville i så fall umuliggjøre fisket og få store økonomiske konsekvenser for fiskerne.

4. februar 1915 svarer tyskerne på Nordsjøsperringen med å erklære farvannet mellom Storbritannia og Irland som «kriegsgebiet». Alle fiendtlige skip innenfor dette området risikerer å bli ødelagt, og alle nøytrale skip «utsætter sig for fare». Det rapporteres at tyske offiserer opptrer høflig når de senker britske dampere: «Det er meget sørgelig, at jeg skaffer Dem bryderi og ærgrelser … men krig er nu engang krig, og jeg har faaet ordre til at skyde Deres skib isænk.»

«jeg har faaet ordre til at skyde Deres skib isænk»

Årsaken til denne opptrappingen er britenes mislighold av nøytralt flagg, noe Storbritannia selv innrømmer. Norge, Sverige og Danmark protesterer igjen i samlet kor – mot britenes misbruk av nøytralt flagg og tyskernes blokade. Omtrent samtidig anbefaler rederforbundet å male skrogene i nasjonale farger, samt skrive NORGE midt på skipsskorget.

«Handelskrigen begynder for alvor»

5. februar 1915 kunne man lese følgende på Aftenpostens forside: «Handelskrigen begynder for alvor. Tyskland erklærer farvandet omkrig de britiske øer for krigsomraade. Alle fiendtlige handelsskibe i krigsomraadet trues med ødelæggelse. En advarsel til de neutrale.»

Franske medier kaller Tysklands opptrapping av krigen for «sjørøveri», men også tyske synspunkter slipper til i avisspaltene. Blant annet intervjuer Berlin-korrespondent Carl Holtermann rikskansler von Bethmann Hollweg om årsaken til den nye situasjonen og innleder med «en bemerkning om Englands plan om at udhungre Tyskland.» Rikskansleren lar seg engasjere av spørsmålet og siterer marineminister Churchill slik han har blitt sitert i franske «Matin», der han blant annet sier at «kneblingen» av Tyskland ikke vil opphøre før landet gir seg «paa naade og unaade». Dette kommenterer Hollweg på følgende måte:

> England behandler os som en beleiret fæstning. Churchill vil udhungre et folk paa 70 millioner mennesker. […] Kan De tænke Dem en mer barbarisk maade at føre krig paa? Og tror De, at vi vil bøie os for det hykleri, som anser en saadan optræden for forenelig med menneskerettighederne og civilisationens interesser? Tror englænderne virkelig, at vi vil vige tilbage fra at gribe til de mest energiske modforholdsregler i det gunstige øieblik? Tidspunktet er snart kommet. Vi beklager, at denne sjøkrig skader neutrales interesser. Men heller ikke vi kan give afkald paa den mest hensynsløse handelskrig, som England allerede forlængst har ført overfor os i den hensigt, at udlevere et folk paa 70 millioner til hungersdøden. Herunder har England skadet de neutrale, desværre uden at møde nogen energisk protest fra de neutrales side. (Aftenposten 5. februar 1915)

Krigen til sjøs

Den fronten som lå utenfor den norske stuedøra, var krigen til sjøs. Det kanskje største rustningskappløpet mellom Storbritannia og Tyskland hadde i mange år handlet om å ruste opp marinene, og det er derfor kanskje litt overraskende at ikke havet ble mer avgjørende for utfallet av krigen. Sjøkrigen hadde få spektakulære slag og det var ingen sagnomsuste admiraler som ledet dem. Blokadepolitikken gjorde likevel sjøkrigen viktig.

Britenes ambisjon var å hindre den store tyske flåten tilgang til verdenshavene, noe som blant annet innebar at de tyske koloniene ble avskåret og lette å erobre for ententemaktene. Dessuten hadde blokaden til hensikt å sulte ut fienden.

De tyske flåteformasjonene var i all hovedsak låst til de europeiske havene – Østersjøen, Nordsjøen, Middelhavet og Svartehavet, mens den østerriksk-ungarske flåten ble sperret inne i Adriaterhavet av først den italienske og så den franske flåten. Det eneste virkelig store sjøslaget fant sted utenfor Jylland på forsommeren 1916 og går i ettertid under navnet Jyllandslaget blant britene og Skagerrak-slaget blant tyskerne. Foranledningen for dette slaget var at den tyske flåten hadde vært mer eller mindre innesperret i to år. Nå ønsket den tyske admiralen Reinhardt Scheer å få den tyske marinen ut av dødvannet og lokke deler av den britiske flåten til kamp. Ideen var å bryte blokaden og skape større likevekt til havs mellom de to krigførende maktene. Slaget fant sted 31. mai, og dukker opp i norsk presse første gang 2. juni.

«den tyske flåten hadde vært mer eller mindre innesperret i to år»

Den første meldingen er tysk, og Aftenposten kommenterer mangelen på informasjon fra britene gjennom å bruke tittelen «Endnu ingen engelsk melding» på en av sakene. Hovedkilden er den tyske admiralstaben, som fornøyd gjør rede for hvordan flåten har støtt på en «os betydelig overlegen del af den engelske kampflaade» og hvordan kampene falt gunstig ut for tyskerne som har ødelagt både slagskipet Warspite, panserkrysserne Queen Mary og Indefatigable samt flere torpedojagere. Selv har tyskerne bare tapt en liten krysser og et skip og noen flere er savnet. Berlin er i feststemning og tysk presse og tyske morgenaviser framhever hvor små tyske tap er i forhold til britenes. Aftenposten trykker også en dansk skildring, basert på beretninger fra danske fiskere som var i nærheten. «Ved 6 tiden var kanonaden saa sterk, at i talrige vestkystbyer klirrede ruderne.» En dansk damper fjernet seg hurtig da de så tyske dreadnoughts, kryssere og torpedojagere forfølge engelske skip og så hvordan granatene «susede omkring de engelske krigsskibe». Danskene oppgir at de hørte kanonader i fire timer. Også en norsk kaptein, på Haugesundsbarken «Ulrikken», melder om sterk kanonild: «Fra først af hørtes kanontorden agtenom tvers, men til slut hørtes den over styrbord baug. De kjæmpende har altsaa bevæget sig i nordøstlig retning, det vil sige indover mod land …» Aftenpostens militære medarbeider skriver:

> Efter lang tids stilstand i sjøkrigen, forsaavidt kamp mellem større, flaadeafdelinger angaar, er det nu endelig lykkedes de to mægtigste modstandere til sjøs at komme ind paa livet af hverandre. Endelig har den længe opdæmmede kampiver faaet en udladning. (Aftenposten 2. juni 1916)

Her gjentar kommentatoren mye av den tyske informasjon, men bemerker: «Det er ikke mulig efter bare at have set den ene parts fremstilling af begivenhederne at opgjøre sig nogen bestemt mening om, hvem der i virkeligheden har været den seirende i slaget. Man maa afvente det engelske telegram.» (ibid)

Tyskernes eufori øker ettersom dagene går. I riksdagen hylles flåten, og skolebarn får fri for å feire. Lokalanzeiger skriver:

> Den store seir har saa meget større betydning for os, fordi England er denne krigs ophavsmand og vedligeholder den, ikke bare fordi der er tilføiet dets flaade svære saar, og fordi bevidstheden om dens evne maa være rokket – nei kanske endnu mer fordi verden ser at England ikke er, hva det kanske troede at være eller ialfald bestræbte sig for at synes. (Aftenposten 3. juni 1916)

Tyskerne knytter britenes «verdensprestige» til deres uovervinnelige flåte, noe britene tar seg nær av. Britisk presse modererer da også tapet på føl-

gende måte, etter først å ha innrømmet nederlaget:

> Det fremgaar imidlertid af de officielle britiske beretninger, at den britiske flaade bare var overlegen efter ankomsten af den store engelske kampflaade,; men da turde tyskerne ikke længer fortsætte kampen, men skyndte sig saa snart som mulig tilbage til sine befæstede havne. […] Det maa være klart for alle, at det er absurd at betegne denne begivenhed som en tysk seir. Man pleier jo at tilkjende den seiren, som tilslut bliver herre paa krigsskuepladsen, og i dette tilfælde har den britiske flaade fremdeles herredømmet paa sjøen, medens tyskerne skyndte sig ind til havn for at undgaa en fortsættelse af kampen … (ibid)

I ettertid vet vi at den tyske flåte faktisk jaget den britiske på flukt etter store tap. Men tyskerne måtte gi opp å forfølge britene som hadde hele sin «Grand Fleet» på lur. Tyskerne ble derfor tvunget til å rømme tilbake til sine trygge havner og våget aldri senere å utfordre den britiske flåtens overmakt. Tyskland vant selve slaget, men britene vant neste trekk. Krangelen pågår imidlertid i dagevis i avisene, selv om Aftenpostens militære skribent er temmelig nøktern i sin analyse allerede 3. juni:

> Det udkjæmpede slag, som maa henregnes til det største, som nogensinde har fundet sted mellem panserskibseskadrer, har medført betydelig skade paa materiell og krævet en mængde menneskeliv paa begge de kjæmpendes side. Dog er ikke kampen paa nogen maade blevet afgjørende for nogen af parterne. Den forholdsvis mest skadelidte part – England – har større ressourcer i baghaand end Tyskland, saaledes at forringelsen i de to flaaders effektivitet, efter de oplysninger, som hidtil foreligger, maa siges at være nogenlunde proportional. (ibid)

Franske avisers tolkning er at britene ble lokket i en felle, og blant annet utsatt for «et hemmeligt minefelt» (Aftenposten 4. juni 1916).

I motsetning til slagene på Vestfronten, som kunne vare i måneder, var denne begivenheten over på et døgn. Likevel var tapene store. Britene mistet 7000 mann og 14 skip, mens tyskerne mistet 3000 mann og 11 skip (Sørensen, 2006: 132). Sjøfolkenes skjebne ble et tema som avisene skulle komme tilbake til med ujevne mellomrom i løpet av sommeren. Dette er et eksempel, fortalt av tre tyske matroser som ble reddet:

> Det blev en rædselsfund nat. Kampbulderet døde efterhaanden hen, men det meste af natten saaes der lanterner og lys rundt omkring, til ogsaa de forsvandt ved dagslysets frembrud. Der var meget sjø, saa flaaderne overskyllede uafladelig, og folkene paa dem rystede af kulde. Flere af disse var kun iført dreilstøi, saaledes bl.a. ogsaa den ene af de reddede. Allerværst var det naturligvis at høre paa kameraternes klager og veraab, efterhaanden som de gikk fra sans og samling og forsvandt i bølgerne. (Aftenposten 6. juni 1916)

«Endelig har den længe opdæmmede kampiver faaet en udladning»

Krigen til sjøs

Den fronten som lå utenfor den norske stuedøra, var krigen til sjøs. Det kanskje største rustningskappløpet mellom Storbritannia og Tyskland hadde i mange år handlet om å ruste opp marinene, og det er derfor kanskje litt overraskende at ikke havet ble mer avgjørende for utfallet av krigen. Sjøkrigen hadde få spektakulære slag og det var ingen sagnomsuste admiraler som ledet dem. Blokadepolitikken gjorde likevel sjøkrigen viktig.

Britenes ambisjon var å hindre den store tyske flåten tilgang til verdenshavene, noe som blant annet innebar at de tyske koloniene ble avskåret og lette å erobre for ententemaktene. Dessuten hadde blokaden til hensikt å sulte ut fienden.

De tyske flåteformasjonene var i all hovedsak låst til de europeiske havene – Østersjøen, Nordsjøen, Middelhavet og Svartehavet, mens den østerriksk-ungarske flåten ble sperret inne i Adriaterhavet av først den italienske og så den franske flåten. Det eneste

virkelig store sjøslaget fant sted utenfor Jylland på forsommeren 1916 og går i ettertid under navnet Jyllandslaget blant britene og Skagerrak-slaget blant tyskerne. Foranledningen for dette slaget var at den tyske flåten hadde vært mer eller mindre innesperret i to år. Nå ønsket den tyske admiralen Reinhardt Scheer å få den tyske marinen ut av dødvannet og lokke deler av den britiske flåten til kamp. Ideen var å bryte blokaden og skape større likevekt til havs mellom de to krigførende maktene. Slaget fant sted 31. mai, og dukker opp i norsk presse første gang 2. juni.

Den første meldingen er tysk, og Aftenposten kommenterer mangelen på informasjon fra britene gjennom å bruke tittelen «Endnu ingen engelsk melding» på en av sakene. Hovedkilden er den tyske admiralstaben, som fornøyd gjør rede for hvordan flåten har støtt på en «os betydelig overlegen del af den engelske kampflaade» og hvordan kampene falt gunstig ut for tyskerne som har ødelagt både slagskipet Warspite, panserkrysserne Queen Mary og Indefatigable samt flere torpedojagere. Selv har tyskerne bare tapt en liten krysser og et skip og noen flere er savnet. Berlin er i feststemning og tysk presse og tyske morgenaviser framhever hvor små tyske tap er i forhold til britenes. Aftenposten trykker også en dansk skildring, basert på beretninger fra danske fiskere som var i nærheten. «Ved 6 tiden var kanonaden saa sterk, at i talrige vestkystbyer klirrede ruderne.» En dansk damper fjernet seg hurtig da de så tyske dreadnoughts, kryssere og torpedojagere forfølge engelske skip og så hvordan granatene «susede omkring de engelske krigsskibe». Danskene oppgir at de hørte kanonader i fire timer. Også en norsk kaptein, på Haugesundsbarken «Ulrikken», melder om sterk kanonild: «Fra først af hørtes kanontorden agtenom tvers, men til slut hørtes den over styrbord baug. De kjæmpende har altsaa bevæget sig i nordøstlig retning, det vil sige indover mod land …» Aftenpostens militære medarbeider skriver:

> Efter lang tids stilstand i sjøkrigen, forsaavidt kamp mellem større, flaadeafdelinger angaar, er det nu endelig lykkedes de to mægtigste modstandere til sjøs at komme ind paa livet af hverandre. Endelig har den længe opdæmmede kampiver faaet en udladning. (Aftenposten 2. juni 1916)

Her gjentar kommentatoren mye av den tyske informasjon, men bemerker: «Det er ikke mulig efter bare at have set den ene parts fremstilling af begivenhederne at opgjøre sig nogen bestemt mening om, hvem der i virkeligheden har været den seirende i slaget. Man maa afvente det engelske telegram.» (ibid)

Tyskernes eufori øker ettersom dagene går. I riksdagen hylles flåten, og skolebarn får fri for å feire. Lokalanzeiger skriver:

> Den store seir har saa meget større betydning for os, fordi England er denne krigs ophavsmand og vedligeholder den, ikke bare fordi der er tilføiet dets flaade svære saar, og fordi bevidstheden om dens evne maa være rokket – nei kanske endnu mer fordi verden ser at England ikke er, hva det kanske troede at være eller ialfald bestræbte sig for at synes. (Aftenposten 3. juni 1916)

Tyskerne knytter britenes «verdensprestige» til deres uovervinnelige flåte, noe britene tar seg nær av. Britisk presse modererer da også tapet på følgende måte, etter først å ha innrømmet nederlaget:

> Det fremgaar imidlertid af de officielle britiske beretninger, at den britiske flaade bare var overlegen efter ankomsten af den store engelske kampflaade; men da turde tyskerne ikke længer fortsætte kampen, men skyndte sig saa snart som mulig tilbage til sine befæstede havne. […] Det maa være klart for alle, at det er absurd at betegne denne begivenhed som en tysk seir. Man pleier jo at tilkjende den seiren, som tilslut bliver herre paa krigsskuepladsen, og i dette tilfælde har den britiske flaade fremdeles herredømmet paa sjøen, medens tyskerne skyndte sig ind til havn for at undgaa en fortsættelse af kampen … (ibid)

I ettertid vet vi at den tyske flåte faktisk jaget den britiske på flukt etter store tap. Men tyskerne måtte gi opp å forfølge britene som hadde hele sin «Grand Fleet» på lur. Tyskerne ble derfor tvunget til å rømme tilbake til sine trygge havner og våget aldri senere å utfordre den britiske flåtens overmakt.

Tyske stormtropper i skyttergraven I Sedan, Frankrike i 1917.

Tyskland vant selve slaget, men britene vant neste trekk. Krangelen pågår imidlertid i dagevis i avisene, selv om Aftenpostens militære skribent er temmelig nøktern i sin analyse allerede 3. juni:

> Det udkjæmpede slag, som maa henregnes til det største, som nogensinde har fundet sted mellem panserskibseskadrer, har medført betydelig skade paa materiell og krævet en mængde menneskeliv paa begge de kjæmpendes side. Dog er ikke kampen paa nogen maade blevet afgjørende for nogen af parterne. Den forholdsvis mest skadelidte part – England – har større ressourcer i baghaand end Tyskland, saaledes at forringelsen i de to flaaders effektivitet, efter de oplysninger, som hidtil foreligger, maa siges at være nogenlunde proportional. (ibid)

Franske avisers tolkning er at britene ble lokket i en felle, og blant annet utsatt for «et hemmeligt minefelt» (Aftenposten 4. juni 1916).

I motsetning til slagene på Vestfronten, som kunne vare i måneder, var denne begivenheten over på et døgn. Likevel var tapene store. Britene mistet 7000 mann og 14 skip, mens tyskerne mistet 3000 mann og 11 skip (Sørensen, 2006: 132). Sjøfolkenes skjebne ble et tema som avisene skulle komme tilbake til med ujevne mellomrom i løpet av sommeren. Dette er et eksempel, fortalt av tre tyske matroser som ble reddet:

> Det blev en rædselsfund nat. Kampbulderet døde efterhaanden hen, men det meste af natten saaes der lanterner og lys rundt omkring, til ogsaa de forsvandt ved dagslysets frembrud. Der var meget sjø, saa flaaderne overskyllede uafladelig, og folkene paa dem rystede af kulde. Flere af disse var kun iført dreilstøi, saaledes bl.a. ogsaa den ene af de reddede. Allerværst var det naturligvis at høre paa kameraternes klager og veraab, ef-

terhaanden som de gikk fra sans og samling og forsvandt i bølgerne. (Aftenposten 6. juni 1916)

Ubåtkrigen: «Vi maa seile»

Den første norske skipsulykken rammet «Tysla» av Tønsberg som gikk på en mine 7. august 1914. Dette skapte ikke overskrifter. Da den første norske båten, «Belridge» – også den fra Tønsberg, ble senket av tysk undervannsbåt var det førstesidestoff i flere dager. «Belridge» hadde vært på vei fra New Orleans til Rotterdam og ble senket 19. februar 1915. Lenge var det uklart om skipet kunne ha gått på en mine, men det ble funnet en del av en torpedo i skipets forrom og Tyskland gikk med på å betale erstatning.

23. februar ble «Regin» fra Kristiania senket utenfor North Goodwin. Skipet var lastet med kull på vei fra Tynehavn til Bordeaux. Det var vanskelig å avgjøre sikkert om det dreide seg om en drivmine eller en undervannstorpedo og mange skipsforlis i denne perioden led samme skjebne. Fram til høsten 1916 var likevel de norske tapstallene begrenset. 144 nordmenn mistet livet i denne fasen av krigen. 31. januar erklærer Tyskland såkalt «uinnskrenket ubåtkrig», noe som rammet den norske handelsflåten og norske sjøfolk spesielt hardt. Til sammen døde rundt 2000 norske sjøfolk under den første verdenskrig og de fleste av dem gikk ned i mars–april 1917.

«Tyskland gikk med på å betale erstatning»

Dagen etter at ubåtkrigen erklæres melder Carl Holtermann fra Berlin om «ubetinget bifald saavel i pressen som blant alle folkets lag. Intetsteds hører man den mindste indsigelse, men heller ingen for tidlig hoveren, thi man ved, hvilke overordentlig alvorlige tider, der forestaar.» I USA er det panikk på børsen og raseri over sperringene. I England tar man i følge Kittelsen det hele med stor ro: «Alle engelskmænd ved, hvor fortvilet Tysklands stilling er, og betragter derfor de nye trusler som et tegn paa, at landets kræfter snart er udtømt. Baade de tyske statsmænd og hærførere er nu overbevist om, at det er umulig at opnaa seir. Tyskland har i virkeligheden allerede tabt spillet.» Fra USA meldes at Wilson er enig i at dette må være et uttrykk for en «fortvivlelsens politikk». Og: «Alting tyder paa […] at der forud for det endelige sammenbrud vilde udfoldes en barbarisme, som langt vilde overgaa, hva der er forøvet i krigens første afsnit.»

At krigen skulle vare i halvannet år til var det likevel få som hadde sett for seg.

4. februar er hovedoppslaget at USA bryter de diplomatiske forbindelsene med Tyskland, noe som ikke er uventet. Likevel er det ingen udelt begeistring å spore i de norske avisene: «Det er at frygte for, at krigen, hvis Amerika kommer med, vil blive ført med større hensynsløshed at begge de krigførende grupper, da ingen længere behøver at regne med nogen neutral stormagt.» (Aftenposten 4. februar 1917)

Den tyske ubåtkrigen var et tilsvar på britenes utvidete Nordsjøsperring og delvis begrunnet med nød – det tyske folk var i ferd med å sulte i hjel. Samtidig forsøkte Tyskland å vinne gehør for riktigheten av å fravriste Storbritannia herredømme på havet og i tysk retorikk var det mye snakk om «havets frihet». For nøytrale land som Norge klang dette hult, slik denne kommentaren i Aftenposten viser:

> For et lidet folk, hvis handelsflaade har voxet sig stor og sterk jevnsides med Englands sjøvælde – kanskje til dels netop ved dettes udstrækning til farvande, som før var usikre for koffardimanden, hvis flag har vaiet med samme rettigheder, som det engelske i britiske havne over hele jordkloden, fra Londons dokker til den mindste flække paa Afrikas eller Australiens kyst, hvis sjømænd har gaaet paa engelske skibe som paa vore egne; for et saadant folk er denne tale om, hva de neutrale vil vinde ved, at Englands sjømagt knækkes, noget uklar. (Aftenposten 13. mars 1917)

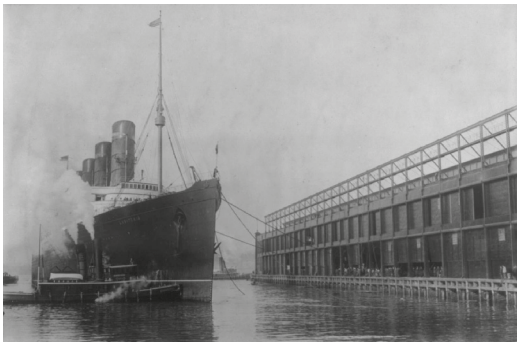

RMS Lusitania, muligens i ferd med å legge til kai i New York. Foto: George Grantham /Library of Congress.

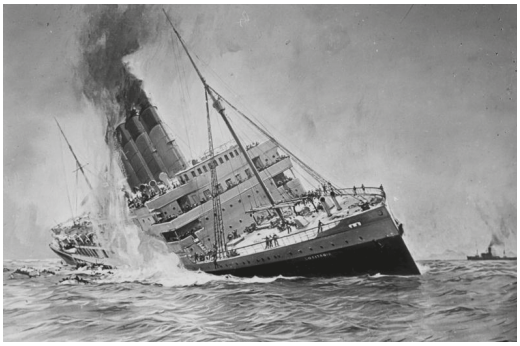

Maleriet «Untergang der Lusitania». Båten sank 7. mai 1915, etter å ha blitt torpedert av en tysk ubåt. Av de 1959 menneskene om bord overlevde 761. Foto: Deutsches Bundesarkiv.

Kommentaren kaller Tysklands intensivering av ubåtkrigen for «en bagholdskrig» som ikke gir begge parter like muligheter til å vinne. At den begrunnes med nød vekker bare delvis sympati:

> Men den «ret», som skabes du fra en saadan nød, bliver en meget skjør plante. Den vil ikke vinde menneskenes tillid, den «havets frihed», hvis grundvold hviler paa vragene af «Lusitania», «Svein Jarl», «Gurre» og «Storstad». (ibid)

«De øvrige druknede for deres øine»

Bortsett fra senkningen av den amerikanske passasjerdamperen «Lusitania», som var en sterkt medvirkende årsak til at det nøytrale USA bestemte seg for å gå i krigen på ententens side, viser kommentaren til de mange norske skipene som ble senket av tyske ubåter. Det nye med den utvidete ubåtkrigen var ikke bare at skip i den såkalte «faresonen» ble torpedert, men at det skjedde uten varsel, slik at sjømennene ofte ikke rakk å komme om bord i redningsbåtene. Bergensdamperen «Gurre» er en av dem som fikk bred omtale, her fra sjøforklaringen:

> «Gurre» sank i løbet af 20 sekunder, og det blev ikke tid for alle, som var under dæk, at komme op. De, som kom sig op paa dækket, blev kastet over bord af sjøerne. De forsøgte at svømme bort til en livbaad, som drev med bunden i veiret, men det var bare tre som greiede det, nemlig førstemaskinisten, som blev hardt saaret ved explosionen, andenmaskinisten, messegutten og skibshunden. De øvrige druknede for deres øine. […] Efter tre timers forløb kom ubaaden tilbage og tog sig af de forforsne sjømænd. De var da meget medtaget af strabaserne. Ubaadchefen talte meget godt norsk. Han spurgte Kronhaug [maskinisten] hvorfor de gikk med kontrabande til England. «Vi maa gjøre det for at faa kul fra England», svarede Kronhaug. «Dere kan faa kul fra Tyskland», sagde ubaadchefen. «Men», lagde han til. «dere har jo en fuldstændig engelsk regjering i Norge». (Aftenposten 6. mars 1917)

Mannskapet på «Gurre» ble plukket opp av den tyske ubåten og behandlet pent, men det dukket også opp stadig flere historier om ubåter som skyter på livbåtene og om forfrosne sjøfolk som ror for livet i 10–15 timer for å komme i sikkerhet. En av de tøffeste i vårt utvalg har tittelen «Havets rædsler» og handler om skipet «Lars Kruse» der 11 av mannskapet druknet og seks frøs i hjel. Bare åtte ble reddet:

> Det var 10 graders kulde. De unge gutter skreg af smerte og fant døden i løbet af faa timer paa grund af kulden. Snart efter, frøs der atter to mand

i hjel, tredje maskinmester blev sindssyg og døde om morgenen. Hans nygifte hustru er nu sindssyg. Efter 14 timers ophod i vandet blev maskinmester Møller reddet – halvdød af kulde. (Aftenposten 12. april 1917)

I Lillesandsposten finner vi i hver eneste utgave overskriftene «Nye sænkninger», «Dagens sænkninger» eller bare «Sænkninger». Her lister avisen opp hvilke norske skip som har gått ned, hvem som eier dem og om mannskapet er reddet eller ikke. Utenlandske skip listes også, men med færre detaljer. Da Lillesandsbarken «Norma» også blir torpedert, får dette naturlig nok store og detaljerte oppslag:

«Da bark «Norma» blev torpedert.»

Besætningen paa staalbarken «Norma» av Lillesand, som den 1ste marts blev sænket av en tysk u-baat har avgit sjøforklaring i Bergens sjøret. «Norma» seilte den 3dje februar fra Savannah med en ladning oljekaker til Aarhus og man hadde om bord ikke faat nogen meddelelse om den tyske blokkade før avreisen. Den 1ste marts var man 20 kvartmil øst til nord av Shetlands nordspits, da kapteinen ved 1-tiden fik øie paa noget forut. Han og styrmanden tok det i øiensyn gjennem kikkerten og belv enige om, at det maatte være en tysk u-baat.

«Man led frygtelig i den høie sjø og den strenge kulde»

Da han ventet at bli praiet for undersøkelse gav han ordre til at styrbords livbaat skulde gjøres klar. Like efter at man var begyndt hermed suset en kugle gjennem store mersseil. Den næste kugle rammet fortaljen, som styrbords livbaat hang i og skar den over. Baaten faldt paa næsen og kapseiste med den følge, at fire mand, som var i den faldt ivandet. En av dem, stuert John Knudsen, saa man ikke mere. De tre andre kom sig imidlertid op paa hvælvet; man fik nemlig frigjort baaten ved at kappe agtertaljen. Man forsøkte saa at sætte ut babords livbaat. Mens man holdt paa hermed fortsatte u-baaten skytningen. En kugle rammet livbaaten og en av mandskapet, Iver Fiskevik, blev saaret idet han fik skulderen oprevet av splinter fra baaten. Man hadde om bord indtryk av at kuglerne var rettet mot stormasten. Hvis denne var blit rammet, vilde hver eneste mand af besætningen være omkommet, idet alle var agterut, beskjæftiget med at sætte baaten ut og skibet laa for babords seil. Masten vilde saaledes ha faldt over agterskibet.

Man fik babords livbaat sat paa vandet og fik reddet de 3 paa hvælvet. U-baaten gikk sin vei og skibet sank i løpet av 10 minutter. Man led frygtelig i den høie sjø og den strenge kulde. Særlig hadde den saarede og de som hadde været i vandet vanskelig for at klare sig. (Lillesandsposten 13. mars 1917)

Sjøfart var blitt farligere, men samtidig var det gode penger å tjene der. Hyren for sjømenn steg og mange redere var villige til å traffikere farlige farvann. Spørsmålet om hvem som spekulerte i sjøfolkenes liv vakte også en viss debatt i avisene. Et krav som vokste seg stadig sterkere var spørsmålet om å heve erstatningen for sjøfolkenes etterlatte. I Aftenposten finner vi et eksempel på en kommentator som forsøker å finne en middelvei. Han mener at mange redere viser borgerånd, men avslutter med en oppfordring til å støtte de som ofrer mest – nemlig sjøfolkene:

> Rederne bør derfor sørge for, at erstatningen bliver saa stor, at enhver familieforsørger, som omkommer ved krigsforlig, kan gaa i døden, hvis dette er uundgaaelig, med den opløftende tanke, at hans efterladte faar en livrente, som sammen med krigsforsikingspensionen svarer svarer til mindst 60 pct. af den hyre, han oppebar i tjenesten, da han omkom. (Aftenposten 9. mars 1917)

Redaktør Diesen kaster seg også inn i debatten på

Dagens sænkninger.

"Breid" af Porsgrund, "Sørland" af Haugesund og "Tordenvore" af Farsund.

Besætningerne reddet.

Vicekonsulatet i Lerwick har telegrafisk indberettet til Udenrigsdepartementet, at dampskibet »Breid« af Porsgrund er sænket den 11te om eftermiddagen. Hele besætningen er i god behold landsat i Lerwick.

»Breid« var paa 1062 bruttoton og bygget ved Nylands verksted i 1898. Det tilhørte a/s. Borgestad, Gunnar Knudsen, Porsgrund.

•

Vicekonsulatet i Funchal indberetter, at dampskibet »Sørland« af Haugesund er torpederet 160 miles sydvest af Ushant. Hele besætningen er reddet. De fleste er kommet til Newyork.

»Sørland«, ex. »Staintondale«, maalte 2472 bruttoton og var bygget i Shields 1896. Det tilhørte aktieselskabet af samme navn med H. M. Wrangell & co, a/s., Haugesund, som disponerende redere.

•

Generalkonsulatet i Bilbao telegraferer til Udenrigsdepartementet, at dampskibet »Tordenvore« af Farsund er sænket 9de ds. 18 mand af besætningen er kommet til Riga.

»Tordenvore«, ex. »Pearl«, var paa 1565 bruttoton og bygget i S. Shields 1884. Det tilhørte a/s. Tordenvore, Lundegaard & Stray, Farsund.

Rundt 2000 norske sjøfolk mistet livet under den første verdenskrig, de fleste som følge av Tysklands ubåtkrig. Våren 1917 var ubåtangrepene så hyppige at avisene etablerte spalter med titler som «Dagens sænkninger». Dette eksempelet er fra Aftenposten 15. juni 1917.

kapteinenkenes side. Han mener de bør slippe å gå så kraftig ned i levestandard som mange ble nødt til. I en serie kommentarer viser han til enkeltskjebner som han bygger opp en harmdirrende sympati for.

I tillegg pågår diskusjonen om hvordan sjøfolkene bedre kan sikres, for eksempel ved motoriserte og bedre utstyrte livbåter. Lillesandsposten melder for eksempel om båtmanøvre der sjøfolk trener på torpederinger:

> Det kan spille om sekunder for at komme bort fra skibet, naar dette er gat på mine eller er torpedert, og under saadanne omstændgheder gjælder det at faa baaderne ud i en fart og at disse er i fuld sjødygtig stand. Sjøfartskontorets folk slipper intet skib ud herhjemmefra uden at alle livbaader er undersøgt og reglerne om baadmanøvrers afholdelse indskjærpes stadig. (Lillesandsposten 16. februar 1917)

«Vi sender dig her uden omsvøp og snak – en hjertelig tak!»»

Det er vanskelig å spore noen uenighet i sak når det gjelder forholdene for norske sjøfolk, og at de oppnår en viss heltestatus er dette diktet fra Lillesandsposten et eksempel på:

Den norske sjømand.
Du sjømand som seiler paa gyngende hav
Og venter hver time et skud og en grav
vær hilset fra hele vort Norges land
du modige mand!

Du svikter os ikke og lar os i nød
du vaager dit liv for vort daglige brød
Men roser vi daaden, saa svarer du slikt:
- Det er kun min pligt!

Gud signe din vei over bølgerne blaa
Vi nordmænd som trygge paa landjorden gaa
Vi sender dig her uden omsvøp og snak
- en hjertelig tak! (Lillesandsposten 19. mars 1917)

Også i denne perioden er Aftenposten mer tilbøyelig til å kritisere regjeringen, mens Lillesandsposten forsvarer den. Politisk er et av de sentrale spørsmålene i denne perioden om det burde dannes en samlingsregjering. Dette er Venstre helt imot og Lillesandsposten påpeker hvilket dårlig internasjonalt inntrykk den stadige kritikken av regjeringen gjør:

> Tiltrods for at der ikke med nogen ret kan tvistes om, at regjeringen har udført et meget dygtig arbeide er opstaat forskjellige vanskeligheder, som publikum har ondt for at forsone sig med. […] udad virker disse stadige angreb paa landets styre selvsagt meget skadelig og svækkende; idet de udenlandske regjeringer kan tro, [at] de staar splittet om de krav, som vedkommende regjeringer stiller til os. (Lillesandsposten 16. februar 1917)

I september 1918 blir det klart at norske sjømenn som overlever krigsforlis skal få etterbetalt tre måne-

ders hyre fra krigsforsikringen for hvert forlis de utsettes for. Men dette gjelder ikke med tilbakevirkende kraft. Sjøfolk som forliste i 1917 og som er «økonomisk uheldig stillede» får dyrtidstillegg.

Dyrtid!

Dyrtiden er i 1917 et stadig tilbakevendende tema i avisene – ikke så mye som diskusjonstema, men i form av meldinger om hvordan knappheten på ulike varer brer om seg. Vi finner referanser til dyrtiden også tidligere, som når en statstjenestemann klager på lønningene i Aftenposten 15. mai 1916: «Fem eller ti pct.s lønstillæg er man jo svært lidet hjulpet med, naar husholdningsudgifterne er steget med 50-60.» og når de melder om kjøttløse dager – men averterer for fisk: «Fisk er ogsaa noget af det billigste vi har, og som bekjendt indeholder den saa meget af de vigtigste stoffe for ernæringen, at den i stor udstrækning kan erstatte kjød.» (Aftenposten 30. januar 1916).

Meldingene blir imidlertid bare hyppigere og hyppigere. Brenselsituasjonen begynner å bli vanskeligere – noe som for øvrig også er en viktig begrunnelse for skip som går inn i faresonen – for å få kull fra England. Når kullbeholdningen synker, rammer dette kommunale bad, gatebelysningen og skolene i Kristiania.

«Klag mindre! Taal litt mere!»

Lilllesandsposten trykker mange og lange artikler om settepoteter, korn, kaninhold og hvordan man ikke bør skrelle poteter når de kokes slik at de kan holde best mulig på næringsinnholdet. Mot slutten av krigen er dette trekket enda mer framtredende, som i denne artikkelen fra september 1918 som viser hvordan mat skaper spilttelse under dyrtiden. En fiskehandler blir kritisert i Lillesands Tidende for å ha stengt ute noen fiskere fra Homborsund som skal ha solgt fisk til Grimstad i stedet for Lillesand. Lillesandsposten trykker et innlegg fra lederen av Vestre Molands Fiskeforening som forsvarer fiskehandleren varmt og maner til ro i rekkene:

> [Fiskehandleren] kan expedere hele deres fangst. Det er noget andet end at ligge ved bryggen hele dagen og kanskje faa solgt tredjeparten, mens resten blir utskjemt og maa kastes ut. Hva fiskeforsyningen til vinteren angaar lar det intet nytte med disse avisartikler; det vækket bare forargelse og splittelse. I en saa vigtig sak maa der samarbeide til. Det er ingen hjælp i at den ene part hakker og skjælder paa den anden; det gjør bare vondt værre. Nu er det saa, at Lillesand trænger fiskerne og ikke omvendt. (Lillesandsposten 3. september 1918)

Selv om Lillesandsposten er sterkt opptatt av å mildne dyrtidens effekter med gode råd om alt fra havrelus til hvordan ugress kan brukes mer fornuftig, så trykker den også jevnlig artikler som kan bidra til den moralske rustningen av befolkningen. Ikke sjelden er slike artikler sakset fra andre norske (og fortrinnsvis Venstre-) aviser. En slik artikkel er hentet fra avisen Hadeland og handler om hvordan folk i Norge har sluppet billigere enn i andre land, men at ingen klager mer enn nordmenn. Artikkelen slår fast at krigen skaper «grund til nogen misnøye», men at det er lagt fra savn til nød:

> Disse sterke uttryk som nød, sult, hunger, der er i sin almindelighet rent for voldsomme, og naar de brukes, er det ikke fordi de dækker virkeligheten, men fordi de gjør sig i agitatorisk virksomhet. Klag mindre! Taal litt mere! Tænk paa millionerne i utlandet. Mange steds eier de snart bokstavelig talt ikke klær paa kroppen. (Lillesandsposten 6. september 1918).

Og de som jamrer aller mest er ifølge avisen Høyrefolk, som særlig klager over forbudspolitikken:

> Kva puslar so det norske høgre med i kriseaari? Med aa jamra fraa morgen til kveld og natt med over at det vart sett stenge for alkoholstraumen. Og over at norske bygder fekk norske namn. Held so denne hjammeren maal med hendingane der ute? Der forbods- og nasjonalitetstanken skyt vokster som aldri fyrr? (Lillesandsposten 6. september 1918).

Lillesandsposten mener dessuten at Aftenposten slår politisk mynt på dyrtiden, blant annet ved å trykke en artikkel om en 70 kilos potetsekk som skulle til statsmnister Gunnar Knudsen, men som ble beslaglagt fordi den var for tung. Grensen for poteter til privat forbruk er 50 kilo, og statsministeren fikk beskjed om at han kunne få utlevert resten hvis han betalte maksimalpris. Lillesandsposten avviser at det dreier seg om svindel og skandale fra statsministerns side og fastslår at Knudsen senere forærte de overskytende potetene som settepoteter til Kristiania. «Denne gave blev mottat, og statsministeren fik verken poteter eller penger.» Artikkelen avsluttes med en forraktfull kommentar om Høyres strategi: «Det er en stor tid vi lever i. Og det er en spændende, alvorlig valgkamp Høire fører for sine ideer. Maatte denne potetsæk faa et langt liv!» (Lillesandsposten 13. september 1918)

Men Lillesandsposten tar også i tu med sine bysbarn og deres sløseri – for eksempel av drivstoff:

> Det er ikke ret det der. Det er midt paa søndagen. En frisk nordvest staar ut byfjorden. En kunde faa fart paa sjægta om en saa bare lettet litt paa trøien end si tok nogen aaretak. Men – paff, paff – der kommer en sjægte unna vinden med en mand om bord og det en som tankeløst lar motoren forbruke den petroleum som trænges saa hardt til belysningen i hus og hytte paa landjorden. Slik er misbruk. Og det vækker med rette forargelse. (Lillesandsposten 17. september 1918)

«Maatte denne potetsæk faa et langt liv!»

Fram til krigen begynner å gå mot sin definitive slutt i september 1918, er det mat og avholdssakens framtid etter krigen som dominerer nyhetsdekningen i Lillesandsposten. 24. september trykker avisen en liten notis om hvordan de allierte nå angriper tyskerne på tre fronter, hvordan bulgarerne har lidd nederlag i Makedonia og at britene har slått tyrkerne i Palestina.

Først 8. oktober har krigsbegivenhetene begynt å gjenvinne sin sentrale plass i Lillesandsposten, og da i form av en følelsesladet kommentar hentet fra Østlændingen. Den handler om Østerrike som ønsker fred, men som ikke blir hørt:

> Østerrik vil gaa til fredsunderhandling. Østerrik er træt. De store blodtapninger under russiske og italienske offensiver drar efter. Ærnæringsspørsmaalet er stadig vanskelig. Og enigheten mellem alle de forskjellige folkeslag riket bestaar av, er ikke bedre end den har været. Jo – det vilde nok være godt for Østerrik at faa fred. Det er ingen av dets fiender som vil underhandle. Wilson sier nei – et stort kvast nei. Lloyd George svarer ogsaa nei – kalt og rolig. Frankrike knytter bare næven og biter tænderne i hop. Slig er utsigterne for det østerrigske fredstilbud. (Lillesandsposten 8. oktober 1918)

Ifølge artikkelen kommer krigen til å fortsette til Belgia får sin frihet. Og ved krigens slutt analyserer nå avisen krigsutbruddet på følgende måte:

> Hver stormagt har gjerne sin flek paa samvittighetene. Østerrik har Serbien. Tyskland har Belgien. Serberne hadde litt stormagtsdrømme. Det tirret Østerrik. Et Stor-Serbien vilde jo med al sandsynlighet føre til at Østerrik raknet op i sømmene. (ibid)

Kommentatoren mener Østerrike delvis kan unskyldes for sine handlinger i 1914, men at det samme ikke gjelder Tysklands invasjon i Belgia:

> Vi smaa nationer i verden blir gjerne beskyldt for at være for mye «engelskvenlige». Det er en misforstaaelse. Det er Belgiens skjæbne som har grepet os – ja rystet os – «I dag mig – i morgen dig», staar der jo i ordsproget. (ibid)

At store nasjoner som Storbritannia og USA også blir harme over dette vekker glede hos «smaafolk i verden», avslutter kommentaren.

Parallelt begynner avisene å argumentere for at de ekstraordinære forholdene man har levd med under krigen ikke bør vare ved når den tar slutt. Dette

Den tyske keiser Wilhelm II var ofte på besøk i Norge i årene før første verdenskrig. Like før krigsutbruddet befant han seg i landet på cruise. Her sammen med kong Haakon VII.

gjelder ikke minst statens rolle, slik denne kommentaren sakset fra Tunsbergeren slår fast:

> Denne ekstraordinære tid har nødvendiggjort en masse forføininger fra statens side. Staten har grepet ind i mange forhold, som før har været helt overlatt til den private foretagsomhet, – optraadt som kjøper og sælger, som skibsreder, som mølleeier osv. Staten er blit driftsherre i en utstrækning, som den normalt ikke bør være. (Lillesandsposten 29. oktober 1918)

«Det habsburgske monarki er nu i fuld opløsning»

Artikkelen forutsetter at ting vil gå tilbake til «det normale» når krigen er over – altså at staten må begynne å avvikle og la de private gjøre det de gjør bedre enn staten. Sosialistene mener staten har gjort for lite, Høyre at den har lagt seg i for mye. Venstres mellomposisjon presenteres – ikke overraskende – som den beste.

Krigen tar slutt: Revolusjon og kaos

11. november 1918 regnes som den formelle sluttdatoen for den første verdenskrig, selv om slutten kom gradvis. Fra slutten av september og utover i oktober kapitulerte stadig flere av Tysklands allierte og tyske soldater ble drevet fra skanse til skanse. Vi kan derfor ikke snakke om én tysk overgivelse, men flere. Den dramatiske og etter hvert svært uoversiktlige situasjonen førte også med seg at utenriksstoffet gjenerobret plassen som det ledende nyhetsstoffet i avisene.

Aftenpostens dekning fylte gjerne flere sider både i morgen og ettermiddagsutgaven. Lillesandspostens meldinger var færre og korte, men som oftest tett-

pakket med informasjon. Hvilke begivenheter som ble fulgt systematisk varierte sterkt, og vi må anta at avisens redaktør tok det for gitt at Lillesandspostens lesere også hadde andre informasjonskilder som kunne gi kontekst til en melding som denne:

> Det habsburgske monarki er nu i fuld opløsning. Keiser Karl har forsøkt at redde det som reddes kan, ved at tilby deling efter natonalitet med selvstyre for 4-5 nye riker under fællesledelse av keiseren. Men betingelserne tilfredsstiller ikke selvstendighetskravene, slik som disse nu vokser sig sterkere og sterkere for hver dag.
>
> Den vestlige del av Belgien er nu befriet. Tyskerne trænges ogsaa tilbake paa de andre dele av den lange vestfront, men retræten foregaar i orden. (Lillesandsposten 22. oktober 1918)

Stadig oftere ser vi også at avisene trykker krav, ønsker og drømmer om hvordan verden bør se ut etter krigen. Lillesandsposten gjengir for eksempel en artikkel fra Vælgeren som hevder at Norge fortjener oppreising fra Tyskland etter krigen:

> Norge, som ved en umenneskelig og folkeretsstridig u-baatkrig er paaført saa store tab av skibe og menneskeliv, har retmæssig krav paa opreisning. Og vi tror at de allierte vil forstaa vore retfærdige krav og føre dem gjennem. Vore dræpte sjøfolks liv og blod kan ikke erstattes; men desto mer uavkortet maa det kræves at Tyskland med skibe erstatter hva det har sænket av vor handelsflaate, og at der likeledes ydes fuld erstatning for de varer som er sendt tilbunds. Norges sjøfart er landets stolteste næring, og den kan i tiden efter krigen saa større betydning for vort folks velstand og velvære end nogenlunde tidligere. Hovedsaken til tyskernes sænkning av vor handelsflaate er vel den at de vilde svække os som konkurent efter krigen; derfor er erstatning med tyske skibe desto mer vigtig og nødvendig. (Lillesandsposten 15. oktober 1918)

«De siste krigsukene var spesielt dramatiske»

De siste krigsukene var spesielt dramatiske, ikke minst fordi keiser Wilhelm nektet å innse at slaget var tapt. 25. oktober hadde han sparket general Erich Ludendorff, som sammen med feltmarskalk Paul von Hindenburg hadde vært en av Tysklands fremste krigsarkitekter. Den sterkt deprimerte Ludendorff sa til sin kone samme dag at Tyskland neppe ville ha verken keiser eller keiserrike igjen om fjorten dager og nå så det ut til at han skulle få rett (se for eksempel Best 2008:22).

I Tyskland brer urolighetene om seg. Stadig flere soldater deserterer, stikker seg vekk i skogene eller nekter å vende tilbake til fronten etter endt permisjon. I marinen er det tilløp til mytteri – dels på grunn av krigstrøtthet, men ikke minst på grunn av matmangel. Soldatenes rasjoner ble stadig mindre i løpet av den siste krigshøsten. I by etter by vinner revolusjonære sosialistiske krefter politisk fotfeste og keiseren flykter til slutt til Belgia, fordi han føler seg utrygg i Berlin. Ved den tyske hærens hovedkvarter i Spa drømmer han en kort stund om å lede troppene i et siste slag, og gjerne dø som en stolt hærfører. Han var også inne på tanken om å bruke hæren mot sin egen uregjerlige befolkning og mye tyder på at keiseren hadde en svært urealistisk oppfatning av stillingen (se for eksempel Stone, 2008 og Best 2008). I pressen verserte det nesten daglig rykter om at keiseren har abdisert eller snart kommer til å gjøre det, men det er delte oppfatninger om på hvilken måte det tyske lederskapet og muligheten for en god fredsløsning henger sammen.

På alliert side vokste selvtilliten, og ententemaktene begynte å diskutere krigsoppgjøret sammen med USA. Da Tyskland erklærte uinnskrenket ubåtkrig i begynnelsen av 1917, trodde ikke tyskerne at USA ville blande seg inn i krigen, og de anså sine egne ubåter som en så stor trussel at den ville virke avskrekkende. Slik gikk det ikke. Riktignok måtte ententen vente et år på forsterkninger fra USA, først og fremst fordi under 150 000 mann var innrullert i den regulære amerikanske hæren da krigserklæringen kom. Men

i mars 1918 så bildet annerledes ut. Nå hadde over 300 000 amerikanere nådd Frankrike, de første av 1 300 000 som skulle settes inn i august. Ingen hadde mistet livet på grunn av fiendtlige handlinger under overfarten (Keegan 1999: 401).

At USA kunne pøse på med flere hundre tusen friske og opplagte amerikanske soldater bidro sterkt til å knekke de siste store tyske vår- og sommeroffensivene og det ga også franske og britiske soldater nytt mot. Det er imidlertid først i høstmånedene vi finner amerikanske soldater nevnt spesielt i de norske avisene. Det kanskje aller viktigste nyhetsbidraget fra USA i denne perioden er president Woodrow Wilsons 14 punkts plan for en fredsavtale som han hadde lansert allerede 8. januar 1918. Fra begynnelsen av oktober hadde det vært kontakt mellom tyskerne og Wilson om den amerikanske presidentens plan for en varig fred. Disse punktene spente fra at Tyskland skulle rømme alle besatte områder både i øst og i vest, gå med på friere internasjonal handel, nedrustning, innlemme Russland i internasjonalt samarbeid og i ulike grad innrømme nye nasjoner deres suverenitet. I disse 14 punktene lå også startpunktet for Folkenes Forbund, en overnasjonal størrelse som skulle «skape gjensidige garantier for alle store og små staters politiske uavhengighet og territoriale ukrenkelighet» (Sørensen 2005:290).

«Den gamle verden er faldt sammen»

Det skulle imidlertid drøye før Tyskland inngikk våpenhvile. Bulgaria var først ut, 25. september. Deretter fulgte Tyrkia og det osmanske riket. 4. november sto Østerrike-Ungarn for tur.

Ingen norske aviser tviler på at Tyskland snart vil følge etter. Lillesandsposten kommenterer fredsforhandlingene mellom Tyskland og USA på en måte som etablerer et viktig skille mellom tysk lederskap og det tyske folk. Her slutter avisen opp om synet på keiser Wilhelm og hohenzollerne som det store fredshinderet og Ludendorff beskrives som en de facto diktator. Mot dem har folkeviljen lite å stille opp med:

> … det tyske folk har i hvert fald i den nuværende krig ingen mulighet for at tvinge de militære myndigheter i riket til at føie sig i folkeviljen; kongen av Preussens magt til at lede rikets politikk er usvækket, og det avgjørende initiativ er fremdeles i hænderne paa Tysklands hittil værende herrer. […] Stemningen i Tyskland er nu efter nederlaget i verdenskrigen overordentlig ophidset. Keiserens, dynastiets abdikation kræves uforblommet fra de forskjellige hold, og landet synes sterkt paa vei fra den politiske til den sociale revolution. […] Med det gamle Østerrike styrter det tyske rikes kontinentale politikk fuldstændig sammen – den som strakte sig fra Hamburg til Bagdad. Den gamle verden er faldt sammen. (Lillesandsposten 5. november 1918)

Heller ikke Aftenpostens kommentator Einar Woxen har mye til overs for keiseren. Woxens kommentarer fyller igjen spaltene med jevne mellomrom og her foreslår han at keiserens rasende undersåtter selv bør få ta hånd om ham: «Nogen folkeleder har han aldrig været og bliver han endnu mindre, efterat al glansen nu er gaaet af den skinnende rustning […]. Hvorfor saa ikke lade tyskerne selv ordne sig med ham, som de bedst lyster?» (Aftenposten 6. november 1918)

Aftenpostens militære medarbeider mener at krigen nå definitivt er på hell – Tyskerne er slitne og krigstrøttheten er stor. Det som gjenstår nå er «mer et arbeide for diplomatiet end for militæretaten», skriver han.

I en annen artikkel anslår Aftenposten at Tyskland har mistet 250 0000 mann siden januar 1918 og at de ikke har «en eneste virkelig frisk division i reserve, og pauserne, som divisionerne faar til at hvile ud i, er nedsat til 9 dage. De sendes tilbage til kampfronten uden at faa erstattet de tab, de har lidt i de foregaaende kampe.» (Aftenposten 4. november 1918). Nyhetsbyrået Wollf melder om systemskifte i Tyskland

og at det er slutt på sensuren som «har været lige ubehagelig for forfattere og forelæggere som for aviser».

I Frankrike forlater de tyske soldatene distrikt etter distrikt og Frøis Frøisland følger i fotsporene deres:

> Det første indtryk af hele den franske og belgiske befolkning er en umaadelig glæde, en dyb bevægelse og en næsten religiøs taknemmelighed over endelig at være blevet befriet fra tyskernes aag. Overalt i byerne blev vi straks omringet af søndagsklædte indbyggere, som bar blomster og flag som paa festdage. Byerne var smykket med flag i alle de allieredes farver. […] Jeg lagde straks merke til, at de fleste af dem, særlig kvinderne, saa meget daarlig ud, blege og rynkede. Befolkningens forsyning med levnetsmidler var meget slet, og priserne var høie. (Aftenposten 5. november 1918)

Frøisland er opprørt over de store ødeleggelser tyskerne har etterlatt seg, industriområder er ramponert, kunstverk er ødelagt og stjålet, kaoset er voldsomt. Hele den utenrikspolitiske arena er preget av kaos. I avisene leser vi om opprettelsen av en tsjekkoslovakisk republikk, uroligheter i Ungarn, om USA som vil sikre Romanias territoriale og politiske rettigheter. Om tyske kvinner som forlanger stemmerett og keiser Wilhelm som omsider abdiserer. I Bucuresti arrangeres det tyskfiendtlige demonstrasjoner. I København rapporteres det om bolsjevikisk aktivitet. Bayern blir republikk. Det opprettes soldater-, arbeider- og bonderåd i by etter by og opprør brer om seg i Hannover, Køln, München, Braunschweig og Magdeburg. Arbeiderreisning i Zürich.

«Det frygtelige folkemord er snart slut»

Aftenposten benytter seg i økende grad av den sosialistiske avisen Vorwärts som kilde. 8. november offentliggjør de et opprop fra det sosialdemokratiske partiet der det heter: «Det frygtelige folkemord er snart slut. Det kan ikke være tale om at fortsætte det videre. Freden kommer. Den stiller arbeiderklassen foran den sværeste politiske og økonomiske opgave.» Avisen understreker at nye makthavere vil verne om demokratiet, men for at dette skal la seg gjøre må folk bevare roen:

> «Bevar derfor disciplin, enighed, besindighed og organisation, lad os ikke faa russiske tilstande, men gaa helt sluttet fremover mod maalene; Demokrati og socialisme.» (ibid)

Samtidig framhever Aftenposten nettopp det motsatte, og legger i flere artikler vekt på hvordan opprøret fører med seg anarki, «mishandlinger og mord» (9. november) og rans- og hærverksbølger som følge av at tidligere fanger nå er satt på frifot. 10. november kaller Aftenposten opprøret for «revolusjonen i Tyskland».

11. november trer våpenhvilen i kraft og skytingen opphører. Tyskland har tapt krigen og sosialisten Ebert har erstattet rikskansleren. «Krigen slut.», skriver Lillesandsposten som kommenterer de alliertes betingelser slik: «De maatte bli haarde, skulde freden bli sikret for godt.» I likhet med Aftenposten er Lillesandsposten mer preget av bekymring for den politiske utviklingen i Tyskland enn glede over at krigen omsider er slutt:

> Forresten er alt i opløsning nu i Tyskland. Keiser og konger abdicerer eller avsættes, revolutionens bølger velter hen over det store riket, den ene regjering avløser den anden, og man vet snart ikke om der længer eksisterer nogen centralmyndighet som kan forhandle om fred paa hele rikets vegne.

Begge aviser frykter en revolusjon etter russisk mønster i Tyskland og 12. november analyserer Aftenposten sine tyske kollegers reaksjoner slik:

> Det er paafaldende, hvor forsigtig den borgerlige presse omtaler de revolutionære begivenheder. «Vossische Zeitung», som tidligere ikke har været fri for altyske tilbøieligheder, er nu blevet saa radikal, at den slutter sig til kravet om indkaldelse af en konstituerende nationalforsamling, bygget

paa almindelig stemmeret for baade kvinder og mænd. «Berliner Tageblatt» fremhever i en ledende artikel, at arbeidernes og soldaternes krav ikke er præget af en radikal bosjevikisk aand. Der er ikke tale verken om konfiskation af privateiendom eller om en blodig terror. […] Dette blev skrevet fredag, og «Berliner Tageblatt»s opfatning er sikkert en anden i dag, hvis de nye magthavere overhovedet tillader bladet at have nogen mening. «Deutsche Tageszeitung» er den eneste avis, som vover at fordømme revolutionsbevægelsen: «Anarkiet, ikke revolutionen, hæver sit bloddryppende hoved og slipper alle dyriske instinkter løs. Ikke proletariatet, men pøbelen har seiret.» (Aftenposten 12. november 1918)

13 november ber Tyskland om fredsforhandlinger snarest mulig, og Aftenpostens titler og undertitler er omsider optimistiske: «Wilson lover det tyske folk virksom hjælp.» «At seire med vaapen i haand giver bare en midlertidig seir, at overvinde verden ved at vinde dens agtelse er at gjøre en varig erobring.»

«hæver sit bloddryppende hoved og slipper alle dyriske instinkter løs»

Franske presseuttalelser om freden gir likevel noen forutanelser om det som skal komme. Frankrike vil ikke «bære krigens byrder» og sier det i klartekst:

Man kan være rolig, skriver [Matin], Tyskland skal komme til at betale alt hva det bør betale. Det er ikke vort tapre folk, som skal bære krigens byrder. For øieblikket hengiver hele den civiliserede verden sig uforbeholdent til den store glæde og triumf over militærmagten, men i morgen skal vi til at begynde arbidet med at reise en holdbar bygning for en fri retfærdig menneskehed. (Aftenposten 13. november 1918)

Og den tyske pressen er lite optimistisk. En ting alle kan være enige om, uansett politisk farge, er at de foreløpige fredsbetingelsene ikke ser lovende ut:

Deutche Tageszeitung: Den tilintetgjørende krigsskadeerstatning og tabet av vore kolonier vil bringe os i en saa frygtelig stilling, som vi endnu aldrig har staaet overfor. Regjeringen maa give folket klar og utvetydig besked om, hva den har til hensigt at gjøre for at forebygge den store katastrofe, som truer os.

Vorwärts: Disse betingelser er i sandhed frygtelige. Men efter det gamle systems fuldstændige sammenbrud havde regjeringen intet andet at gjøre end at antage betingelserne og forsøge ærlig at opfylde dem.

Tägliche Rundschau betegner betingelserne som uhyrlige. Efter opgivelsen af de frugtbare egne i vest og navnlig i øst, som hidtil for en stor del har sikret folkeernæringen, og efter soldatermillionernes hjemkomst fra felten er hungerblokadens fortsatte iverksættelse, som kan medføre en fuldstændig trafikstans, en djævelsk plan, hvis gjennemførelse ikke alene vil have hungersnød, men ogsaa stadige revolutioner tilfølge. (Aftenposten 13. november 1918)

En ny verden: «Wilson eller Lenin?»

Å avgjøre sluttdatoen for en krig er like vanskelig som å bestemme startpunktet. Denne framstillingen slutter 11. november 1918, med våpenhvilen mellom Tyskland og ententen. Versailles-traktaten, som ble framforhandlet våren 1919, hadde som ambisjon å bli en avtale som skulle lede til varig fred. I stedet ble den på mange måter startpunktet for et enda mørkere krigskapittel i verdenshistorien, den andre verdenskrig.

Den første verdenskrig endret verdenskartet og det ideologiske klima i Europa.

Tyskland tapte ikke bare krigen, de ble kraftig ydmyket av Versailles-traktaten og særlig av Frankrike. Tap av territorier og militær kraft skulle svekke tyske stormaktsambisjoner, men i stedet førte det til at store deler av tysk høyreside fornektet tapet og hevdet at det var den tyske venstresiden som hadde forrådet hæren. I mange år ble Tyskland oppfattet som ene-

ansvarlig for å ha startet krigen, og de økonomiske krigsskadeerstatningene landet ble pålagt gjorde det vanskelig å få bukt med den enorme sosiale nøden. Dette la heller ikke noen demper på bitterheten. Britenes blokadepolitikk var et tidlig eksempel på hvordan også sivilbefolkningen i et land kan bli oppfattet som fiender.

Men også de andre europeiske landene ble sterkt merket av krigen. Flere årskull unge menn var drept eller lemlestet og krigens kostnader så vel menneskelig som økonomisk ga seg utslag i politisk turbulens og klassekamp i de fleste land.

Skillet mellom vesten og orienten ble ikke mindre. Den første verdenskrig tegnet om kolonikartet, men akselererte og politiserte også eksisterende forestillinger om rasehygiene og biologi som politiske kategorier. Lillesandspostens optimistiske framtidsspådom dagen etter våpenhvileavtalen skulle falle raskt til jorden:

> I alle land synes nu frihetens og liberalismens idéer at banke paa døren efter den forfærdelige krig. Kloke mænd mener at demokrati og folkestyre vil faa sin bedste tid i de dage som kommer. Bare her i Norge synes ytterpartierne at være blinde for, hva der nu varsles ind over verden. Her synes man at sætte sin opgave i at melde Norge ut av Europa. (Lillesandsposten 12 november 1918)

«Disse betingelser er i sandhed frygtelige»

I stedet gikk Europa inn i de ekstreme ideenes tidsalder, og Aftenpostens kommentator Einar Woxen traff blinken bedre da han spådde at «hele verden» i framtiden ville måtte velge mellom Lenin og Wilson:

> Paa den ene side «hadets apostel», hvis program hidtil ikke er kommet ud over den rene opløsning i dens mest afskrækkende skikkelse, den vildeste og hensigtsløseste nedslagtning af mennesker. Paa den anden side hævder en af rætferdighedsidealet, mellem nationerne som mellem de enkelte mennesker, ophavsmanden til det mest gjennemførte program for en paa ret og lighed bygget ordning folkene imellem som endnu har set dagens lys. (Aftenposten 1. november 1917)

Som resten av Aftenposten har Woxen liten sympati for bolsjevikene som han mener drives av «det rent dyriske had til alle annerledes tænkende», men som har stor smitteeffekt på verden omkring seg. Hvis «den røde stormflod» først får tak i Tyskland, mener han det ikke finnes noen garanti for hvor den vil stanse. Da er USA et bedre valg, selv om Woxen heller ikke har overdreven respekt for amerikanerne:

> Der gikk adskillig tid, før amerikanerne blev fuldt klar over, hva krigen gjaldt. Men nu er de ikke længer i nogen tvivl om det; og nationalismen, som dermed er vakt, har i et saa ungt samfund som det amerikanske en sterk tilbøielighed til at slaa du til overmaal. (Aftenposten 6. november 1917)

Skrekken for kommunismen overskygget på dette tidspunktet evnen til å se framveksten av høyreradikale krefter i en rekke europeiske land. Her var den tyske professor Nicolai, en «verdensberømt tysk videnskapsmand og fredsven» på foredragsturné i Oslo, mer forutseende:

> Verdenskrigen blev begyndt af Tyskland som en krig for mer magt, for erobringer, enten nu var Bagdadbanen, Frankriges jernfelter eller kolonier, man særlig tragtede efter. Men efterhaanden er krigen – særlig ved Amerikas indtræden – blevet en kamp om principer. Og vi er ikke kommet til slutten endnu. Efter den ydre krig har vi faaet den indre krig, den sociale omvæltning. Kampen om principerne er nu først begyndt for alvor. (ibid)

For pressen i Norge markerer den første verdenskrig på mange måter et vannskille. Pressen ble allemannseie i langt større grad enn tidligere, og tross til dels harde tider med store papirutgifter, hadde avisopplagene økt. «Folk gjorde ikke andet end at lese aviser» (Bastiansen og Dahl 2003: 230). I en sterkt propagandadominert krig hadde den norske pressen

likevel klart å stå i mot press fra den norske regjering, men også langt på vei å opprettholde en flersidig dekning av krigens begivenheter. Krigskorrespondenter som Frøis Frøisland moderniserte på mange måter det journalistiske uttrykket med sine regelmessige, nære og skildrende beskrivelser av dagliglivet under krigen. Dekningen i den lille avisen Lillesandsposten viser også den store interessen for å forstå og analysere samtiden i lys av internasjonale begivenheter, ikke bare når lokalsamfunnet var direkte berørt.

Litteratur

Andenæs, Ulf: *England eller Tyskland? Konflikten mellom engelskvennlighet og tyskvennlighet i norsk opinion under den første verdenskrig, belyst ved en gruppe representative presseorganer.* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1976.

Alnæs, Karsten: *Historien om Europa. 1900-1945. Mørkets tid,* Oslo: Gyldendal

Berg, Roald (1995) *Norge på egenhånd 1905-1920, Bind III Norsk utenrikspolitisk historie,* Oslo: Universitetsforlaget 2006.

Bastiansen, Henrik G og Dahl, Hans Fredrik: *Norsk mediehistorie,* Oslo: Universitetsforlaget 2003.

Best, Nicolas: *Den største dagen. Freden i 1918,* Oslo: Gyldendal 2008.

Bjørnsen, Bjørn: *Har du hjerte? Tusener lider! Arbeiderbladet 100 år 1884-1984,* Oslo: Arbeiderbladet/Tiden 1984.

Dahl, Hans Fredrik: *De store ideologienes tid. 1914 – 1955,* Oslo: Aschehoug 2001.

Gylseth, Christipher Hals: *En forbannet svartsmusket redaktør! Olav Thommessen og hans tid,* Oslo: Tiden 2006.

Hambro, C.J.: *Under den første verdenskrig,* Oslo: Gyldendal 1958.

Huntington, Samuel P.: *The clash of civilizations and the remaking of world order,* New York: Simon & Schuster 1996.

Keegan, John: *The first world war,* London: Hutchinson 1999.

Kjølseth, Kari: *Verdenshistoriens «vi» og «de andre» : en analyse av fem norske lærebøker i verdenshistorie fra slutten av 1800-tallet,* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 2002.

Knightley, Phillip: *The first casualty. From the Crimea to the Falklands: The War Correspondent as hero, propagandist and Myth Maker,* London. Sydney, Auckland: Pan Books 1975.

Neumann, Iver B og Ulriksen, Ståle i Knutsen, Torbjørn L., Sørbø, Gunnar M., Gjerdåker, Svein (red): *Norges utenrikspolitikk,* Valdres: Chr. Michelsens Institutt/Cappelen Akademisk Forlag 1997.

Keilhau, Wilhelm: *Norge og verdenskrigen,* Oslo: Aschehoug 1927.

Odelberg, Axel: *Äventyr på riktig. Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin,* Stockholm: Nordstedts 2008.

Ottosen, Rune: *Fra fjærpenn til internett. Journalister i organisasjon og samfunn,* Oslo: Aschehoug 1996.

Riste, Olav: *The neutral ally. Norway's relations with belligerent powers in the first world war,* Oslo: Universitetsforlaget 1965.

Riste, Olav: *Norway's foreign relations – A history,* Oslo: Universitetsforlaget 2001.

Simonsen, Anne Hege: *Fortellinger om verden – utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880-1940,* Pressehistoriske skrifter, Universitetet i Oslo 2006.

Stone, Norman: *Første verdenskrig,* Oslo: Gyldendal 2008.

Sørensen, Nils Arne: *Den store krig. Europæernes Første verdenskrig,* Gylling: Gads Forlag 2005.

Wasberg, Gunnar Christie: *Aftenposten i hundre år 1860 – 1960,* Oslo: Chr. Schibsteds forlag 1960.

Wesseling, H.L: *The European Colonial Empires 1815-1919,* London: Pearson Longman 2004.

Rowland Kenney var utstasjonert i Norge som påvirkningsagent fra 1916 til 1918.

Journalist i Norge under første verdenskrig: Rowland Kenney – britisk påvirkningsagent.

HANS CHRISTIAN ERLANDSEN
Journalist og faglitterær forfatter
erlandsen@navigator.no

I 1916 sendte britiske myndigheter Rowland Kenney til Norge som påvirkningsagent. Han var en revolusjonær journalist, men ble en god tjener for sitt land. Under dekke av å være korrespondent for Reuters skrev han artikler med britisk vinkling for norske aviser og om norske forhold for britiske. Hans interne rapporter til London om situasjonen i Norge generelt, og norske aviser spesielt, er spennende lesning.

Slik begynte Rowland Kenneys agentliv i Norge: «Min kjære Montgomery, jeg tror det vil være veldig nyttig om Kenney blir sendt til Christiania for noen uker. Personlig tror jeg det er bryet verdt å starte et nyhetsbyrå der.»[1]

«eierne betalte dårlig, for å sikre et størst mulig utbytte til seg selv. Kvaliteten på journalistene var deretter»

Dette skrev George Herbert Mair 11. juli 1916 i et notat. Han ledet presseavdelingen i det britiske utenriksdepartementet. Mairs hadde selv vært journalist og lederskribent i Manchester Guardian og assisterende redaktør i Daily Chronicle, begge aviser på venstresiden i britisk politikk. Derfor var det antagelig enkelt for ham å foreslå Rowland Kenney, kjent som en meget radikal journalist og redaktør med synspunkter godt til venstre både for Mair selv og arbeiderpartiet Labour.

Notatet var til Charles Hubert Montgomery. Hans beskjedne tittel som «senior clerk», tilslørte den sentrale posisjonen han hadde i departementet: Montgomery arbeidet nært med utenriksminister Sir Edward Grey.

NTB – tyskdominert og dårlig

NTB hadde en nær tilknytning til tyske interesser, noe som var diskutert i Norge lenge før krigsutbruddet. Mange avisredaktør mente at telegrambyrået var for tett knyttet til Wolffs Telegraphisches Bureau, som jo hadde opprettet NTB i 1867. Wolff hadde på sin side alltid vært nært knyttet til staten. Meldinger om politiske nyheter til utlandet ble ikke sendt uten at Utenriksdepartementet i Berlin hadde godkjent dem, klaget en tysk redaktør i 1901.

I 1910 slo krigskorrespondent Benjamin Nørregaard fast i en intern rapport til Utenriksdepartementet at: «Wolff maa betegnes som helt officiøst, og dets meddelelser fra Tyskland bærer meget tydelige spor derav. (…) Som det nu er, ser det ut som om NTB ikke betragter sig som stort andet end en station paa telegrammets vei (...) til de norske blade, og det er da ved Gud ikke nok.»

1 *Denne artikkelen bygger på arkiver i National Archives i London (FO 395/29), The Kenney Papers som håndteres av doktorgradsstudent Paul Buvarp samt Kenneys selvbiografi Westering (1939).*

Videre påpekte han at tilknytningen til Wolff gjorde at NTB hadde få meddelelser fra Storbritannia eller USA, selv om man via telegrambyrået Ritzau i Danmark burde få videreformidlet meldinger fra Reuters i London. Prinsipielt mente Nørregaard det var uheldig at NTB som landets sentrale nyhetsorgan var avhengig av utenlandske byråer.

Benjamin Nørregaard var en internasjonalt kjent krigskorrespondent og eventyrer som hadde hatt lange opphold på Balkan og i Øst-Asia. Da han skrev rapporten til UD var Nørregaard lønnet av departementet, som Norges (på den tid eneste) påvirkningsagent. Forbildet kom fra Sverige, som hadde benyttet slike under Karlstad-forhandlingene i 1905 og senere da man kranglet med Norge om reinbeiter.[2] Nørregaard ble i 1909 ansatt for å virke i utlandet, lønnet over en «hemmelig» post på Utenriksdepartementets budsjett. Hovedsakelig arbeidet han fra Berlin, men også i andre europeiske land – ved siden av å være korrespondent for Morgenbladet.[3]

På sitt landsmøte i 1914 vedtok det nyopprettede Norsk Presseforbund å utrede hvordan man kunne få en bedre internasjonal nyhetstjeneste enn den man fikk fra Wolff og Ritzau. Spesielt var det et ønske at tjenesten ble flyttet slik at London ble sentrum.

Dette var vanskelig å kreve i praksis, fordi de internasjonale nyhetsbyråene for lengst hadde delt verden seg imellom. Norge var definert som Wolffs territorium, noe det tyske byrået hadde formalisert i en avtale med NTB. Noe helt annet var at NTBs abonnenter mente byrået leverte et dårlig journalistisk håndverk. En avgjørende årsak var at eierne betalte dårlig, for å sikre et størst mulig utbytte til seg selv. Kvaliteten på journalistene var deretter. Samlet var derfor misnøyen med byrået stor.

Før notatet fra Mair hadde Hubert Montgomery i London hatt en lengre samtale med Arnold Ræstad, som hadde oppsøkt ham og Mair for å få hjelp til å bryte Norsk Telegrambyrås tyske tilknytning og nesten monopol på nyhetsformidling fra utlandet til Norge.

Ræstad, som senere blant annet var utenriksminister i Otto Blehrs andre regjering, hadde sympatien solid forankret på ententemaktenes side. Han hadde tidligere vært sekretær i utenriksdepartementet og utenriksredaktør i Tidens Tegn. I 1916 var han universitetsstipendiat i folkerett og handelspolitikk, og som ekspert i slike emner, på oppdrag i London. Før London-turen hadde han diskutert initiativet med Norsk Presseforbunds formann Per Wendelbo, som hadde gitt sin velsignelse men ikke et formelt mandat.

«man mente at britiske synspunkter kom lite frem i norske aviser»

Britisk bekymring for omdømmet

Problematikken Arnold Ræstad tok opp kom ikke overraskende på Montgomery. Han hadde med Mair og Carnegie alt diskutert situasjonen i Norge, fordi man mente at britiske synspunkter kom lite frem i norske aviser. Ideen om å sende en agent til Christiania for nærmere å vurdere hva som kunne gjøres var allerede luftet.

I august 1916 tok Rowland Kenney inn på Victoria Hotel i Rådhusgata 8. Han var ikke typisk for britiske agenter. Ingen sosialist med meninger så langt ute på venstresiden hadde tidligere nådd inn i kretser som helst var forbeholdt menn med utdannelse fra

2 Reidar Omang, Norsk utenrikstjeneste 1913-28, side 52. Nørregaard var opprinnelig offiser, men hadde ved dom blitt fratatt sitt kapteinsembete fordi han hadde reist utenlands uten tillatelse. Han hadde oppholdt seg i Nord-Kina, der han deltok i jernbaneutbygging. Han flakket senere omkring i Østen, på Balkan og Russland som korrespondent for Daily Mail og enkelte skandinaviske aviser.

3 Budsjettposten og ,med den, Nørregaards stilling ble kortvarig. Det ble en politisk oppvask knyttet til den hemmelige budsjettposten. Han ble oppsagt i desember 1910, reiste hjem og gikk inn i Morgenbladets redaksjon.

Fra Fojaeen i Victoria Hotel i Rådhusgata 8 der Rowland Kenney tok inn i august 1916. Foto: Anders Beer Wilse, Oslo museum.

Oxford, Eton eller Cambridge. Kenney hadde vært slusk (anleggsarbeider) og løsarbeider, han kunne snakke arbeiderklassens språk og hadde i 1912 som meget ung mann vært redaktør for Daily Herald i en periode da avisen støttet syndikalismen og arbeiderklassens rett til å benytte utenomparlamentariske metoder. Kenney sa selv at hans linje som redaktør var å unngå kompromisser med fienden, kapitalistene. Ledelsen i Labour avskydde den radikalismen han sto for. Men revolusjonen spiser som kjent sine barn. Kenney ble dumpet som redaktør av Daily Herald, og måtte frem til Norgesreisen i 1916 livnære seg som frilans.

Før krigen hadde Kenney møtt sin norske Asta. De to giftet seg på rådhuset i Kristiania, til tross for at ordføreren etterlyste et vaksinasjonssertifikat for brudgommen og likte dårlig at en av forloverne var kvinne. De nygifte leide deretter et lite, forfallent hus på en øy i Oslofjorden. Fiskelykken var imidlertid like dårlig som prammen de bruke for å komme til og fra.

Det viste seg magert å leve av frilansvirksomhet for britiske aviser, så paret vendte tilbake til England. Før krigsutbruddet i 1914 var Asta og Rowland igjen en tur i Norge, der han blant annet skrev et særbilag til The Times i anledning jubileumsutstillingen i Frognerparken og grunnlovens 100-årsjubileum.

I løpet av tiden i Norge hadde Kenney lært seg norsk. Omgjengelig som han var, og som en god lytter, hadde han bygget et omfattende kontaktnett.[4]

Da Storbritannia i august 1914 gikk inn i krigen, var det i den britiske regjeringen frykt for at fagbe-

4 I mellomkrigstiden oversatte de to en rekke norske bøker til engelsk.

Redaktørene i Tidens Tegn, Rolf Thommesen stående til venstre og far Ola sittende i midten. Foto: Anders Beer Wilse, 1908.

vegelsen ville sette seg imot og svare med streik og aksjoner. Det viste seg ubegrunnet. Ikke minst stilte det radikale men viktige havnearbeiderforbundet seg bak krigsinnsatsen. Lederen Ben Tillett skrev flere ganger til utenriksminister Edward Grey og anbefalte at man gjorde seg bruk av Rowland Kenney.

«Men det var britisk UD som betalte lønnen hans»

Den britiske legasjon i Kristiania

I Kristiania oppsøkte Kenney umiddelbart den britiske legasjon i Drammensveien 79. Minister Sir Mansfeldt de Cardonnel Findlay[5] var hardt rammet av podagra, hadde åpenbart smerter og var lite glad for besøket. Det overrasket Rowland Kenney, som trodde han var ønsket for å få gjort noe med det betente forholdet mellom legasjonen og enkelte norske aviser. Findlay hadde bare forakt for norsk presse, men innså at han ikke kunne ignorere den.

«Findlay så syk ut, var sliten og bekymret. Fremfor å se på meg som en nyttig assistent betraktet han meg som en mulig kilde til trøbbel», meldte Kenney tilbake til London.

Etter det tredje møtet på legasjonen mente Kenney å få gjennomslag for sine tanker om hvordan det britiske pressearbeidet i Norge kunne utvikles. Han og Findlay var enige om at journalistene hjemme heller ikke var mye å skryte av.

Før reisen til Norge var London innstilt på å opprette et britisk pressebyrå i Norge. Etter de første ukene

5 Tittelen ambassadør var den gang forbeholdt stormaktenes utsendinger til hverandre. Det vi i dag kaller ambassadører het den gang minister. Og man hadde ikke ambassader, men legasjoner.

i Kristiania meldte Kenney at det var lite fornuftig, siden tilsvarende tyske grep hadde skapt en uvilje mot slike propagandatiltak. Derimot ville en representant for britisk presse i Norge ha langt større muligheter for å få stoff antatt. I tillegg kunne denne knytte og utvikle kontakter med norske avisredaksjoner og slik representere det britiske syn, uten å vekke antipati. Løsningen ble at Rowland Kenney ble ansatt, under dekke av å være uavhengig Reuters-korrespondent. Men det var britisk UD som betalte lønnen hans.

Norske aviser, vurdert utenfra

Kenneys vurdering var at norske aviser i hovedsak var entente-vennlige, altså at de støttet Frankrike, Russland og Storbritannia. Avisene følte seg imidlertid oversett av både den britiske regjering, britisk presse og briter generelt. Mens tyske aviser kunne skrive hele spalter om situasjonen i Norge, var det ikke like mange linjer i de britiske. Ikke en eneste britisk avis hadde en utsendt korrespondent i Norge, og norske korrespondenter for britiske aviser fikk lite på trykk.

Rowland Kenneys gjennomgang og vurdering av norske aviser gir et innblikk i hvordan en profesjonell så dem utenfra.

GERMAN THREAT TO NORWAY

Teuton Official Quoted as Warning Against Press Criticism.

COPENHAGEN, Nov. 3.—The Hamburg Fremdenblatt prints an interview which a leading German statesman gave to the correspondent of a Norwegian paper, but which the paper declined to publish. The interview concludes with the threat of serious consequences unless the Norwegian press curbs its campaign of indignation against Germany.

The fear is expressed that the agitation, unless checked, will produce such an atmosphere of hatred and bitterness against Germany that some unimportant incident will lead to consequences which even the most bellicose agitator will deplore.

The New York Times
Published: November 4, 1917
Copyright © The New York Times

Notisen fra New York Times 4.november 1917 handler om et intervju en tysk statsmann skal ha gitt til en korrespondent for en norsk avis i København. Den ikke navngitte avisen trykket ikke intervjuet, og den tyske statsmannen uttaler at det får konsekvenser for norsk presse.

Han vurderte Tidens Tegn som Norges hovedorgan, redigert av far Ola og sønn Rolf Thommessen. Avisen var pro-britisk og tillot ingen tyskvennlige artikler. Om redaktør Rolf Thommessen skrev Kenney:

«Young-looking man, with a large and lovely family of flaxen-haired children. Always smiling, helpful and friendly. In domestic politics surprisingly fickle and wayward, swinging from near-socialism to near-fascism. In foreign affairs a steadfast supporter.»[6] Aftenposten ble vurdert til å være nr. 2 avis i popularitet, men med en redaktør,

«Ikke en eneste britisk avis hadde en utsendt korrespondent i Norge»

Ola Christofersen, som støttet Storbritannia og en annen, Thorstein Diesen som støttet Tyskland. «Heldigvis er eierinnen, en fru Schibsted, pro-britisk og hun har tatt grep for å stanse de pro-tyske tendensene hos Hr. Diesen», skrev Kenney hjem til London.

Handels og sjøfartstidende

«Våre beste støttespillere er Norges Handels- og Sjøfartstidende og Tidens Tegn. Til denne gruppen hører også den mindre Middagsavisen.»

6 *Hans beskrivelsene av norsk presse finnes best samlet i selvbiografien Westering, J. M. Dent & Sons 1939.*

Om redaktør Knut Domaas i NH & ST skrev Kenney:[7]

«Unflinching integrity, uncompromising in character. Small in stature but of rugged strength. Impressive and grandly magnificent as his own native mountains. An inexhaustible and explosive force roared through his leading articles. Treasured friend.»

Kenney regnet redaktør Herman Kristoffer Lehmkuhl i Verdens Gang som den mest nøytrale. Men fordi redaktøren hadde et nag mot den britiske legasjonsstaben, ble VG av britene anslått å være protysk. Urettferdig, mente Kenney. Også redaktør og venstremann Even Evenrud i Norske Intelligenssedler var en vokter av pressens nøytralitet.

Redaktør Jacob Vidnes i Social-demokraten, som etter krigen ble leder for UDs pressekontor, ble omtalt slik:

«Bluff, cheerful and kindly soul. Treasured friend.»

Dagsposten i Trondheim, Bergens Tidende og Aftenbladet i Stavanger lente etter Kenneys oppfatning alle mot Tyskland, sistnevnte ikke minst drevet av hermetikkindustrien.

«For alle i den britiske legasjonen var Morgenbladet hovedfienden»

Om redaktør Peter Helgevold i NTB mente Kenney det var galt å si at han var dum, det var eiernes toskeskap som ødela telegrambyrået. Den ene eieren, V.M. Schlytter levde det gode liv i Paris, og det krevde penger. Den andre var enken etter forfatteren Alexander Kielland. Også hun var mest opptatt av fortjenesten.

Kampen mot Morgenbladet

For alle i den britiske legasjonen var Morgenbladet hovedfienden. Ingen avis skapte slik oppstandelse og rett ut raseri. Kenneys vurdering speiler dette og bunnet i hvordan man leste avisen. I en samtale fortalte redaktør Peter Helgevold at i snitt brukte avisene 10 prosent av det tyske stoffet NTB formidlet, mens Morgenbladet brukte halvparten.

Redaktør C.J. Hambro hadde, slik Kenney så det, sklidd fra å være nøytral ved krigsutbruddet til å utvikle en nasjonalisme som ble anti-britisk. Ikke minst var Hambro preget av irenes sak:

«The tragedy of Ireland completed his conversion.»[8]

I den britiske legasjon hadde man også merket seg at gammelredaktøren, Nils Vogt, tidvis skrev utenriksstoff. Han «loved to sneer at the Allies"[9].

Det kilne for Norge var at Nils var bror til den norske ministeren i London, Benjamin Vogt. Nils var også norsk korrespondent for The Times of London. Flere ganger ba Kenney om at Foreign Office måtte ta kontakt med The Times for å få Nils Vogt fjernet.

I Morgenbladets redaksjon arbeidet også som nevnt kaptein B.W, Nørregaard som militærmedarbeider, den tidligere påvirkningsagenten. Kenney mente Nørregaard ville forbli tyskvennlig så lenge Tyskland hadde fremgang, men bli entente-vennlig når krigslykken snudde.

I Morgenbladet arbeidet også Per Wendelbo, som jo også var formann for Norsk Presseforening:

«A burly viking type of man, somewhat heavy mentally as well as physically, sympathetic to Great Britain, irksome to please both us and colleagues.»

Britisk propaganda i Norge

En påvirkningsagents arbeidsområder kan være mange. De fleste innebærer små skritt som til sammen skal utgjøre en forskjell.

7 Redaktør 1914-1943.

8 Rowland Kenney støttet selv den irske frihetskamp.

9 Nils Vogt ble medarbeider i Morgenbladet fra 1884, der han var sjefredaktør 1894–1913 og siden teater- og litteraturanmelder 1913–27.

Kinoer fantes over hele Norge, og de viste filmer laget av de stridende partene for å få støtte for sitt syn. De den gang private kinoeierne synes å ha valgt side, for Tyskland eller for Storbritannia/Frankrike. I Skandinavia hadde britene en egen mann som håndterte filmdistribusjon og delte kinoene i «for» og «imot».

Kenney påpekte i en rapport hjem at billettene for å se den britiske «dokumentarfilmen» om slaget ved Somme var så dyre at det begrenset tilstrømningen. Han tok også en tur til Kristianias mange bokhandlere, og fant at det var en klar overvekt av bøker skrevet av tyske militære, som Oswald Boelckes «Mine flyvetogter».

Derfor forhandlet Kenney med forlegger William Nygaard d.e. i H. Aschehoug & Co. om utgivelse av britiske bøker, og møtte positiv respons under betingelse av at utgivelsene ville lønne seg. Kenney hadde samtidig hos Narvesen sikret at alle «britiske» utgivelser skulle få en fremtredende plassering i jernbanekioskene landet over: «The best means of publicity in Norway», som han skrev.

«om han hadde nok whiskeyflasker som gaver til pressen, var det ingen grenser for hva han kunne få til»

Plassering av pro-britiske bøker i Aschehougs bokhandel hadde han ikke håp om, for bokhandleren der var pro-tysk.

Foredrag var populært i befolkningen, men forutsatte gode talere. Rowland Kenney påpekte at Aftenpostens journalister Frøis Frøisland, stasjonert i Paris og Nils Kittelsen, i London trakk mange tilhørere på sine turnéer og hadde åpenbart fra et britisk synspunkt et positivt budskap. Men alternativene manglet.

Pressearbeid

Konklusjonen Rowland Kenney trakk etter sitt første besøk i Norge som agent, var som nevnt at den opprinnelige tanken om å drive propaganda i Norge fra et eget nyhetsbyrå ikke var god. Det hadde man alt forsøkt på tysk side, og avisene brukte i liten grad det de fikk fordi det ble ansett som propaganda. Det var overfor pressen at Rowland Kenney engasjerte seg mest.

På legasjonen siterte man spøkefullt Kenney, som skal ha sagt at om han hadde nok whiskeyflasker som gaver til pressen, var det ingen grenser for hva han kunne få til. Så Admiralitetet i London og Royal Navy ble engasjert og fraktet i hvert fall en gang fire dusin flasker – Bell's – til bruk for Kenney.

I NTB formidlet man videre det man fikk. Inntil Kenney dukket opp, var det meste av tysk opphav fordi det kom fra Berlin og passerte via København til Kristiania.

Kenney fikk stoff fra Reuters sendt direkte til seg, og benyttet det til å skrive artikler som NTB så formidlet. I bakgrunnen merker vi hans kone Asta, utdannet farmasøyt, som sikret korrekt norsk språk. Dette kombinert med direkte levering til aviser utgjorde et system som, ifølge Kenneys egne notater, ga tre artikler på trykk per februar 1917, 68 per juli samme år og i januar 1918 var det totale tallet økt til 223. Påvirkningsagenten kan ikke ha ligget på latsiden.

Sensur og Lex Urbye

Kenney skrev også artikler om Norge til britisk presse, og disse kunne så i sin tur bli sitert av norske aviser. I Norge var det et omfattende, men uformelt system for sensur. Redaktørene ble gjerne orientert av Utenriksdepartementet om hva de ikke måtte skrive, av hensyn til at de krigende ikke skulle føle seg støtt og trekke norsk nøytralitet i tvil. Men om noe hadde stått på trykk i tyske eller engelske aviser, var det fritt å sitere dette.

Regjeringen led imidlertid nederlag da den i 1917 forsøkte å sette makt bak sine krav om sensur. Den britiske kampanjen mot Morgenbladet og C.J. Ham-

bro hadde nok skylden for at regjeringen den 9. mars 1917 fremsatte en lovproposisjon om «visse handlinger under den nåværende krig». Det som skapte den store oppstandelsen gjaldt paragraf 9. Her sto det at med bøter inntil 100 000 kroner eller med fengsel i to år eller med begge deler straffes den som offentlig søker å opphisse til hat mot et fremmed land eller dets statsstyre, eller som offentlig omtaler eller fremstiller et fremmed land, dets statsoverhode, statsstyrelse eller gesandt her i riket på en måte som kan virke forstyrrende på det vennskapelige forhold til vedkommende land.

I neste paragraf kom en bestemmelse omkring lekkasjer fra hemmelige møter i Stortinget og dets komiteer. Også her var pressen målet, for paragrafen åpnet for å dømme en avis som videreformidlet informasjon fra en anonym kilde.

Avisene og deres organisasjoner reiste seg for en gangs skyld enstemmig i sin fordømmelse. Selv de regjeringsvennlige venstre-avisene reagerte. Konsekvensen var at regjeringen Knudsen gikk på et svi-ende tap, tross forsøk på et kompromiss, da saken ble behandlet i Stortinget i april samme år. Justisminister Andreas Urbye trakk seg fra sin stilling, og lovutkastet ble populært kalt Lex Urbye.

«paragrafen åpnet for å dømme en avis som videreformidlet informasjon fra en anonym kilde.»

Livet som agent

Kenney fant etter hvert ut at britisk forvaltning til tider var håpløs. Etter forgjeves å ha sendt 19 meldinger om en ny adresse i Kristiania, skjedde det først noe da han lot legasjonen sende adresseendringen i kode.

En stadig hodepine var å få betalt, både lønn og for utgifter. For at noe skulle skje måtte Rowland Kenney ofte true med oppsigelse, eller få et forskudd fra Findlays private lommebok.

En gang rotet man det skikkelig til i London. Utad skulle Rowland Kenney være en uavhengig korrespondent for Reuters, men da han hentet en lønnsutbetaling var den sendt direkte fra det britiske Foreign Office, som fikk dette hjertesukket i retur:

«The cat is out of the bag, and the spy hunters are dogging your tracks all over the place, but why, oh why, do your people do these things?»

Med Norge i to kriger

Da Kenney i 1918 avsluttet sitt virke i Norge var det sterkt imot hva Sir Mansfeldt Findlay ønsket. I en melding hjem til London var han full av lovord om sin medarbeider:

«As it is I can only place on record my very high opinion of his character and of the results he has attained with no assistance except that of his wife. (…) He has managed … to exert a very considerable and beneficial influence on the tone of the press.»

Kenney forble en politisk rebell i en hele sitt liv. Han kritiserte gjerne the establishment internt i utenrikstjenesten, som han forble ansatt i, men ikke utad. Overfor Norge spilte han en viktig rolle også i den neste verdenskrigen og i tiden umiddelbart etter. Han skal ha hatt et spesielt nært forhold til Arbeiderpartiet. Men det, og historien om de avgjørende trekk da NTB i 1917 ble vippet fra privateid og tyskdominert til å bli eid av de norske avisene er, som det heter, en annen historie.

Rowland Kenney ble slått til ridder av 1. klasse i Den kongelige Norske St. Olavs Orden. Han døde i april 1961.

Litteratur

Buvarp, Paul M.H.: «The Man and the Machine. Rowland Kenney and the system of British propaganda during the First World War.» BISA panel paper, 2013.

Giverholt, Helge: *Nyhetsformidling i Norge: Norsk Telegrambyrå 1867-1967*. J.W. Eides boktrykkeri, Oslo 1967.

Kenney, Rowland: *Westering: An autobiography*. J.M. Dent & Sons, London 1939.

Kenney, Rowland: Eget arkiv. Tilhører professor Andrew Williams, St. Andrews University, Skottland. Arkivet stilt til disposisjon for Paul Buvarp som arbeider med en doktograd om Rowland Kenney.

National Archives, London: FO 395/29.

Omang, Reidar: *Norsk Utenrikstjenesete: Stormfulle tider 1913-28*: Gyldendal, Oslo 1959.

Morgenpostens og Illiddagsavisens Uke

Utstillingsavisen

8/11 1914

Med det daglige program

Nr. 45 (middagsutgave).

Annonceprister: Almindelig plads 9 øre pr. mm. 1. side 22 øre pr. mm. 2. side 17 øre pr. mm. 3. side 12 øre pr. mm. Annoncerne indrykkes i begge udgaver. Abonnement: Indenbys kr. 6.00. Utenbys kr. 6.00. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Utstillingsavisens annoncekontor.

Utkommer 2 gange daglig i utstillingsti'en.

Utstillingsavisens annoncekontorer. Telefoner: Pressens paviljon: Utstillingen 154. A/S Reklame Annoncebureau, Prinsensgate 21. Central 6758 — 14 899. Heydahl Olmes Ann.-Expedition, Prinsensgate 22 584 — 5045. Utstillingsavisens redaktion. Utstillingen 155.

Mandag 29. juni

Drammens Slip- & Baadbyggeri (Aslak Hansen)
Konstruktion og Bygning af alle Slags Lyst- og Brugsbaade.
Reparationer :: Opl ag.
Telefon 751. Telegrafadr.: „Baadbyggeriet".

Brandforsikring
SVEA
A/S
GOTEBORG
Livsforsikring
Kr. Kristensen & Kaal Holmsen

BRANDFORSIKRINGSSELSKABET
Stiftet 1857 NORGE i Drammen
HAR AGENTER OVERALT I LANDET
(15)

Sangerfestens ledelse og utstillingens administration.

Svar fra administrationskomiteens formand, arkitekt Prytz.

Hr. konsul Haldor Larsens uttalelser til «Utstillingsavisen» foran lediger mig til at meddele følgende:

Utstillingens administration har ikke anmodet sangerstevnet om fribilletter. Da administrationskomiteen i almindelighet pleier at faa tilstillet fribilletter til hvad der foregaar paa utstillingens omraade, blev der fra administrationskontoret spurt om, hvorvidt man vilde faa tilsendt flere fribilletter end hvad formanden og generalsekretæren allerede hadde mottat. Dette skedde for at de øvrige av administrationskomiteens medlemmer i tide kunde faa vite, om de i tilfælde burde kjøpe billetter.

Til denne direkte forespørsel til direktøren for sangerfestens billettkontor blev svaret, at man ikke ønsket at gi flere billetter til utstillingens administration. Dette skulde efter direktørens sigende være et svar paa administrationens mangel paa opmerksomhet mot sangerfestens ledere ved utstillingens aapning. Vedkommende direktør har gjentagne gange konferert med administrationen paa sangernes vegne. Man maatte derfor med absolut sikkerhet gaa ut fra, at forholdet til administrationen i denne forbindelse var drøftet, og at det meddelte var resultatet av denne overlægning.

Altsaa: Sangerstevnets vedkommende vilde straffe-administrationen paa denne maate, fordi man nente sig tilsidesat ved utstillingens aapning.

Det har ikke faldt mig ind, at ta noget hensyn til sangernes sparsomme utdeling av fribilletter til administrationen. Men den meddelte begrundelse er en formørmelse mot administrationen, som jeg som dens formand ikke kunde la ubemerket.

Jeg sendte derfor de tilstillede billetter og indbydelser til min hustru (som værtinde ved ballet) og mig tilbake. Generalsekretæren sendte ogsaa tilbake de billetter og den indbydelse, han hadde mottat.

Dette skedde torsdag den 25. ds., og jeg har siden intet hørt fra sangerstevnets formand.

Naar hr. konsul Haldor Larsen blev buden til aapningsbanketten, var dette udelukkende som sangerstevnets formand. Ingen kunstler blev forøvrig buden ved denne anledning. For sangerne blev her gjort en undtagelse, da man ellers ikke fandt anledning til at indby representanter for de øvrige store landsstevner, som da var anmeldt til utstillingen.

Hr. konsul Haldor Larsen anker ogsaa over, at utstillingen ikke skal ha opfyldt sine forpligtelser overfor sangerne med hensyn til lokalet. Dette er uberettiget og maa bero paa en misforstaaelse fra hans side.

Jeg maa beklage, at denne sak er bragt offentlig frem. Dette er skedd mig uavvidende. Jeg har ensat det for min pligt saavidt mulig at søke at undgaa alt, som kunde volde misstemning i forbindelse med utstillingen. Naar imidlertid denne sak er bragt frem i pressen som skedd, har jeg set mig nødsaget til at oplyse forsanstaaende.

Kristiania, 28. juni 1914.

Torolf Prytz.

Efter ovenstaaende burde direktøren for billettkontoret avgi en offentlig forklaring.

Utstillingsavisens red.

Den store fotballkamp.

Svenskerne seiret med 1 maal mot 0.

Nordmændene var uheldige.

Det blev den mest spændende fotballkamp vi har set herhjemme og helt til sidste stokhik hang avgjørelsen i en traad. At ikke kampen endte uavgjort var det rene slumpetræf.

Allerede klokken 4 begyndte mennesketusenerne at strømme ind paa Stadion, kom de i tættere og tættere skarer, og da klokken nærmet sig 5, var der sikkert en 7—8000 mennesker, om ikke mere, paa tribunerne. I kongelogen saaes de utenlandske delegerte til fotballkongressen, flittig opvartet av styret for det norske forbund.

Solen var næsten helt tiden utforskenmet stærk og der blæste saa frisk, at spillet blev meget genert og ofte underkastet de rene tilfældigheter. Banet var, som vi sa igaar, alt andet end godt. Spillerne gled og faldt saa stiftor ofte i den løse sandbund. Besynderligt nok hændte dette mindre for svenskerne end for nordmændene, som spilte paa egen bane. Var vor gutter alltfor nervøse?

Lidt før klokken 5 sprang det svenske lag ind paa banen i kendelse gule trøier og blaa bukser. De hilstes med stærkt bifald. Kort efter viste det norske lag sig, klædt av rene overtøier. De hadde blaa trøier med det norske flagg paa brystet og hvite bukser. En sammenligning mellem de to lag viste straks, at svenskerne gjennemgaaende var langt større og mere kraftig end nordmændene. Særlig de to bakker Malm og Rudeberg og ytre venstre løper Lundén svulmet av en forøvrigt kraft og det viste sig da ogsaa, at de fleste av vore gutter slettikke turde gaa løs paa dem, hvad der vistnok avgjorde spillets skjæbne. Vi vil i den forbindelse bl. sagt, at det kaanke var en feil, at ikke nogen av de dygtige «Ekerasstilespillere var med paa det norske lag, for eksempel Herlofson som centerhalfback og Knut Engebretsen som løper. De er nemlig vandt med haardt spil, jo dyrker der fortrinsvis. Det er ikke populært hos os, men igaar viste det sig at være en nødvendighet. Mærkelig nok var det igaar de tre «Lyngsgutter Gunnar Andersen og brødrene Martman, som viste mest resolut pasgasenhet. Særlig de to sidste er jo gentlemen-spillere par excellense og holder sig altid fjernt fra al brutalitet, men igaar bøiet de sig for nødvendigheten og satte haardt mot haardt.

Mens lagene underkastet sig den traditionelle fotografering, kom den daaske dommer, hr. Westergaard, tilstede, og underrøkte ballen og banen. Han utførte gjennemgaaende sit vanskelige dommerhverv tilfredsstillende, skjønt han ikke altid var pangsselig nok. I andre halvdel burde nordmændene hat talfald et straffespark for tydeligt svensk chandse foran maal og paa den anden side noterte vi mindst en usmtvistelig norsk forfaldes, som mer hadde gut maal og to norske chandse, som svenskerne ikke fik frisparkt for. Dette kan jo forsaavidt gaa op i op.

Svenskerne var saa heldige at vinde lodtrækningen og valgte solvfølgelig at spille med den stærke sol og vind i ryggen. Begge var saa generende for nordmændene, at man allerede nu ansaa slaget tabt, men nei, halvleken gik tilende uten maal paa nogen av siderne.

Precis kl. 5 hvin dommeren fløite og nordmændene førte straks ballen op, men den ypperlige svenske hjørneback sendte den langt tilbake og der opstod et fastligt pres foran det norske maal. Herunder var «skrumo» for ivrig, kan sprang for længe med ballen, svenskerne fik frisparkt, men det avvergedes. Spillet gik nu vekselvis frem og tilbake paa banen. Svenskerne var overlegne, men det norske forsvar, særlig Gunnar Andersen, Smedvik og Skau holdt dem stangen. Nordmændene faar mot slutten av halvleken corner, som blir sydelig besørget av Martman, Poppe tar ballen paa hodet for at sikke den ind, det var velbereget gjort, men vinden for sterk og drev ballen tilside og slik reddedes denne gang det svenske maal. Ved to senere lignende anledninger fik svenskerne en ulmerket og paakrævet assistance av maalstangen.

Der var veldig jubel over, at nordmændene greiet sig i første omgang og nu begyndte man at haabe paa norsk seier. Det skulde ikke bli saa. I anden halvlek presset nordmændene haardt de første 15 minutter, men skud kom de ikke til. Saa grob svenskerne ballen og holdt den det meste kvarter. «Skrumo» fik mere end nok at gjøre og viste sig som en ren mester i at værge sit maal, bedre har vi aldrig set han spille. Dog nægtet han engang ikke den tort at ballen suse ind i nettet, først av en svensk fot. Men det var ogsaa den eneste gang.

Nordmændene gjorde kjæmpeanstrengelser for at kvitterre, men forgjæves. Det vis tumlet de tilbake for det sterke svenske forsvar, dekvis spite do med at skyte og dekvis var de mere uheldige med sine skud. Gang paa gang fo'r ballen en centimeter for langt til siden eller den traf maalstangen.

Svenskerne seiret altsaa med 1 maal mot 0. Det var et retfærdigt resultat forsaavidt som de var langt hurtigere i oplop, hadde bedre aanspil og viste raskere beslutsomhet, naar det gjaldt det avgjørende selund. Men i ballbehandlingen var de nordmændene betydeligt underlegne og hadde disse elet svenskernes kraft og pangsanekst, turde resultatet blit et andet.

Av nordmændene spilte Einar Hansen, brødrene Martman og «Skrumo» 1 maal ypperligt. Gunnar Andersen og Skau var ogsaa i god form. Tønnesen viste sig kun leilighetsvis som den dygtige bak han er. Sig. Rasmussen var ogsaa op og ned, mest op forøvrigt. Smedvik viste anleg for at bli en god Gunnar Andersen nr. 2. Men Poppe og David Andersen var igaar en ende skuffelse. Begge henfaldt til solospil, naar de fik fat paa ballen. Særlig Poppe var slem, han hadde de mest utrolige tøsepykster, han kunde aldrig faa levert ballen fra sig, han kjælte saa længe for den med brøsta, at en svensker altid rak frem tidsnok til at ta den fra ham. Slut med det Poppe, du skjela mange gode chanser igaar ved dit solospil.

Leperen.

Østerrikes tronfølger og hans gemalinde myrdet.

Først forsøktes forgjæves med bomber. Det lyktes med revolverskud.

Den gamle keiser Franz Josef skulde ikke faa gaa i sin grav før endnu et forfærdeligt blodd rama skulde ramme hans familje, forfærdeligere næsten end Meyerlingdramaet, da kronprins Rudolf og hans elskerinde, den underskjønne baronesse Vetsera, fandt døden. I alle tilfælde vil de politiske følger av gaardagens ugjerning bli langt mere betydningsfulde end dem, som fulgte kronprinsens død

Igaareftermiddag indløp følgende telegram, som straks blev opslaat utenfor vor redaktion og vakte den største bestyrtelse blandt tuscnerne paa utstillingen:

Sarajevo (Bosnien), 28. juni.

Under en kjøretur, som den østerrikske tronfølger erkehertug Franz Ferdinand og gemalinde, hertuginde Hohenberg, idag foretok her, avfyrte en gymnasiast to revolverskud mot dem. De saaredes begge haardt og døde straks.

I nattens løp er indtruffet en række utførlige telegrammer. Vi gjengir de væsentligste:

Sarajevo, 28. juni.

Da erkehertug Franz Ferdinand og gemalinde ifjormiddag begav sig til en mottagelse paa raadhuset, blev der kastet en bombe mot deres automobil. Erkehertugen slynget den med haanden fra sig, saa den først eksploderte efterat automobilen var passert. To herrer i en efterfølgende automobil blev let saaret. Av publikum blev 6 personer saaret. Gjerningsmanden var en typograf, Gabrenovic fra Trebinje. Han blev straks arrestert.

Efter mottagelsen foretok erkehertugen med gemalinde en kjøretur. Da avfyrte en gymnasiast ved navn Princip fra Grahovo, som gik i 8. klasse, flere skud mot tronfølgeren og hans gemalinde. Tronfølgeren blev rammet i ansigtet og hans gemalinde i underlivet. Begge blev straks bragt til konakst, hvor de kort efter avgik ved døden. Gjerningsmanden blev arrestert. Folkemængden var saa opbidset, at den vilde lynche gjerningsmanden, og politiet maatte med magt beskytte ham mot mængdens raseri.

Erkehertug Franz Ferdinand.

Sarajewo, 28. juni.

Saa snart attentatet blev kjendt i byen, blev flagene overalt heist paa halv stang. Sorgen i byen er almindelig.

Gjerningsmanden, Princip, uttalte i forhøret, at han længe hadde hat til hensigt at dræpe en eller anden høistaaende person av nationale grunde. Han hadde idag ventet paa erkehertugens automobil, og da den kom, utførte han attentatet. Han rullet et sigarillo, da han saa, at erkehertuginden var med, men saa avfyrte han hurtig 2 skud

Typografen Gabrenovic, som utførte det mislykkede bombeattentat, er 21 aar gammel. Han optrær under forhørene med stor selvfølelse.

Wien, 28. juni.

«Neue Freie Presse» meddeler: Efter det første attentat lot erkehertugen automobilen stanse for at faa at vite, hvad der var hændt. Paa raadhuset vilde borgermesteren tale, men tronfølgeren avbrøt ham med ordene: «Hr. borgermester! Her kommer man til Sarajewo for at avlægge besøk hos Dem og saa blir der kastet bomber efter

Faksimile: Utstillingsavisen 1914.

Jubileumsutstillingen 1914: Stor suksess for avisdugnad – Presse-paviljongen en hovedattraksjon

NILS E. ØY
Journalist, forfatter og dosent i journalistikk ved Høgskolen i Volda. Tidligere generalsekretær i Norsk Redaktørforening.
nilsoy@online.no

Utstillingsavisen. 1914. Nr. 1–138. 15/5–30/9. [Red. efter tur av Norges største aviser. Pressepaviljonens tr. Et eksemplar finnes i Bergens off. bibl. og et defekt eksemplar i Deichmanske bibl., Kra.]

Bak denne beskjedne oppføringen på side 36 i Universitetsbibliotekets trykte fortegnelse over «NORSKE AVISER 1763–1920» finner vi noe som trolig må kalles en av landets største avissuksesser – og antakelig den mest ukjente suksess i bransjen i dag. Utstillingsavisen utkom daglig med to utgaver under Jubileumsutstillingen på Frogner i 1914, produsert på Pressepaviljongens eget trykkeri inne på utstillingen.[1] Når det i avisfortegnelsen ble opplyst at avisen var redigert etter tur av Norges største aviser, er det ikke helt korrekt. Alle de store var slett ikke med på dugnaden, men derimot var det mange små som også bidro.

Vi kan også bli forledet av teksten til å tro at det bare finnes ett eksemplar i Bergen og ett defekt eksemplar i Deichmanske i Oslo av denne spesielle avisen, men heldigvis er samtlige utgaver vel bevart i Nasjonalbiblioteket. De er nylig også avfotografert og lagret som pdf-filer, og tilgjengeliggjort via Internett.

1 *De eneste dager avisen ikke utkom var 17. mai og 1. pinsedag: søndag 31. mai.*

Både avisen – og pressens egen utstilling i Pressepaviljongen – ble etter alle solemerker å dømme en solid suksess, men som vi skal se fikk pressefolkene for 100 år siden god hjelp av både vær, vind og mange andre ytre omstendigheter.

En søvnløs natt

Men la oss begynne med begynnelsen, som fant sted nattestid i sengen til den omkring 40 år gamle redaktør i Norsk Familie-Journal[2], August Maurice Augustson (1872-1937). Han hadde noen år tidligere, i 1907, stilt seg i spissen for stiftelsen av Den illustrerte Presses Forening, og var også foreningens leder fram til 1912.[3] Antakelig var det samme året at han kom frem til:

> «Mens man arbeidet med planene om en landsutstilling, som skulde være en mønstring av alt hvad der økonomisk og kulturelt stod i forbindelse med vårt lands utvikling i hundredåret 1814-1914, fikk jeg en natt da søvnen var langt borte, tanken om at også pressen burde være med i denne mønstring, og da den vant gjenklang hos mine kolleger i foreningen, besluttet vi å utarbeide en plan for dette til et medlemsmøte. Jeg var så dristig å tenke mig at pressen kunde reise sin egen paviljong på utstillingen, og at alt hvad der hetter dag-

2 *Norsk Familie-Journal var en helnorsk konkurrent til danskeide Illustrert Familie-Journal, utgitt av Allerkonsernet. Begge ble startet i 1897. Det norske bladet ble kjøpt opp av danskene i 1912 – og begge bladene er dermed forløpere til nåtidens Allers.*

3 *Augustson var også initiativtaker i 1901 til arbeidet med å etablere skandinaviske sjømannshjem i utenlandske havner, se kronikk i Aftenposten 25. mai 1966.*

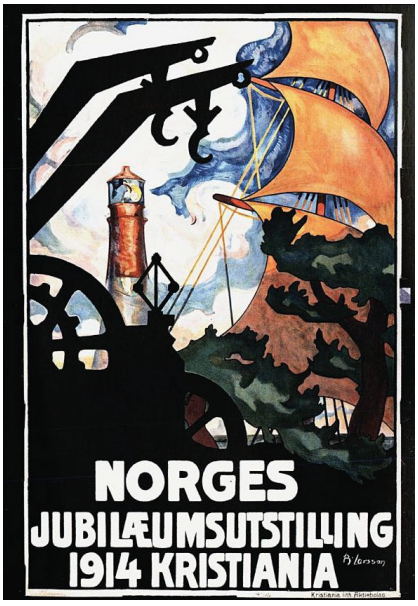

Utstillingsplakaten fra 1914, som ble spredt i tusentall og også ble brukt som frimerkemotiv, var tegnet av Brynjulf Larsson (1881-1920). Av en eller annen grunn, som aldri er blitt kjent, ble plakaten forbudt innført og brukt i Russland. Derimot kjenner vi årsaken til at datidens Nationen (Landmandsposten) og bondeorganisasjonene protesterte mot plakaten: De mente at den diskriminerte jordbruket, som den eneste næring som ikke var tatt med i tegningen.

«Trykfeilsdjævelen» og «Mercur»: Lesesalen i pressepaviljongen var utsmykket med blant annet to små skulpturer som forestilte trykkfeilsdjevelen (eller prentesvarten som den ble kalt i noen utgaver av Utstillingsavisen), og den olympiske gud Mercur. Sistnevnte ble kalt «den første journalist» – og også journalistikkens gud – på grunn av hans oppgave med å samle all verdens sladder for å hviske den til Jupiters øre. Skulpturene var laget av billedhugger Trygve Thorsen (1892-1965) fra Arendal. Tegningene ble laget av Øyvind Sørensen (1887-1962) til Utstillingsavisen. Han var ansatt som avistegner i Aftenposten fra 1910.

blader, tidsskifter og illustrerte ukeblader skulde delta i denne ustilling», skrev Augustson i en beretning til sin forening.[4]

Arbeidskomité i 1912

Som drømt, så gjort: Augustson og Den illustrerte Presses Forening tok kontakt først med Den norske Fagpresses Forening. Etter at planen vant støtte der, fulgte en felles henvendelse til Norsk Presseforbund. I fellesskap satte de tre organisasjoner ned en arbeidskomité i 1912 med følgende medlemmer:

- **Eivind Koren** (1869-1920) redaktør i bladet Tidsskrift for kemi og farmasi, som han selv hadde startet i 1904. I dag heter bladet bare Kjemi. Han var generalsekretær i Norsk Apotekerforening, og var også leder for fagpresseforeningen da han ble valgt inn i arbeidskomiteen, også der som leder.
- **Hans Volckmar** (1862-1915) redaktør i Dagbladet siden 1907, tidligere redaktør i Velgeren på Gjøvik. Han var valgt som leder i Norsk Presseforbunds styre i 1913.
- **Ola Christofersen** (1866-1922) redaktør i Aftenposten fra 1913, men valgt til arbeidskomiteen som formann i Avisdisponentenes Forening. Det skyldtes at han i flere år var nært knyttet til Amandus Schibsted som økonomisjef i avisen.
- **Jens Salvesen Hodne** (1875-1939) redaktør i det kristne ukebladet Signal, som henvendte seg til sjøfolk og kystbefolkningen, og som etter hvert ble Redningsselskapets organ. Hodne var leder for Den illustrerte Presses Forening da han ble valgt inn i arbeidskomiteen.

4 *Den illustrerte Presses Forening 1907-1932, av Aug. Maurice Augustson, Oslo 1932, side 19ff.*

Pressepaviljongen var strategisk plassert til høyre like innenfor hovedinngangen fra Kirkeveien.

- **Rolf Thommessen** (1879-1939) redaksjonssekretær i sin fars avis Tidens Tegn, og leder for Norsk Presseforbunds Kristiania-avdeling. I 1915 ble han medredaktør og overtok som eneredaktør da faren trakk seg tilbake i 1917.
- **Kristian August Retvedt** (1858-1942) redaktør i Nidaros fra 1911, tidligere i Buskerud Amtstidende i Drammen. Da han ble valgt inn i arbeidskomiteen var han leder for Norsk Bladeierforening, som han var stifter av i 1910. Foreningen var forløper til Norske Avisers Landsforbund, som nå heter Mediebedriftenes Landsforening. Han ble også foreningens første forretningsfører i 1917.

Pressen skulle med

Pressens folk møtte antakelig åpne armer hos dem som sto for planleggingen av hele Jubileumsutstillingen. Helt fra starten hadde initiativtakerne sett for seg at pressen måtte være både med, for og i selve utstillingen. Alt ble lagt til rette for pressens deltakelse og i den sentrale Presse-, reklame- og innkvarteringskomiteen ble det i 1912 utpekt tre pressefolk: Redaktør Carl Jeppesen i Social-Demokraten (1858–1930)[5], utenriksredaktør Per Wendelbo (1866–1937) i Morgenbladet og journalist Ove Mossin (1881–1922), da ansatt i Norske Intelligenssedler.

Alle pressens folk fikk så godt som fri adgang til utstillingen når som helst, og selv om fotografering var satt bort med enerett til ett firma, fikk pressen likevel lov til å fotografere og tegne fritt. Fra utlandet ble det hentet pressefolk med stipend, og innenlands fikk alle redaktører og deres «stedfortræder» innrømmet 50 prosent moderasjon på jernbanereiser til og fra utstillingen.

Kristiania sentrum forlatt

Utstillingen ble gjennomført i tiden 15. mai til 11. oktober 1914. Hovedutstillingsområdet var det som nå er Frogner-parken med Vigeland-anlegget, men med egen skipsfarts- og sjø-avdeling ved Skarpsno, samt at også De sandvigske samlinger på Maihaugen på Lillehammer ble regnet som egen avdeling av utstil-

5 *Jeppesen sa fra seg redaktørstillingen samme år, men fortsatte som skribent i avisen.*

lingen. På Frogner ble det oppført godt over 200 midlertidige bygninger, som på folkemunne gikk under navnet «Den hvite byen». Omkring 5000 utstillere deltok. Det er beregnet at 1,5 millioner mennesker besøkte utstillingen, gjennom 2,7 millioner enkeltbesøk. Norge hadde på dette tidspunkt en befolkning på 2,4 millioner mennesker. I løpet av utstillingens siste dag, den 11. oktober, skal det ha vært 110 000 mennesker innenfor portene.

Det er ikke til å undres over at de som opplevde utstillingstiden omtalte den som et eventyr, samtidig som Kristiania-folk klaget over at selve sentrum var forlatt. Forretninger, restauranter, teatre, kinoer – ja, til og med torghandlerne klaget over at alle mennesker var dratt til Frogner.

Romslig pressesenter

Presse- og PR-komiteen (innkvarteringsoppgavene ble raskt flyttet ut fra komiteens oppgaver) fikk allerede ved nyttår 1913 ansatt sin egen heltids pressesekretær, nemlig redaksjonssekretær Herman Kr. Lehmkul. Etter utstillingen ble han ansatt som redaktør av Verdens Gang (den gamle). I tillegg ble det også ansatt en redaksjonssekretær ved pressepaviljongen, som skulle bistå med arbeidet der og med Utstillingsavisen. Dette var den 24 år gamle journalist Ørnulf Halmrast, som inntil da hadde arbeidet for en avis i Drammen.

Pressesenteret ble strategisk plassert til venstre ved hovedinngangen fra Kirkeveien, der det var innredet en stor skrivestue på vel 60 kvadratmeter med arbeidsplasser for 40 personer, samt ti telefonbokser, ett samtalerom, og kontorer for pressesenterets personale.

Pressesekretæren nedla en formidabel innsats for de besøkende pressefolk. I Utstillingsavisen 26. mai het det blant annet: «Pressesekretærens elskværdighet og hjælpsomhet er allerede historisk. Han faar enhver ny journalist til at tro, at han er den først ankomne og den eneste, som det gjælder at staa til tjeneste for».

Pressesenteret ekspederte bortimot 1000 pressemeldinger og underveis ble omtaler av utstillingen klippet i norsk og utenlandsk presse, noe som resulterte i 30 000 originale tekster samlet i 50 bind![6]

Pressens paviljong

Pressens paviljong lå like ved pressensenteret, til høyre for hovedinngangen i Kirkeveien. Paviljongen var utført etter tegning av en av utstillingens arkitekter, Adolf Jensen. Paviljongen skulle romme både pressens egne utstillinger og gi rom for Utstillingsavisen, som fullt ut skulle produseres i denne paviljongen som et ledd i selve utstillingen. Paviljongen hadde også en gammel trepresse, som var brukt til avistrykk i 1814. Trykkpressen som ble brukt under Riksforsamlingen på Eidsvoll i 1814 sto derimot utstilt i standen til Bergen Museum, som da eide pressen.

«hvor publikum i bekvemme stoler kunde gjøre sig bekjent med nyeste nytt i de der utlagte blader»

Vi lar Augustson fortelle mer om pressepaviljongen: «I inngangsportalen og reklamerummet hadde maleren Enevold Thømt laget noen eiendommelige ornamentale dekorasjoner. I reklamerummet fant man bl.a. noen morsomme reklameplakater utført av kunstneren Brynjulf Larsson. I trykkerisalen hadde Arvid Theodor Gornitzka malt morsomme dekorasjoner i fire felter som gjengav redaksjon, setteri, trykkeri og avisbudekspedisjon, alt innrammet av fantasirike ornamenter. Det kunstneriske utstyr, arrangement og monteringen var i alt vesentlig ledet av redaktør dr. Rolf Thommesen. På hver side av inngangshallen til Paviljongen var 2 mindre rum reservert for utsalg av aviser, magasiner og illustrerte ukeblader. Inne i paviljongens vakre saler med overlys fant man selve utstillingen, omfattende dagspressen, den illustrerte presse og

6 *Brinchman 1923, side 286.*

Middagsutgave.

Utstillingsavisen

Med det daglige program

Nr. 78 (middagsutgave).

Utkommer 2 gange daglig i utstillingstiden.

Lørdag 1. august.

Verdenskrigen ventes hvert øieblik.

Feberagtig mobilisering i de fleste lande.

Diskontoen i London fordobles.

Ryker Rusland og Østerrike sammen først?

Danmark og Tyskland.

Czar og Keiser.

Formiddagens telegrammer.

Japan gaar med England.

Finland i krigstilstand.

Diplomaterne alvorlig bekymret.

Aftenutgave.

Utstillingsavisen

Med det daglige program

Nr. 78 (aftenutgave).

Utkommer 2 gange daglig i utstillingstiden.

Lørdag 1. august.

Foran verdensbranden.

Panik i Kristiania.

Run paa bankerne.

Norges bank forhøier diskontoen.

Japan og Europa.

Norge, Sverige og Danmark neutralt.

Mobilisering.

Senere meddelelser.

Meddelelse fra Kristiania banker.

Kolera og mytteri i Rusland.

Franske foranstaltninger.

Flere tyske armekorps paa grænsen.

Ødelagte jernbanebrer.

Utstillingsavisen brukte sine største typer da man skulle fortelle om verdenskrigen, lørdag 1. august. Middagsutgaven til venstre og aftenutgaven til høyre.

fagpressen, litt historikk og litt reklame[7]. Dagspressens utstillingsrum var også lesesal, hvor publikum i bekvemme stoler kunde gjøre sig bekjent med nyeste nytt i de der utlagte blader8. Et moderne avistrykkeri med flattrykkrotasjon, settemaskiner etc., opptok en stor del av paviljongen. Her ble «Utstillingsavisen», som etter tur blev redigert av de forskjellige avisers redaksjoner, satt og trykt i publikums påsyn.»

Trykkpressen som ble brukt var en helt ny «Duplex» flattrykkspresse. Den kunne levere opp til 5-6000 aviseksemplarer per time, og var stilt til rådighet av produsenten og importfirmaet. På den tid fantes bare svært få av denne type presser i Norge. Satsen til avisen ble satt på to Intertype settemaskiner. Avisen ble trykt i det som kaltes helformat (57 x 39 centimeter), som dominerte avisbransjen før tabloid- og halvformat ble enerådende. Avissidene var inndelt i seks spalter. Utstillingsavisen varierte det daglige sidetall mellom fire, seks og åtte sider.

Trengsel rundt pressestart

Ideen om å produsere en daglig avis på stedet, med redaksjon, settemaskiner og trykkpresse ble en fulltreffer for pressepaviljongen. Pressestart for de to daglige utgavene var satt til klokken 13 for middagsutgaven og klokken 18 for aftenutgaven. I tiden før trykkingen skulle starte var det kødannelser rundt paviljongen og interessen for trykkingen og avisens innhold økte ettersom tiden gikk, ikke minst på grunn av mange dramatiske hendelser og på grunn av utviklingen fram mot 1. verdenskrig.

7 *Det var i alt 198 ulike publikasjoner som stilte ut en side eller to, og her inngikk alle typer periodiske publikasjoner.*

8 *Her kunne publikum finne «ferske» aviser og blader fra hele landet.*

I utgangspunktet var det nok meningen at avisen primært skulle handle om utstillingen, og den hadde da også enerett på dagens program, utstillingens egne nyheter og flere andre fordeler. Men da verdensbegivenhetene kom tettere innpå, særlig fra 28. juni av, da skuddene falt i Sarajevo, ble telegramstoffet om uro og krig stadig viktigere og fikk stadig mer plass.

Den 3. august, da krigshendelsene sto i kø ute i Europa, skrev Utstillingsavisens daværende redaksjon (som besto av «vikar» Ørnulf Halmrast) om det tankekors at krigen var i ferd med å gjøre avisen og paviljongen til utstillingens største attraksjon. Dagen før hadde det vært stormangrep på avisselgerne og man måtte tilkalle politihjelp for å få orden på folkemengden.

Den eneste virkelige søndagsavis

Utstillingsavisen unnlot ikke å reklamere med at den var den eneste virkelige søndagsavis i Norge. De vanlige søndagsaviser ble jo laget ferdig på lørdagskvelden, mens Utstillingsavisen hadde fått dispensasjon for søndagsarbeid. Avisen ble dermed i sin helhet skrevet, satt og trykt i løpet av søndagen. Løssalgsprisen for avisen var 5 øre, slik prisen var for alle aviser i Norge, etter at man ble enig om å fastsette én, lav pris i 1905. Denne enigheten om fast, lav løssalgspris besto helt til 1917.

Salget av Utstillingsavisen måtte innskrenkes til utstillingsområdene på søndager, for avisen måtte rette seg etter det gjeldende forbud mot gatesalg til visse tider på søndagene. Det synes likevel ikke å ha lagt noen demper på avissalget, det ble etter hvert bare få dager at avisen ikke var fullstendig utsolgt. Noen offisielle tall foreligger ikke for det daglige avissalget, men det er oppgitt at salget mange dager passerte 10.000.[9] Avisguttene tjente etter sigende meget godt, og i en artikkel i avisen den 5. august utropes de som «Dagens mænd»:

«De er de meste efterstræbde og skattede medborgere, som for tiden findes. Naar vort blad gaar i trykken kl. 1 og kl. 6, er det den rene Europa-krise foran vort ekspeditionslokale, og gutterne har en hard tørn at staa. De er hittil saavidt vi kan forstaa, de eneste som har umiddelbare fortjeneste av krigen og de glæder sig i barnlig uforstand, naar det er anledning til at rope ut den siste grusomme nyhet …».

Kameleon-avisen

Avisen ble både før og etter utstillingen kalt den mest underlige som noen gang har eksistert i Norge. Allerede i den første utgaven ble det lovet at den skulle bli «det mest avvekslende blad i hele Norges land»:

«Vi vil være foranderlige, ikke bare i indhold og billeder, men ogsaa i standpunkter og sprog. 'Utstillingsavisen' lover at skifte farve som en kamelæon, fra uke til uke. Selv de mest berygtede veirfløier blandt hovedstadsbladene skal ikke komme op mot os», het det i programartikkelen «Vort blad» den 15. mai.

«Derved vinner avisen i utbredelse, slik at den snart er landets mest leste»

Om avisen skrev en av fagpresseforeningenes kjente medlemmer, B.A. Wium i Norsk Tidsskrift for Haandverk og Industri, bl.a.:

«Utstillingsavisen er vel landets underligste avis, idet dens redaksjon skifter oftere enn der i sin tid skiftedes ministerier. Med de vekslende redaksjoner skifter avisen både tendens og politisk program. Så kan den særlig kaste sig over Bergensinteresser, så kan det være kroningsstaden og omliggende distriktet den gjør sig til tolk for, så kan det være Nord-Norge som den gjør krus av, eller den anslår de vittige strenger, alt efter i ledende redaktørers sinnelag. Det går med Utstillingsavisen som med selv jubileumsutstillingen, at den efterhvert blir mer og mer populær og avholdt. Derved vinner avisen i utbredelse, slik at den snart er landets mest leste».

9 Thon (1951), side 82.

Loddtrekning blant redaksjonene

Planen var at Utstillingsavisen skulle komme ut i 16 uker, fra 15. mai til første uke i september, men den fortsatte med utgivelser helt til onsdag 30. september. Alle norske publikasjoner, både aviser, ukeblader og tidsskrifter ble invitert til å delta i dugnaden, som skulle bestå i utgivelse av avisen i en uke hver. Det meldte seg nok flere enn det var plass til. Uten at jeg har hatt tilgang til originaldokumenter, framgår det av avisens første utgave at 26 publikasjoner var satt opp i en turnusliste, men flere av dem uteble underveis – og så kom det et par redaksjoner inn istedenden. Dessuten ble avisen utgitt av pressekontorets og pressepaviljongens personale ved 4-5 tilfeller der påmeldte redaksjoner ikke stilte opp.

De redaksjoner som til sist fullførte sin oppgave med å redigere avisen, var disse:
15. – 22. mai: Dagbladet.
23. – 28. mai: Tidens Tegn.
29. mai – 06. juni: Utstillingsavisen.
5. – 11. juni: Bergens Annoncetidende, redaktør Michelet.
12. juni: Vikingen.
13. – 19. juni: Dagsposten (Trondheim).
20. – 26. juni: Aftenposten.
27. juni – 03. juli: Morgenposten og Middagsavisen.
4. – 10. juli: Den 17de mai.
11. – 13. juli: Symra, Norges studerende ungdoms avholdsforbund.
14. – 17. juli: Sogningen.
18. – 24. juli: Norges Handels- og Sjøfartstidende.
25. – 31. juli: Gudbrandsdølen.
1. – 16. august: Utstillingsavisen (Ørnulf Halmrast).
17. – 22. august: Gula Tidend, Johs. Lavik.
23. august – 4. september: Utstillingsavisen (Ørnulf Halmrast).
5. – 11. september: Avisa Helgeland, Chas. Kent.
12. – 18. september: Hver 8. dag, Nanna With.
19. – 25. september: Kongsberg Dagblad, M. Vanberg.
26. – 30. september: Utstillingsavisen (Ørnulf Halmrast).

Det framgår av listen at det bare unntaksvis ble opplyst hvem som var redaktør, slik loven allerede da stilte krav om.

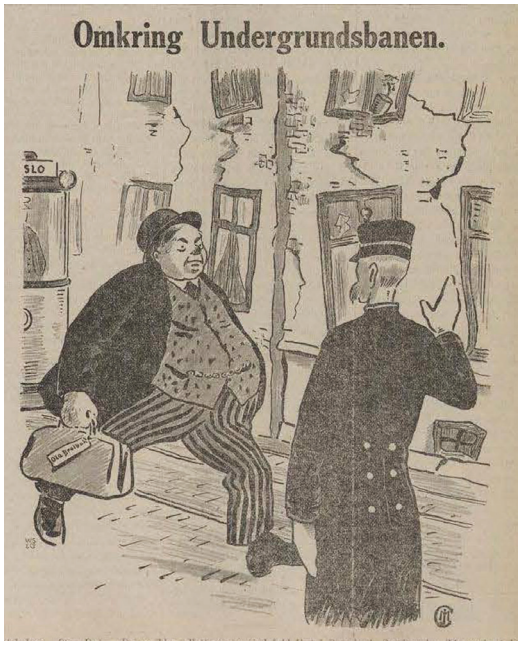

Vittighetsbladet Vikingen, som bare redigerte Utstillingsavisen i én dag, satset selvsagt på aktuelle karikaturer, med blant annet dette bidraget med bakgrunn i at undergrunnsbanen i Kristiania skadet husene: Konstabelen: «Stop De! - De' er ikke tellatt aa gaa i fuld Fart i Gata her! Gaardane har 'kke godt a' de'!»

Blant de aviser som deltok i loddtrekningen på forhånd, var også Stavanger Aftenblad, Verdens Gang (den gamle), Agderposten, Social-Demokraten, Christianssands Tidende, Spegjelen, Søndmørsposten, Nidaros, Trondhjems Adresseavis, Norske Intelligenssedler, Tromsø Stiftstidende og Handelsbladet. Morgenposten[10] og Middagsavisen, som var to aviser i samme konsern, kom inn underveis, og det samme gjorde bladet «Symra», som utga avisen i tre dager i juli. Som vi ser sto de vanlige avisene normalt for utgivelser i omkring en uke, mens Symra altså hadde tre dager – og vittighetsbladet Vikingen sto for kun én dags utgivelse. Da høres det kanskje voldsomt ut at redaksjonen skulle lage to avisutgaver daglig, men det hører med til bildet at de to utgavene som regel var nokså like. Annonsene var de samme i begge og

10 Morgenposten var blant Norges tre største aviser på denne tiden, sammen med Aftenposten og Social-Demokraten.

det samme gjaldt som oftest hovedparten av stoffet.

Alkohol og avhold

Avholdsarbeidet sto sterkt i årene før 1. verdenskrig og i jubileumsåret skulle motsetningene mellom de som ville skjenke og de som ville nekte alkoholsalg komme på spissen. Allerede på forhånd var det sterke krav både fra avholdsbevegelsen, delvis fra sosialistene og fra brede miljøer i Stortinget om at messen måtte være alkoholfri. Slik ble det jo ikke, men det var eksempelvis ikke tillatt med skjenking av brennevin. Dette førte til at det forekom episoder der kelnere på restaurantene solgte brennevin ulovlig til gjester. Dette førte til både anmeldelser, oppsigelser og også debatter i Stortinget, ved siden av omfattende debatt i avisene.

Disse episodene, og også andre som gjaldt kritikkverdige forhold på utstillingen, viser at Utstillingsavisens skiftende redaktører tilsynelatende klarte å forholde seg nøytral og delvis kritisk til utstillingens ledelse og virksomheter.

«redaktionerne benyttet da også leiligheten godt til at reklamere for sine lokalinteresser»

Kameleon-avisen kom klart til syne når det gjaldt omtalen av kjernen i saken, om alkohol eller ikke. Tidsskriftet Symra, som var organ for et avholdsforbund av studenter, skrev svært kritisk om direktøren for restaurantdriften i forbindelse med brennevinsaken. Uken etter, da Sogningen redigerte avisen, kom det straks imøtegåelser overfor avholdsorganets angrep, og Vestlandsavisen sørget også for at redaktøren ble behørig intervjuet.

Pressens oppgaver

Men selv om skiftende redaktører kunne ha ulike syn på mangt og mye, var man enig om én ting: Pressens grunnleggende oppgaver i utstillingsbyen. Tirsdag 30. juni, da Morgenposten og Middagsavisen redigerte Utstillingsavisen, fant redaktøren det nødvendig å si fra på lederplass. Bakgrunnen var diverse klager på avisens kritiske omtale av en strid mellom utstillingens administrasjon og arrangørene av en sangerfest i den store festhallen.

«Utstillingen er en selvstendig institution med sin egen administration. Den er – om man vil – som en by med sit kommunestyre. Og byen har sin egen, helt uavhengige presse, som alltid er beredt til at forsvare dens ære, men som ogsaa altid er parat til at øve vaaken kritikk over administrationen som over de andre av byens ledende og fremtredende mænd, om det er nødvendig. Det har Utstillingsavisen noksom lagt for dagen under skiftende redaktører, det har været et grundtræk i bladets karakter», skrev redaktøren, før det ble redegjort for hvordan alle parter hadde komme til orde – bortsett fra én, som valgte å forholde seg taus. Det var direktøren for billettsalget, og han fikk avslutningsordene i lederen:

«Han har vel som gentleman nu bare et valg; at gjøre undskyldning først for administrationen, som han saa dypt har fornærmet, og dernest for sangerledelsen, som han ved sine konduiteløse optræden har bragt i en saa skjev og ubehagelig stilling.»

Mye skryt av pressen

Nils A. Brinchman, som var generalsekretær for hele jubileumsarrangementet i årene 1913–1917, var særdeles fornøyd med pressens bidrag. I den tre bind store offisielle beretning om utstillingen skrev han slik, etter å ha beskrevet selve utstillingen i Pressens paviljong:[11]

> «Pressens aandsarbeide blev demonstrert ved utgivelsen av «Utstillingsavisen». Istedetfor at engagere et fast redaktionspersonale hadde komiteen faat den originale idé at la de større aviser i landet vekselvis overta redaktionen 1 uke ad gangen. Ved siden av at tjene utstillingens specielle interesser blev avisen derved en slags temporær særutgave av de respektive presseorganer, og redaktionerne benyttet da også leiligheten godt til at reklamere for sine lokalinteresser. Uagtet avisen under de skiftende redaktionen fik et visst kamæleonsk tilsnit og publikum hadde vanskelig for at kjen-

11 *Del 2, side 205.*

Martin Tranmæl, da redaktør i Ny Tid i Trondheim og Hjalmar Dyrendal, var blant de mange som lot seg fotografere hos «Sekundfotografen». For 50 øre fikk man fotografiet i løpet av to minutter. (Illustrasjon fra boken «En forsvunnet by»).

En yngre ovet journalist
kan faa arbeide ved utstillingsavisen og pressepaviljonen mai—september 1914. Ansøkninger indsendes snarest til hr. redakter Volckmar, Dagbladet.

Ingeniør
interesse for landmaaling faar ansættelse ved Teknisk Opmaalings Byraa, Kirkegaden 8.

Bysælger
som mod Provision har Anledning til at medtage og arbeide for nogle Artikler i Metalvarebranchen, som benyttes af et større antal industrielle Anlæg og Forretninger, behager nedlægge Billet i Exped. mrk. »Snarest 27 — 451«.

En gut

Stilling ledig. Allerede en måned før trykkstart annonserte Utstillingsavisen etter journalist i Aftenposten.

de sit kjære organ igjen fra dag til anden baade med hensyn til utseende, indhold og sprogform, var det allikevel noget frisk og umiddelbart over avisen, som virker morsomt og passet ganske godt for anledningen.
En ting er nu ialfald sikkert, at aldrig har nogen enkelt avis paa en bedre maate representert det hele land.

«Me skal koma um inkje so braatt»

Efter krigens utbrud indtraadte dog efterhaanden adskillig forstyrrelse i den saa smukt opgjorte redaktionsplan. Det var da tider, hvor der overhodet ikke fandtes nogen redaktion, men hvor den allestedsnærværende chef for utstillingens pressekontor, hr. Herman Kr. Lehmkul, og den specielle sekretær ved pressepaviljonen, hr. stud. jur. Ørnulf Halmrast, ja visselig ogsaa det typografiske personale, maatte sørge for den daglige kost. Fra et utstillingsstandpunkt set var dog dette ingen mangel.

Det var jo som tat ut av selve livet og dannet en fortræffelig illustration til de mangegange høist omskiftelige forhold inden pressen. Pressens deltagelse i utstillingen var i det hele særdeles vellykket og man har all grund til at være pressen taknemmelig herfor og for dens ufortrødne og udmerkede arbeide for utstillingen rundt om i landet.»

Språkstrid rundt avisen

Da turnusordningen var satt opp før utstillingens åpning, ble det skrevet i avisens første utgave at «under tre av redaktørerne vil 'Utstillingsavisen' i sin helhet bli trykt på landsmaal». Og dermed var det vel allerede forutsagt at det måtte bli en målstrid, selv om målbladet «Spegjelen» var blant dem som falt bort.

Avisen «Den 17de Mai» var den store nynorskavisen, som direktør Ottar Grepstad ved Nynorsk kultursentrum i Ørsta har kalt den virkelige riksavisen i Norge, fordi den rundt 1910 hadde et opplag på om-

lag 15 000, som ble spredt over hele landet.[12] Så snart denne avisen hadde utgitt Utstillingsavisen fredag 4. juli 1914 startet målstriden på utstillingsområdet. Avisen selv skrev første dagen:

«Denne gongen er skiftet meir enn berre ein ‹paladsrevolution›, - det er ein heil maalrevolution. Og ein kann ikkje venta at alt skal verta fullgodt med ein gang, - det vert vel helder mykje som vantar paa det; men me maalfolk er vane med det gamle ordtøket: ‹Me skal koma um inkje so braatt›.»

Danske maskinsettere

Uheldigvis for nynorsken var det ingen målfolk blant typografene i Utstillingsavisen – til overmål var begge maskinsetterne danske, og verken korrekturleseren, student Keilhau[13], faktor Eddie[14] eller sekretær Halmrast var vant til annet enn det som nynorsk-redaksjonen kalte dansk. At trykkeren dessuten var tysk spilte vel mindre rolle for språket, men spilte visstnok en rolle da avisen ble rammet av strømbrudd og aftenutgaven måtte sløyfes en av dagene i «17de Mai-vika». Selv om redaksjonen klaget over at «til aa byrja med var dei rette ordi berre som einslege oasor i øyemarki», så vakte målbruken så sterke reaksjoner at avisguttene streiket grunnet dårlig salg. I følge selgerne var det fordi «det fine publikum reiv bladet i fillur straks dei saag det var paa norsk.»

Mer nynorsk i august

Om reaksjonene var mange på målbruken da Den 17de Mai redigerte avisen, burde de vært mangedoblet i antall og styrke etter at Gula Tidend og redaktør Johs. Lavik overtok redaksjonen tirsdag 17. august. Da ble nynorsken enda mer konservativ. Bergensavisen brukte eksempelvis nesten konsekvent uttrykket «sjaaet» om utstillingen. «Krunprins Olav hev vore paa Sjaaet i dag óg», skrev avisen 20. august.

Gula Tidend utmerket seg også med kreativ tittelsetting. For eksempel het det, med «Daudehandi» som overskrift, «Daudehandi har lagt seg yver verksemdi paa Sundalsøyri», i en melding om at samtlige ansatte var sagt opp som resultat av krigsutbruddet. En melding om kvinneopprør i Baku som sto 18. august, fikk overskriften «Traasøkne kvinnfolk», som betyr noe sånt som iherdige og/eller plagsomme kvinner. Soldatuniform ble kalt «herbunad» i en overskrift 19. august.

«Svanan tar avsked» var overskriften på en liten notis om at en av svanene i Frognerdammen var blitt borte samme formiddag, men gjenfunnen i Thomas Heftyes gate.[15] Avisen undret seg over hvordan det var skjedd, og fortsatte: «Er det hausten som alt er komen? Hev ho fenge uro i blodet?»

«Er det hausten som alt er komen?
Hev ho fenge uro i blodet»

I motsetning til Den 17de Mai ser det ikke ut til at Gula Tidend gjorde noe vesen ut av eventuelle protester mot bruken av nynorsk i avisen.

Mer og mer krigsstoff

Som nevnt tidligere var det stoff om og fra utstillingen som skulle være det hovedsaklige innhold i Utstillingsavisen, men krigsstoff tok over mer og mer, både som oppslag og i form av spalteplass. Den første tiden var overskriftene moderate, og samsvarte godt med det lite dramatiske innhold i avisen. Overskriftene lød eksempelvis «En ven av Norge», «Hvordan livet kan tilbringes», «Hvor forbudet hærsker», «Politivedtegten som ikke blev vedtaget» og «Kunsten paa Utstillingen». Det var sjelden at overskriftene gikk over to spalter og bare unntaksvis over tre.

12 *Dahl (2010) bind II side 213.*

13 *Student Keilhau var trolig Wollert Otto Keilhau (1894-1958) som blant annet ble Stortingsbibliotekar.*

14 *Faktor Eddie må ha vært den da 53 år gamle Henrik Eddie fra Bærum, født i Levanger i 1861, som hadde vært Morgenpostens faktor i 25 år.*

15 *Ordene i overskriften er fra en strofe (Svanan tar avsked og svalorna fly) i den svenske visen «Hösten är kommen» av Carl Fredric Dahlgren.*

Dagsposten i Trondheim med egenannonse i sin egen uke i Utstillingsavisen. Den regnet seg da som største avis i Nord-Norge (!), og den var i alle fall den største i Trondheim. Ingen avis fra de tre nordligste fylker var blant utgiverne av Utstillingsavisen, men en del av dem var blant utstillerne i pressepaviljongen.

Byråtelegrammer, fra inn- og utland, ble stort sett plassert under en to-spaltet vignett kalt «Siste telegrammer til Utstillingsavisen». Mindre nyheter, om hverdagslige tildragelser som skjedde rundt på utstillingsområdet, fikk som oftest kort omtale under en-spaltet overskrift eller som rene notiser.

Et annet viktig stoffinnslag var artikler fra utgiverredaksjonens hjemdistrikt. Bergen Annonsetidende med overrettssakfører Chr.R. Michelet som redaktør, var den første provinsavisen som sto som utgiver, med start den 5. juni. Redaktører utnyttet anledningen til å fortelle om Bergen og omland, og til å tale distriktets sak. Selvsagt fikk også lokale utstillere på utstillingen som kom vestfra god oppmerksomhet, og dermed var tonen satt også for etterfølgende provinsredaksjoner.

«Verdenskrigen foran døren»

Krigstid med Gudbrandsdølen

Loddtrekningen og tilfellet ville det slik at provinsavisen Gudbrandsdølen, som da ble regnet tilhørende Bondepartiet, skulle redigere Utstillingsavisen da det begynte å smelle ute i Europa. Avisen fra Lillehammer overtok lørdag 25. juli. Til og med denne dagen var krigs-telegrammene fortsatt holdt innenfor to-spaltet størrelse. Men så, allerede søndag 26. juli, dekket krigstrusselen hele førstesiden, med sekspaltet overskrift «Verdenskrigen foran døren». I dagene som fulgte var det krigsurolighetene som preget førstesiden, men avisen ga likevel plass til enkelte mindre innslag fra Gudbrandsdalen, Mesna, Lillehammer og Maihaugen.

Lørdag 1. august var det Utstillingsavisens faste personale som måtte overta redaksjonen, og middagsutgaven fortsatte i samme stil som Gudbrandsdølen. «Verdenskrigen ventes hvert øieblik» sto det over hele toppen av førstesiden, med flere undertitler. Aftenutgaven samme dag demonstrerer godt hvordan avisproduksjonen på utstillingen kom til å stå i sentrum for folks interesse i disse augustdagene. Da var hele førstesiden fra middagsutgaven ryddet, og ga plass for oppslaget «Foran verdensbranden» over seks spalter, over to sidestilte tre-spalters oppslag: «Panik i Kristiania. Run på bankerne. Norges bank forhøier diskontoen» og «Japan og Europa. Norge, Sverige og Danmark nøytralt. Mobilisering.»

Fra da og ut avisens levetid var det krigstelegrammene som dominerte førstesiden, og de eneste to nyhetstitler som fikk plass der, var følgende: «Paven er daaen»[16] (20. august) og «Ny ballon til Forsvaret» (24.august).

16 *I dag ville det vel heller hete «avliden» eller bare «død».*

Selv kakene ble nøytralisert

Selv om Norge i denne verdenskrigen beholdt sin nøytralitet ble landet og befolkningen sterkt preget av krigsstemningen, særlig i den første tiden med mange dødsmeldinger fra torpederte norske skip. Som nevnt ovenfor var det også tilløp til panikk enkelte steder, med storm mot banker og forretninger. Myndighetene var stadig ute med påminnelser – også til redaktørene – om å være forsiktig i sin omtale av de krigførende nasjoner. Det kunne tidvis gi seg overdrevne utslag. Den 11. august 1914 sendte regjeringen ut nok en oppfordring, der det ble advart mot alt som kunne gi inntrykk av at den offentlige mening er «paa den ene parts side».

Utstillingsavisen kunne 30. august melde at utstillingens konditori var gjenåpnet, etter den stengning som flere av spisestedene hadde gjennomført i de mest dramatiske dager. Avisen skrev at kakene var nedsatt til 10 øre «endda de baade er velvoksne og gode». Enda mer oppsiktsvekkende var imidlertid den samtidige melding om at en rekke kakesorter var omdøpt for ikke å «favorisere nogle av de krigførende magter». Wienerbrød het nå bare hvetebrød, Engelsk loaf het nå Norsk loff, Berlinerkager var døpt kakeringer, Pariserterter ble kalt terter med fyld, Napoelonskaker het Michelsenkaker og Fransk-brød het hvitt brød.

«Paven er daaen»

«Ufrivillig spøkefuldhet»

Meldingen om de nøytraliserte kakene ble skrevet og trykt med skriftgraden petit (8 punkt). I trykt presse var dette lenge ensbetydende med at det var en artikkel med spøkefull tone, et kåseri eller lignende. Petit var derfor også et sjangernavn for den litt mer uhøytidelige journalistikken, også kalt spaltismen. At dette var tilfelle også i 1914, viser denne lille notisen som ble innrykket i Utstillingsavisen 8. juni:

> Vi gjør publikum oppmerksom paa, at det ikke maa misforstaaes, om notiser eller artikler av høist alvorlig art kan komme til at trykkes med den mere spøkefulle petitsats. Saken er, at «Utstillingsavisen»s to sættemaskiner kun raader over et magasin for korpus sats og et for petitsats; og da maskinerne maa holdes i arbeide, kan valget av utstyr for de enkelte opsæt bli noget vilkaarlig.

Journalist med flosshatt, viser denne karikaturtegningen som ble trykt i Vikingen i 1914. (Illustrasjon fra boken «En forsvunnet by»).

Dramatiske nyheter

Utstillingsavisen ble en suksess og som så vidt nevnt fikk redaksjonen(e) god hjelp av tilfeldighetene. Urolighetene i Europa og verdenskrigens utbrudd var kanskje den viktigste årsak til publikumsinteressen for avisen, sammen med det forhold at publikum ved selvsyn fikk se avisen bli satt og trykt. At det dessuten inntraff en rekke dramatiske hendelser i løpet av de månedene avisen ble gitt ut, hadde nok også sin betydning. Viktig i denne forbindelse var det dessuten at avisen ble trykt sent på dagen, og dermed fortalte på trykk om hendelser som først hadde løpt rundt som rykter på utstillingsområdet.

Ved siden av krigshendelsene inntraff eksempelvis hele tre dramatiske revolverdrap i Kristiania denne

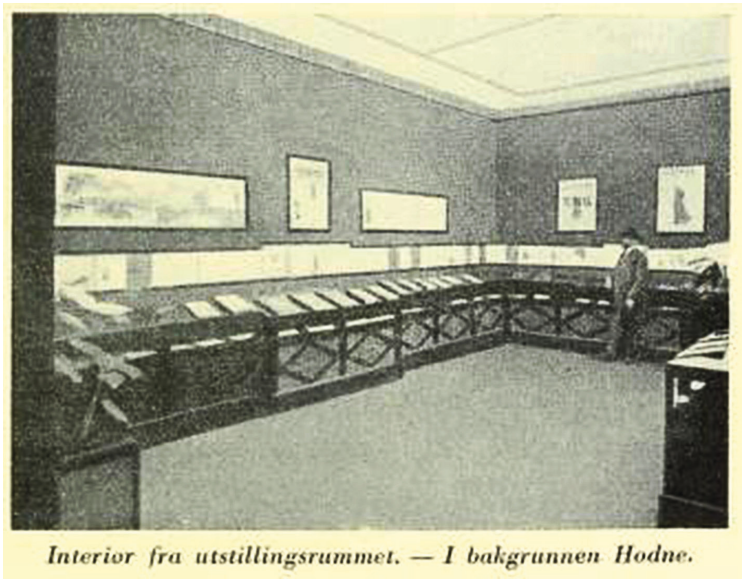

Interior fra utstillingsrummet. — I bakgrunnen Hodne.

Utstillingssalen i pressepaviljongen, gjengitt fra en gammel bok. Her var det utstilt sider fra nærmere 200 publikasjoner landet rundt.

sommeren, deriblant drapet på høylys dag på advokat Oscar Strøm i Skippergaten (17. juni). Nevnes må også skipskollisjonen mellom passasjerdamperen «Empress of Ireland» og norske D/S «Storstad», der mer enn tusen mennesker omkom (29. mai), at Holmenkollen turisthotell brant ned etter lyn-nedslag (10. juli), en omfattende streik brøt ut ved sporveien i Kristiania, med til dels voldsomme opptøyer (16. juli), at Trygve Gran fløy første fly over Nordsjøen (30. juli), at regjeringen vedtok brennevinsforbud, kontroll med matvareproduksjon og -salg, og stoppet gullinnløsning av penger i Norges Bank (4. august), at Stortingets vedtok om lov om krigshemmeligheter (14. august) og Pavens død (20. august).

Vannskille for pressen

Utstillingsavisens popularitet i det jubileumseventyr som 1914 ble, kan godt trekkes fram som symbol på det vannskille[17] som pressen opplevde med 1. verdenskrig. Den ble starten på en gullalder som på mange måter må ha vært større enn det avisbransjen opplevde i et par perioder på 1980- og 1990-tallet.

«en rekke kakesorter var omdøpt for ikke å «favorisere nogle av de krigførende magter»»

Et enkelteksempel er Aftenpostens opplagsrekord mandag 3. august 1914 med 60.000 eksemplarer, som var bortimot det dobbelte av det vanlige.[18] Eivind Thon skrev i Narvesens Kioskkompanis 50 års-historie at kompaniets salgskurve viste «en bratt stigning nettopp i krigens år». Av et par aviser solgte kompaniet på enkelte dager opp til 20 ganger så mange eksemplarer som før krigen. Han viste også til at postverket i Kristiania registrerte en økning på 10 millioner flere ekspederte aviseksemplarer det første krigsåret.

17 *Uttrykket er brukt i Norsk Presses historie, bind II, side 347.*

18 *Dahl (2010), bind II side 325.*

„Gudbrandsdølen"s uke.

Utstillingsavisen

8 14 1914

Med det daglige program

Nr. 72 (aftenutgave).

Annonspriser: Almindelig plads 8 øre pr. mm. 1. side 22 øre pr. mm. 2. side 17 øre pr. mm. 3. side 12 øre pr. mm. Annoncerne indrykkes i begge utgaver. Abonnement: Indenbys kr. 6.00. Utenbys kr. 6.00. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Utstillingsavisens annoncekontor.

Utkommer 2 ganger daglig i utstillingstiden.

Utstillingsavisens annoncekontorer. Telefoner: Pressens paviljon: Utstillingen 154. A/S Reklames Annoncebureau, Prinsensgate 21, Central 6755 — 14 890. Heydahl Ohmes Ann.-Expedition, Prinsensgate 22 584 — 5944. Utstillingsavisens redaktion. Utstillingen 153.

Søndag 26. juli

PAA UTSTILLINGEN SERVERES KUN:
P. A. LARSENS VINE
H. POULSENS & COS VINE

Telefoner: Kontoret 14196 Lageret 19880
Anbef. fra Lager og direkte fra Værk alle Slags Halvfabrikata af Metaller
Specialitet: Elektrolytisk Kobbertraad Kabler, Skinner og Lameller (133)
Nordisk Metal A/S, Prinsens Gd. 21, Kr.a
NORDISK METALL A/S KRISTIANIA

14 RUDE & HILFLING, fotograf 14
Storting sgaten. Tlf. 7195. Elevator. Merk adressen.

Andreas Løvlie, Kristiania
Spirituosa og Vine.

Verdenskrigen foran døren.

Serbien avslaar Østerrikes krav og mobiliserer.

Den diplomatiske forbindelse avbrutt.

Det ser i dette øieblik ut som om krigen er unngaaelig, da i aftenens og nattens løp indtrufne telegrammer tyder paa det. Vi gir en oversigt over de vigtigste begivenheter i det forløpne døgn.

Østerrike hadde som bekjendt i sit ultimatum krævet et imøtekommende svar fra Serbien inden klokken 6 igaraftes og dette tidspunkt imøtesaa derfor av hele den civiliserte verden med den største spænding. Den første meddelelse om Serbiens beslutning utsendtes klokken 7 igaraftes fra Wien i følgende ilitelegram:

Førsteminister Pasitach møtte idag kl. 3 min. før 6 i det østerriksk-ungarske gesandtskap i Belgrad og avgav et utilfredsstillende svar paa den østerriksk-ungarske note. Baron Giesl notificerte ham derefter avbrytelsen av den diplomatiske forbindelse og forlot Belgrad kl. 6.30 sammen med gesandtskapets personale.

Den serbiske regjering har allerede kl. 3 i eftermiddag git ordre til at mobilisere hele hæren. Hofret og regjeringen samt troppterne i Belgrad rømmer byen. Regjeringen forlegges til Kragujewatch.

Dermed skulde loddet være kastet og telegrammer om de første skud, som kan være signal til en hel verdensbrand kan ventes naarsomhelst, siden Rusland officielt har erklæret ikke at ville stille sig indifferent. Denne erklæring kan vel vanskelig forstaas anderledes end, at hvis Østerrike angriper Serbien vil Rusland angripe Østerrike. Og da Østerrike er allieret med Tyskland og Italien og Rusland med Frankrike er der den største fare for en verdenskrig. Det er jo ogsaa i løpet av de siste aar gjentagende understreket av Europas ledende statsmænd, at ryker først to stormagter sammen i krig, saa er der al utsigt til, at de fleste eller alle blir trukket med ind i hvirvelen.

Vældige demonstrationer i Belgrad.

Fra Berlin telegraferes at Serbiens avvisning der overalt diskuteres paa gater og i kafeer.

Efter de siste telegrammer hadde man grund til at tro, at Serbien vilde anta Østerrikes fordringer. Det vakte derfor en ikke ringe overraskelse at svaret blev en avvisning.

Riksansleren vender aften fra sit gods tilbake til Berlin.

«Tagebladtes militære medarbeidere skriver, at Østerrik-Ungarn i Serbien har en motstander, som ikke kan undervurderes. Hæren er siden de siste Balkankampe vokset betydeligt og folket staar sluttet bak hæren, naar det dreier sig om motstand mot Østerrik-Ungarn. Skrupler og betænkeligheter har man hverken hos regjeringen eller i folket, naar det dreier sig om at slaa en motstander ned. Det har Balkankrigens grusomheter tilstrækkelig vist. Efter hævens nyorganisation raader Serbien i fredstid over en styrke paa 80,000 mand, som i krigstid kan bringes op til 300,000. Det har i Balkankrigene vist sig, at det militært anlagte folk kun behøver en tjenestetid paa 1½ aar for at blive krigsdygtigt.

Keiser Franz Joseph.

Fra Wien telegraferes, at det 29. infanteriregiment har forlatt byen med Bosnien som foreløbig maal. Donaubroerne er sat under streng militær bevogtning.

Serbiske krigsforberedelser. Demonstrationer i Bayern.

Fra Belgrad telegraferes, at alle forberedelser træffes til krig. Svære haubitsformationer er bragt til Novibasar, hvor Drinadivisionen allerede mobiliserer ved den bosniske grænse for at sætte fastningerne istand, og Donaudivisionen koncentreres. Overkommandoen har allerede tat sin stilling i Valjevo. Til overkommandant er utnævnt general Jankovitsch.

Tidlig imorgen blev en sending med forseglede kister ført ut av byen.

Fra Wien telegraferes, at der imorgen antagelig vil blive erklæret beleiringstilstand over hele riket. I krigsministeriet erklærer man, at hæren er krigsberedt som aldrig før. Alle embedsmænd er vendt tilbake fra sin ferie.

Ifølge telegram fra Prag er der paa de bøhmiske baner truffet forberedelse til mobilisering. Den serbiske generalstabschef er telegrafisk kaldt tilbake fra sin feriereise.

Telefonforbindelsen mellem Wien og Berlin er avbrutt. Den østerrikske regjering tillater ikke, at der avsendes mundtlige efterretninger fra hovedstaden til utlandet. Korrespondenterne er henvist til at bruke telegrafen. Denne foranstaltning er naturligvis enabetydende med, at der er indført censur.

I det eneste tyske parlament, som for tiden er samlet, nemlig det bayerske, kom det idag til demonstrationer til fordel for Østerrik.

Stemningen i England.

Fra London telegraferes, at Serbiens avslag og den østerriksk ministers avreise fra Belgrad har gjort ende paa ethvert haap om fredelig løsning.

Iaften utspredes rygter om, at det store raad i Peterhof under zarens presidium har besluttet mobilisering. I diplomatiske kredse ser man med den yderste frygt paa den skjebnesvangre konflikt, i særdeleshet da stemningen i Rusland er overordentlig ophidset.

Alle ministre holder sig i London. Ambassadørerne har stadige

Erkehertug Friedrich, den østerrikske hærs overstbefalende.

Provinsavisen Gudbrandsdølen fra Lillehammer innførte de store oppslag og overskrifter i Utstillingsavisen, her fra søndag 26. juli 1914.

Mellomkrigsårene ble en virkelig gullalder, både når det gjaldt avisopplag, avisetableringer, avisantall og avislesing.

De gamle var eldst …

Det er verdt en ettertanke at pressens samarbeid om Pressepaviljongen og Utstillingsavisen i 1914 kunne gjennomføres bare få år etter etableringen av Norsk Presseforbund i 1910. Rett nok var det fortsatt en del strid innenfor forbundet, og det var mange pressefolk som sto utenfor. Heller ikke Norsk Bladeierforening hadde full oppslutning på den tiden. Men det var særlig avis-organisasjonene som slet mest organisasjonsmessig, særlig på grunn av sterke engasjement i politikk og partier hos mange eiere og blant medarbeiderne. Bak seg hadde de også de eldste og sterke presseorganisasjonene knyttet til de to største politiske partiene; Den konservative Presseforening (1892) og Venstres Presseforening (1894).

De øvrige pressens organisasjoner, for publikasjoner som tidsskrifter, fagblader og det som nå kalles ukepresse eller magasinpresse, var allerede godt etablerte bransjeorganisasjoner. Den norske Fagpresses Forening ble dannet allerede 1898, og også Den illustrerte Presses Forening hadde flere aktive år bak seg, etter stiftelsen i 1907. Derfor var det naturlig at det var disse to eldste publikasjonsforeningene som tok initiativ til det felles bransjeløftet som jubileumsutstillingen i 1914 ble, for hele pressen.

Litteratur

Augustson, Aug. Maurice og Stang, Kiki: *Den illustrerte Presses Forening i de første 25 år 1907-1932*. Oslo 1932.

Bastiansen, H.G. og Dahl, H.F.: *Norsk Mediehistorie,* 2. utgave 2008, Universitetsforlaget 2003.

Brinchmann, Nils A.: *Norges Jubilæumsutstilling 1914, Officiel Beretning, Del 1, 2 og 3*. 1923

Dahl, H.F. (red.): *Norsk presses historie, bind II*, Universitetsforlaget 2010.

Saxe, Ludvig: *Norsk Presseforbund i 25 år.* 1935.

Thon, Eivind: *Mange bekker små. Narvesen Kioskkompani gjennom 50 år - 1894-1944*. Kirstes boktrykkeri, Oslo 1951.

Utstillingsavisen: Nasjonalbiblioteket. Oslo 1914.

Ytreberg, Espen: *En forsvunnet by. Jubileumsutstillingen på Frogner 1914.* Forlaget Press 2014.

Bøker: Sensur og opning

ARNHILD SKRE
Journalist og forfatter
ajskre@gmail.com

Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej
En pokkers Skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet

Scandinavian Academic Press
344 sider.

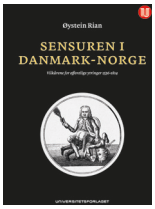

Øystein Rian
Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814

Universitetsforlaget
712 sider.

«Det er god grunn til å hevde at norske historikere har vært mest opptatt av å finne opptakten til den senere norske, uavhengige nasjonalstaten i sine studier av 1700-tallet», heiter det i innleiinga til artikkelsamlinga En pokkers Skrivesyge. Boka er resultat av forskingsprosjektet Mangfoldige offentligheter. Tidsskrift, sensur og ytringsfrihet i Danmark-Norge 1720-1814 som Noregs forskingsråd finansierte i åra 2010 til 2013.

Samtidig med denne samlinga, gjev Øystein Rian ut Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814. Arbeidet er gjennomført med støtte frå Fritt Ord. Begge bøkene er skrivne ved Universitetet i Oslo utan at det ser ut til å ha vore samarbeid mellom forskarane. Til saman opnar dei to bøkene nye perspektiv på åra før 1814 og vedtaket av den norske grunnlova der §100 slo fast at «Trykkefrihed bør finde Sted», seinare endra til «Ytringsfrihed bør finde Sted».

Desse forfattarane har dukka ned i «tvillingsrikenes» offentlegheiter og finn mykje meir enn opptaktar til 1814.

Norsk-dansk sjølvkjensle

Historikaren Edvard Holm leverte på 1800-talet fire avhandlingar om trykke- og ytringsfridom i Danmark-Noreg. Der beskreiv Holm kongens makt som sterk, men utøvinga som mild. I Øystein Rians bok om sensuren i Danmark-Norge blir både statsmakta og utøvinga gjennomgått grundig over sju hundre sider, og konklusjonane er ikkje som Holms.

Rians utgangspunkt er ein påstand om at nordmenn og danskar «har en selvfølelse som om forsvaret av ytringsfrihet har dype historiske røtter i våre land.» Ærendet hans er å visa at «slik er det ikke». Ytringsfridommen som idé og praksis er ikkje noko vi kan pynta oss med. Dei var utvikla i andre land, og særleg i England på 1600-talet.

Statsperspektiv

Årsaka Rian ser til den dårleg utvikla åndsfridommen, er ikkje sensuren i Danmark-Norge sett isolert, men den sterke statsmakta som «tvillingsriket» var underlagt. Den åndelege og politiske disiplineringa som følgde denne statsbygnaden, karakteriserer Rian som einsretting. Den omfatta ikkje berre trykte ord i bøker, tidsskrift og aviser, men også brev blei i periodar sensurerte, og kva som blei sagt i kyrkjene var alltid kontrollert.

Slik skaffa kongemakta i København seg i følgje Rian full kontroll over miljøa som kunne ha ytra seg kritisk, eller i det minste mangfaldig. I Sverige kom det til statskupp. Der kvitta eliten seg med kongar som ikkje tente deira interesser. Slikt skjedde ikkje i Danmark-Norge. Ikkje eingong i 1807 kom det til oppstand, etter at britane røva heile den danske krigsflåten og det var openbert at den eineveldige utanrikspolitikken hadde spelt fallitt. Gjennom einsrettinga heldt kongemakta grepet stramt om offentlegheita, og «det fantes ikke noe miljø av tenkende mennesker som kunne komme på å gå til aksjon mot regenten», skriv Rian.

Nyansering

I En pokkers Skrivesyge blir Rians bilde av denne stramt disiplinerte offentlegheita nyansert. Også Krefting, Nøding og Ringvej viser at sensuren i Danmark-Norge var stram og streng, og at han til tider gav lattervekkjande resultat. Men funna deira tydar også på at offentlegheita i alle fall i periodar må ha vore opnare enn Rian hevdar.

Emnet for boka er tidsskriftkulturen som oppsto frå midt på 1600-talet og forfattarane viser korleis det nye mediet skapte rom for ordskifte om slikt som sensuren ikkje interesserte seg for eller opna for. Frå lesarbrev om moralske spørsmål til statsoppmuntra vitskapsformidling skapte denne tidsskriftkulturen nye tekstunivers.

Også radikale

Krefting finn at visse typar norsk-danske tidsskrift ikkje berre er fulle av resonnerande artiklar, men også trykte svært radikale meiningar om samfunn og politikk. I lys av Rians påstandar om stram einsretting, blir det også påfallande at forfattarane meiner at det fanst ein velutvikla norsk offentleg samtale rundt forfatningsspørsmål før 1814.
Alt dette ordskiftet kan vel ikkje ha bygd seg opp ved hjelp av dei mangebotna uttrykksformene som i følgje artikkelforfattarane utvikla seg i tidsskrifta og opna for debatt om politiske idear?

Breiddebilde

Bilda desse to bøkene gjev av sensur og ytringsfridom i Danmark-Norge, må til dels seiast å vera motstridande. Det går an å setja dei opp mot kvarandre, men det går også an å seia at dei til saman bidreg til breidde med sine ulike kontekstar, teorigrunnlag og problemstillingar.

Rians framstilling er omfattande og detaljert. Ho fell i mange stykke tung å lesa og hadde kanskje tent på ein ekstrarunde med manus. Samtidig er djupskildringa noko av verdien. Saman med den breie innsikta hans i statssystemet, gjer dette boka til eit vesentleg bidrag til ein lite beskriven periode i norsk pressehistorie.

Krefting, Nøding og Ringvej set ikkje berre ljos på ein periode der vi har lite presseforskingslitteratur, men også på ei lite utforska medieoffentlegheit. Dei skriv tekstar som er meir stringente og lettare enn Rians, og oppdelinga i artiklar gjev variasjon og betre oversikt over analyse og konklusjonar.

Alle fire forfattarar fortener ros for at dei ser det dansknorske i ein internasjonal, i alle fall europeisk, kontekst.

Pressehistorisk finst det meir å melda frå danketida enn trykt lengsel etter ein norsk nasjonalstat.

JOURNALISTEN
MEDLEMSBLAD FOR NORSK PRESSEFORBUND
SATT IGANG AV OSLO JOURNALISTKLUBB
47. ÅRGANG FEBRUAR 1963 NUMMER 2

TEKSTREKLAME IKKE BARE ET PENGESPØRSMÅL, DET HAR OGSÅ MED ETIKK OG MORAL Å GJØRE

Innleder fra Norsk Presseforbund var *Vegard Sletten*. Han sa at selvsagt er også vi interessert i selve tekstreklamespørsmålet, hva som er tekstreklame og hva som ikke er det, hvor grensene skal trekkes og så videre. Her ville han imidlertid ta opp en annen side av problemet, nemlig den etiske, den moralske side. Med andre ord alt det som kan undergrave pressemannens integritet, hindre ham i å leve etter de strenge regler som kreves for å forvalte det frie ord.

Vi må da ta ordet tekstreklame i en så vid mening som mulig. Ordet tekstreklame er forresten ikke noe fullgodt ord. Ut fra et moralsk og etisk syn kan man si at tekstreklame er all tekstomtale som ikke har saklig grunnlag. Det er ugras som må lukes vekk. Det er alt som ikke har som formål å gi leserne mest mulig saklig og objektiv orientering.

Dette vil ikke si at vi pressefolk ikke er interessert i selve tekstreklamespørsmålet. Vi er som aviselerne interessert i å få klare og greie regler, vi har all mulig interesse av at avisene drives mest mulig økonomisk.

Skal vi få fast grunn under føttene når det gjelder den moralske side av problemet må vi også her ha klare regler. Det vi skal diskutere er om det lar seg gjøre å komme lenger på dette felt. Det er sterkt på tale å utvide slik at det skal bli ens tekstreklameregler for hele landet. Dette vil vi hilse med glede.

I mellomkrigsårene ble det minst et par steder satt ned utvalg som skulle arbeide for å få de samme regler som gjaldt i Oslo innført lokalt, men arbeidet forte ikke til noe resultat. Skal vi ha et grunnlag å stå på når det gjelder de etiske normer må vi ha felles regler for hele landet.

Her gjelder det ikke, sa Sletten, at det beste skal være det godes fiende. Vi tar få regler som kan være en begynnelse og så får vi skjerpe kravene etterhvert. Vi må finne oss i at det ikke kan stilles samme krav til de fattige aviser som til de store aviser. Derfor ikke sagt at de fattige aviser i dag er på den gale side.

Hva slags press kan så en pressemann bli utsatt for her? Sletten nevnte at det hadde hendt at redaksjonsledelsen hadde bedt en medarbeider gå ut og skrive pent om en forretning som skulle flytte inn i nye lokaler. Det var gått så vidt at medarbeideren hadde vært inne på tanken om å nekte å utføre oppdraget. Det er sagt at man ikke måtte legge så stor vekt på slike eksempler, erfarne pressefolk ville klare en slik oppgave uten å gå på akkord med sin samvittighet. Men der skal vi merke oss at vi i pressen har mange unge, som ingen erfaring har, og som kanskje kan bli bibragt den oppfatning at det slik skal være.

Det tredje Holmenkoll-møte — et fellesmøte mellom styrene i Norsk Presseforbund, Norsk Journalistlag og Norsk Redaktørforening — ble avviklet på Holmenkollen Restaurant, Sportsstuen 5. februar. Det var så å si fulltallig fremmøte fra de tre styrer. Tre emner var satt på dagsordene: 1. «Pressemannens forhold til tekstreklamen», 2. «Redaktørens stilling under streik» og 3. «Pressefolks ekstraarbeide». Emne nummer 1 var satt på dagsordenen etter anmodning av NP, emne nr. 2 hadde NJ ønsket å ventilere og emne nr. 3 var NR's bidrag til saklisten og diskusjonen. Det ble et inngående ordskifte etter de tre innledningsforedragene. Det er ingen tvil om at disse Holmenkoll-møter er av meget stor betydning, møte nummer 3 føyde seg fint inn i rekken av de to foregående.

Når vi kommer så langt at vi får klare regler her må det uttrykkelig presiseres at ingen kan pålegges å skrive usaklig på denne måten.

Videre har vi så det trykket som alltid vil komme fra avisens annonseavdeling. Det er selvsagt ikke galt at annonseavdelingen ber om å bli holdt underrettet om stoff som allikevel skal komme. Noe helt annet er at det lages stoff på grunnlag av annonsene. Her er det ikke bare spørsmål om at det øves press, her er også tale om pressemannen føler seg å være under press på grunn av avisens økonomi. Her finnes mange grader, alt etter den økonomiske situasjon avisene befinner seg i. Det vi må ta sikte på er å få vekk utvekstene.

Et av målene for de regler vi skal sette opp bør være: vi skal skrive så «pent» som det er saklig grunnlag for uten at det det skrives om blir avertert. Alt annet vil føre oss skjevt avgårde. Gjør vi noe annet kan det kanskje sies, grovt uttrykt, at pressa er tilsalgs for penger. Naturlig nok er dette et alvorlig moralsk problem for den enkelte pressemann.

Dessuten, og det er kanskje det viktigste, er det her spørsmål om tilliten til pressa. Tilliten undergraves hvis leseren får inntrykk av at her er det annonsørinteresser med i spillet. Også her er det naturligvis flere grader, men leseren må ikke få inntrykk av at det er annonsøren og ikke redaksjonen som avgjør stoff-innholdet.

Sletten kom deretter inn på reiser for pressefolk. Han nevnte at filmkritikere var blitt innbudt til å komme til Paris og se filmer som like gjerne kunne vært vist i Oslo. At noen allikevel «slaktet» filmene er så, men slike reiser må sies å være unødvendige. Mest kjent er vel reiser for å se nye biler. Det er eksempler på at pressefolk er innbudt til Capri for å se franske biler og til Afrika for å se tyske biler, mens bilene det dreide seg om alt var kommet til Norden. Målet må være at avisene, hvis de vil foreta slike reiser, må dekke sine utgifter selve. Min mening er også at når andre må betale fullt for seg på kino, teater eller på jernbanen, så bør også journalistene gjøre det, selv om lønningene fortsatt ikke er tilfredsstillende. Men, sa Sletten, jeg må legge til at dette er et ideal vi må arbeide for å nå en gang.

Vi må komme dit at en pressemann ikke tar imot noen form for favører dersom dette får ham til å føle seg ufri, sa Sletten. Han sluttet med å si at tanken var at disse problemene først skulle tas opp i lokalforeningene og deretter diskuteres på et landsmøte i Norsk Presseforbund. Kanskje kan vi så enes om å få et nytt avsnitt i «Vær varsom-plakaten» om dette med etikk og moral i forbindelse med tekstreklamen, sa han.

(Fortsatt side 25)

Faksimile fra Journalisten nummer 2, februar 1963.

Evig eies kun det betalte

Sven Egil Omdal
Journalist og kommentator i Stavanger Aftenblad
sven.egil.omdal@aftenbladet.no

Tor Gabrielsen, bladstyrar hev vore, og det beste levende eksemplet på at det faktisk går an å leve av å klippe hverandre (han har klippet i norske aviser i snart et halvt århundre), pleide å si når Dagbladet eller noen andre skrøt av å ha funnet på noe nytt, at alt ble oppfunnet i den gule presse i New York på 1890-tallet. Etter den tid har vi bare kopiert. «Vi tror at en stor del av annonsekronene vil komme fra kontekstuell annonsering i årene fremover (…) Schibsted er opptatt av å lage annonseformater som er nær innholdsproduksjonen, men som er tydelig merket som kommersielt innhold», sa annonsedirektør Per Håkon Fasting i Schibsted Norge i september 2014.

«Dagbladet tar ham på ordet og oppretter en egen avdeling for nyhetslik reklame»

I februar 1963, 51 år tidligere, lød overskriften over hele Journalistens forside: «Tekstreklame ikke bare et pengespørsmål. Det har også noe med etikk og moral å gjøre». Styrene i Norsk Journalistlag, Norsk Redaktørforening og Norsk Presseforbund hadde arrangert det tredje av de årlige samlingene som gikk under fellesbetegnelsen Holmenkollen-møtene. Vegard Sletten hadde innledet, og gjorde det med en oppfordring til forsamlingen om å tolke begrepet «tekstreklame» så vidt som mulig. Pressen måtte ta alvorlig «alt som kan undergrave pressemannens integritet, og hindre ham å leve etter de strenge regler som kreves for å forvalte det frie ord», sa Sletten.

I september 2014 skriver Journalistens redaktør, Helge Øgrim, i en leder at «journalister er yrkesgruppen med de beste forutsetninger for å skape kommersielt innhold i engasjerende form.» Dagbladet tar ham på ordet og oppretter en egen avdeling for nyhetslik reklame.

Jeg finner fram en gammel tekst jeg selv har skrevet. I 1985 var jeg nestleder i NJ og medlem av hovedstyret i NP. Presseforbundet fylte 75 år, og Nils E. Øy var redaktør for et jubileumsskrift som fikk tittelen «Start pressen». Jeg ble bedt om å skrive om redaksjonell uavhengighet. Ung som jeg var, trakk jeg naturligvis de lange linjer. Jeg fant fram resolusjonen fra Kristiania Journalistklubb fra 1910, der de sukket over at «kravene om Reklamenotiser i Aviserne blir stedse mere paagaaende». Jeg siterte Einar Diesen, som skrev om det første organiserte forsøk på å komme tekstreklamen til livs, at journalistene for drøyt hundre år siden «fant situasjonen utålelig». Tekstreklamen var blitt et anslag mot pressens gode navn og rykte.

I oktober 1910 holdt Nils Vogt et foredrag i Studentersamfunnet i Kristiania over temaet «Vor presse». Hvis pressen stilte seg til disposisjon for den som kunne betale, ville det representere en trussel mot samfunnslivet, mente han.

Tekstreklameplakaten, vedtatt av Norsk Presseforbunds styre 28. september 2007. Faksimile fra http://www.nj.no.

Den første Tekstreklameplakaten ble vedtatt av NPs hovedstyre i 1925, 11 år før den første Vær Varsom-plakaten. Kampen mot den kommersielle utnyttelsen av den journalistiske troverdighet var et mer påtrengende problem enn presseetikken for øvrig. Det første tekstreklameutvalget ble nedsatt i 1933. I løpet av de tre første årene skrev utvalget ut 76 påtaler og advarsler. Brosjyrer til alle landets aviser og plakater til opphengning i redaksjonene mante til samhold i rekkene. Standardavslag ble trykket på egne små sedler og sendt til alle næringsdrivende som forsøkte å sende inn annonser forkledt som redaksjonell omtale. I Journalisten kunne redaktøren fornøyd registrere at «de som ikke lenger fikk anledning til å reklamere i tekstspaltene blev først forundret – og til dels fornærmet – men en stor del av dem fant sig hurtig til rette med de nye tingenes tilstand.

«Brosjyrer til alle landets aviser og plakater til opphengning i redaksjonene mante til samhold i rekkene»

Fra dette tidspunktet avtok strømmen av tekstreklameannonser». (sitert fra Rune Ottosen: *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn.* 1996).

I 1985 etter 60 års kamp, manet Tekstreklameutvalget til «intensivert kamp» mot fenomenet, både i dags- og ukepressen. Strømmen av tekstreklameannonser var åpenbart tiltatt igjen etter dugnaden på 30-tallet.

Her må jeg nesten få sitere meg selv fra artikkelen i 1985, som en slags dokumentasjon av sannhetsgehalten i Forkynnerens observasjon om at intet er nytt under solen:

«Når det ikke har lykkes en samlet norsk presse å utrydde noe som alle er enige om bør fjernes, kan det bare ha én årsak: Norske avisers gjennomgående dårlige økonomi. Et aktivt næringsliv og stadig mer oppfinnsomme markedsføringsfolk forsøker selvsagt uavbrutt å smugle reklame inn på redaksjonell plass, fordi de vet at produktene dermed nyter godt av det ry for uavhengig vurdering som redaksjonen tross alt har. Den stadig økende floraen av «samfunnskontakt»-firmaer, bemannet med journalister som vet hvordan redaksjonene fungerer, har også ført til stadig snedigere forsøk på å underminere tekstreklame-reglene. (…) Arbeidet for å øke redaksjonenes integritet i forhold til økonomiske interesser vil måtte fortsette, og skal en dømme etter hvor lite som er skjedd siden 1910, vil det måtte fortsette lenge.»

30 år senere, og det må vel kunne karakteriseres som lenge, har noe skjedd: Vi har mistet redaktørene i kampen mot tekstreklamen. Ikke alle, ennå, men mange nok til at det er uklart om det lenger er noen felles pressefront mot kommersialiseringen av den redaksjonelle troverdigheten.

Før landbruksmessene Agrisjå i Trøndelag og Dyrsku'n i Seljord sommeren 2014, tilbød Nationen utstillerne å kjøpe seg reportasjer på avisens nettsider. Mads Storvik, Nationens ansvarlig redaktør, kaller innslagene for «annonsefinansiert programmering». Andre kaller det «betalt innhold», «innholdsmarkedsføring» eller «kontekstuelle annonser». Den nye tekstreklamen har mange navn, men for å parafrasere Olav H. Hauge; det er vel den same gamle.

I 2009 ble Nettavisen felt for brudd på Tekstreklameplakaten for en artikkel om et par som tilsynelatende hadde tjent penger på å selge gamle smykker til firmaet Gullvekten. I artikkelen sto det at «Nettavisen har et kommersielt samarbeid med Gullvekten». Presseforbundets generalsekretær, Per Edgar Kokkvold, benyttet seg av sin initiativrett og klaget saken inn for PFU. Nettavisen ble felt for å ha forsøkt å bryte ned det klare skillet mellom journalistikk og kommersiell kommunikasjon.

«Det eneste som skiller en tekstlik annonse fra en annonselik tekst på Nettavisens forside i dag, er en liten vignett med en handlevogn»

I de fem årene som er gått, har Nettavisen ledet an i en kontinuerlig riveprosess. Det eneste som skiller en tekstlik annonse fra en annonselik tekst på Nettavisens forside i dag, er en liten vignett med en handlevogn. Redaktør og daglig leder Gunnar Stavrum forsvarer praksisen, og sier til Dagens Næringsliv at «Nettavisen er best i Norge og har lengst erfaring på dette feltet», og at han «følger de etiske reglene for hvordan saker skal merkes». Han tror ikke at sammenblandingen svekker medienes troverdighet.

Det gjør derimot NJs klubbledere både i VG og Dagbladet. De advarer spesielt mot å opprette egne avdelinger for produksjon av innholdsmarkedsføring. «Det er når man velger å gjøre det i eget hus at man virkelig krysser en grense. Det gjør at man visker ut skillene enda mer. Det vil svekke troverdigheten leserne har til oss», sa klubbleder Dennis Ravndal i VG til Dagens Næringsliv.

Mer enn 100 år etter at Kristiania Journalistklubb klaget over de pågående kravene om tekstreklame, fremfører dagens journalistklubber den samme klagen. Tor Gabrielsen hadde rett.

Forfattere

Hans Christian Erlandsen
er journalist og faglitterær forfatter, med Cand. mag fra Universitetet i Oslo. Han har arbeidet i Aftenposten og vært politisk rådgiver for utenriksminister Svenn Stray. Erlandsen har skrevet mer enn 20 bøker om oljevirksomhet,våpenindustri, pengesedler og Norges forhold til Europa. Fra 2000–2005 var han redaktør for tidsskriftet Stat & styring.

Erika Jahr
har arbeidet som journalist, korrespondent og redaktør i NRK i mange år, før det i Ny Tid og Østlendingen. Hun har arbeidet ved Institutt for Journalistikk som fagmedarbeider og forsker, vært redaktør for flere bøker og har hovedfag i journalistikk fra Institutt for medier og kommuniasjon, UiO.

Sven Egil Omdal
er journalist, redaktør og organisasjonsleder. Han har blant annet jobbet i Stavanger Aftenblad, Adresseavisen og Vårt Land. Omdal har også vært leder av Norsk Journalistlag og Pressens Faglige Utvalg. I tillegg til journalistyrket har han skrevet flere bøker. I 2009 ble han tildelt Gullpennen av Riksmålsforbundet.

Rune Ottosen
(f. 1950) er statsviter, professor ved Institutt for journalistikk og mediefag ved Høgskolen i Oslo og Akershus, og leder av Norsk Pressehistorisk Forening. Han er blant annet forfatter av Fra fjærpenn til Internett og flere studier av journalistikk i internasjonale konflikter. Ottosen var redaktør for bind 2 av verket Norsk presses historie (2010).

Anne Hege Simonsen
er førstelektor ved Høgskolen i Oslo og Akershus, har flere års journalistisk erfaring og er forfatter av en lang rekke forskningsrapporter, bøker og artikler om norsk utenriksjournalistikk og journalistikk på den ikkevestlige verden. Simonsen er blant medforfatterne til Norsk presses historie bind 2 og 3.

Arnhild Skre
er utdannet historiker, var 2003–2010 leder i Norsk Pressehistorisk Forening og redaktør for Pressehistorisk tidsskrift fra 2009–2013. Skre har vel 30 års presseerfaring som journalist og redaktør, har gitt ut flere bøker og er blant medforfatterne til Norsk presses historie bind 3.

Nils E. Øy
er redaktør og journalist. Han var journalist og reportasjesjef i Fredriksstad Blad fra 1964 til 1977, og deretter nestleder ved Institutt for Journalistikk i Fredrikstad til 1984. Øy var redaktør i Gudbrandsdølen Lillehammer Tilskuer fra 1984 til 1988, så ble han instituttleder ved Institutt for Journalistikk. Dette var han frem til 1996 da han tok over som generalsekretær Norsk Redaktørforening. Øy er dosent i journalistikk ved Høgskulen i Volda. Han har utgitt en rekke bøker, og ble i 2013 tildelt Fritt Ords honnør.

Pressehistoriske skrifter

Nr. 1/2004
Arnhild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme». Presse og partilojalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004
Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004
Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind. Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad.
Hallvard Tjelmeland: Aviser som historisk kjelde

Nr. 4/2005
Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005
Div. Forfattere: 1905 – Nu gjælder det at holde kjæft

Nr. 6/2006
Anne Hege Simonsen: De der ute– vi her hjemme. Utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880–1940
Jo Bech-Karlsen På sporet av en glemt stil. Litterær journalistikk på 1950-og 60-tallet

Nr. 7/2006
Tor Are Johansen:«Trangen til læsning stiger, selv oppe i Ultima Thule». Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763–1880

Nr. 8/2007
Guri Hjeltnes (red): «Har de ikke journalister i Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?» Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007
Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Nr. 10/2008
Sidsel Meyer: Så brøt stormen løs. Debatten om beredskapslovene høsten 1950.Bernt Ove Flekke: Eit historisk blikk på «Hele Norges sportsavis»

Nr. 11/2009
Henrik G. Bastiansen: Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall. 1945-2000

Nr. 12/2009
Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945 –2009. Navneendring til Pressehistorisk tidsskrift f.o.m. 11.6.2010

Nr. 13/2010
Div. forfattarar: Nordisk presse under andre verdskrigen

Nr. 14/2010
Ivar Andenæs: Halden Arbeiderblad – den siste partiavis
Arnhild Skre: «En kostbar og farlig tid». Vestvendingen i norsk presse 1947–1949

Nr. 15/2011
Leiar: 22/7 – eit pressehistorisk vendepunkt?
Birgitte Kjos Fonn: Da venstresiden ville lage DU-journalistikk
Henrik G. Bastiansen:Portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen

Nr. 16/2011
Tor Are Johansen: Orkla Media 1983 –2006. Et medieselskap i konserndannelsenog eier – konsentrasjonens epoke

Nr. 17/2012
Maria Utheim: Engebret-bevegelsen
Peter Larsen: Bergens Tidendes første redaktør

Nr. 18/2012
Rune Ottosen: Pressemannen Johan Falkberget
Jo Bech-Karlsen: Referatets død og intervjuets seier

Nr 19/2012
Tor Are Johansen: Et produksjonssystem i støpeskjeen. Teknologiutvikling i norske aviser 1940 –2010

Nr 20/2012
Elisabeth Eide og Else-Beth Roalsø: Kriminelle, kulturelle, kapable kvinner
Birgitte Kjos Fonn: Ukebladene i 1913
Ragnhild Mølster: «Redaktrices». Kvinnelige redaktører frem til 1913
Gerd von der Lippe: Nanna With – et tilbakeblikk på sportsjournalistikk

Nr 21/2013
Hans Fredrik Dahl: Partipressen i Norge – fra utvikling til avvikling
Henrik G. Bastiansen: Fra konflikt til konsensus? Partipressens fall
Birgit Røe Mathisen: Fra partipresse til lokalisme, lokal journalistikk

Tidligere utgaver av Pressehistoriske skrifter/Pressehistorisk tidsskrift koster mellom 75 og 150 kroner og kan bestilles hos Norsk Pressehistorisk Forening ved Ragnhild Holmen. Send nummeret på utgaven og antall sammen med bestillers navn og adresse til rh@mediebedriftene.no.

Abonnement på Pressehistorisk tidsskrift tegnes samme sted. Det koster kr 300 pr. år og inkluderer medlemskap i Norsk Pressehistorisk Forening. Tidsskriftets arkiv finnes på www.pressetidsskrift.no. Nyeste nummer er til en hver tid kun tilgjengelig for betalende abonnenter.

NORSK PRESSEHISTORISK FORENING

Dette nummeret av Pressehistorisk tidsskrift handler om norsk presse under første verdenskrig.

Anne Hege Simonsen analyserer krigsdekningen i store Aftenposten og lille Lillesandsposten. Rune Ottosen skriver om vilkårene for presse -og ytringsfrihet ved utbruddet av og under første verdenskrig. Hans Christian Erlandsen forteller om den britiske påvirkningsagenten Rowland Kenney. Nils Øy har funnet den ukjente historien om Utstillingsavisen som ble gitt ut på Jubileumsutstillingen i 1914 for grunnlovsjubileet. Arnhild Skre anmelder de to bøkene Pokkers Skrivesyge om tidsskriftlitteraturen under eneveldet og Sensuren i Danmark-Norge om vilkårene for ytringsfrihet i tvillingrikene.

Presseminne er skrevet av Sven Egil Omdal og omhandler kampen mot tekstreklame slik den utspilte seg fra 1910 og til i dag.

ISSN 2387-3655

Norsk Pressehistorisk Forening

www.pressetidsskrift.no